

«ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ» МУЗЕЙИ

**МАҲМУДХУҶА
БЕҲБУДИЙ**

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

*II
жилд*

Тошкент
«Akademnashr»
2018

УЎК: 821.512.133
КБК: 84(5Ў)1
Б65

Б65 **Беҳбудий, Маҳмудхўжа**
Танланган асарлар. Ж.2. – Тошкент: Akademnashr,
2018. – 312 б.

ISBN 978-9943-4299-6-3 УЎК: 821.512.133
КБК: 84(5Ў)1

XX аср ўзбек миллий уйғониш даври адабиётининг буюк намояндаси, миллат қаҳрамони Маҳмудхўжа Беҳбудий “Танланган асарлар”нинг ушбу иккинчи жилдига адабий-танқидий ва публицистик мақолалари, сафар хотиралари, хатлари, шунингдек, замондошларининг ўзбек ва рус тилларидаги эсдалик ва бағишловлари киритилди.

Ушбу нашр XX асрдаги миллий уйғониш даври тарихи ва адабиёти билан қизиқувчи мутахассислар ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Сўзбоши муаллифи, тўплаб, изоҳлар ва луғат билан нашрга тайёрловчи:
Сирожиддин АҲМАД, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими,
санъатшунослик фанлари номзоди

Таҳрир ҳайъати: **Найм КАРИМОВ, Саидбек ҲАСАНОВ,**
Санжар НАЗАРОВ, Баҳодир КАРИМОВ,
Сирожиддин АҲМАД,
Зайнобидин АБДИРАШИДОВ

Масъул муҳаррир: **Баҳодир КАРИМОВ,**
филология фанлари доктори

ЭСКИ ФИКРЛАРДАН¹

Бир қоронғу охшом эди, ўғлим Масъудхўжа бир неча газета келтурди. Бан-да олдим ва ўқурға шуруъ этдим. Мутулаа этдим, ҳеч бирини маълумоти кўнглумни очмади.

Қўлумни «тоқча»я узотдим, тизилмиш китоблардан бири келди. Кўрдимки, «Тухфат ул-аҳрор»дир. Очдим. Сурхи (қизил сиёҳи) ила форсча шу мазмунли бир унвон ёзилубдур: «Тўртинчи наът, иқтибос нур ва илтимос ҳузури онҳазрат (соллаллоҳу алайҳи васаллам)дан». Бунинг олтинда (остинда) эса шўйла байтлар кўрулди:

*Эй басарро пардаи Ясриб баҳоб,
Хезки шуд машриқу мағриб хароб.*

«Эй Ясриб (Мадина) қўноғинда ёткан (ётқон) зот! Қўб (ўрнингдан қолқ)ки Шарқ ва Ғарб хароб ўлди!»

*Тавбада аз саркаш айёмро,
Боз харъаз ноҳуш эсломо.*

«Замонани бош қолдирмоқдан тавба бер (итоатсизлиги учун замонани тавба қилдир)! Исломни заъф ва мараздан сотун ол!»

*Хомаи муфтеке чу ангушт аз,
Шўд зинай белуқмаи рибои дароз.*

¹ Нашрга тайёрловчи: филология фанлари доктори Баҳодир Каримов.

«Муфтининг қалами тамаъли одамнинг қўли каби, луқма чекмак учун узалди (узунайди)».

*Дасти сиёсат бекаш ва бешиканааш,
Ҳам чуни андар бин нохун зилаш.*

«Сиёсат қўли-ла қаламини синдируб, тирноғи олтинда қамиш (қомиш) каби ур!»

*Воиз саргўки пасти аст банд,
Пояи худ карде з-минбари бўланд.*

«Чўқ сўйлагувчи олчоқ воиз-да ўз рутбасини минбардан олий этмиш».

*Чун не бузург аст з-шариъаш сухан,
Минбар ў бар саре хўрд кан.*

«Азбаски они (анинг) сўзи шариятдан буюк дагил, минбар ила бошина ур!»

*Мумаъаро қоидаи тозена,
Рахт харобот бедару азена.*

«Ибодатхонаға янги қоида қўй, харобат нарсаларни эшикка от!»

*Хирқаи тазвир басад пора кўн!
Жон мазури зи тан авора кўн.*

«Фириб хирқаларини юз пора жир, алдовчиларни(нг) жонин ол!» (Кийимлари ила халқни алдаб юрувчиларнинг кийимларин йиртиб ташла!)

*Зулмати бидъат ҳаме олам гирефт,
Балке жаҳон жомаи мотам гирефт.*

«Бидъат қоронғуси барча оламни тутди, балки дунё аза тутди» (Бугун жаҳон мотам кийимлари кийди).

*Кош фитод зи умуружат ружуъ²
Боз кунад нури жамолат тулуъ.*

«Кошки сенинг нуриг янадан шуҳуд этса!»

Бу сўзларни(нг) эгаси Мавлоно Нуруддин Абдурахмон («Кофия» шориҳи) Мулла Жомийдурки, тўққизинчи аср ҳижрияда Самарқандий Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор исмина ёзган «Тухфат ул-аҳрор» ном асари муборакинда мундариж афкор ва манзумай олам баҳосидир. Буни тасвидидан мақсад эски ва янгилик тарафдори мусулмон биродарларга янги фикрларни(нг) мукамали ҳукминдаги дўрт асрлик эски бир фикрни ёзуб арз ибрат этмақдан иборатдир. Боқий қорилара салом. Ақраб ойи қоронғи охшоми.

*Самарқандда дорулқазо муфтилардан:
Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа
«Шўро». 1911 йил. № 22*

«МУНОЗАРА» ҲАҚИДА

Усули жадида мактабларини(нг) нафълиги ва фунуни замония таҳсилнинг бухорийлар учун лузуми тўғрисида фаранги афанди ила мударрис бухоройи жанобларини ораларида бўлган баҳс ва суҳбат «Мунозара» исмида бир рисола шаклинда форсий тилга таъ ва нашр бўлбдур. Биз-да кўздан кечурдукки, ҳақиқатан бухорийлар учун нофеъдур.

Фарангий ва мударрис тилидан бу муҳим баҳслик рисолани таҳрир этгувчи ва ҳам тобеъяга арзи ташаккур қилурмиз. Иншо-

² Тушкунлик ҳолатингни тугатишга интилсанг-у, жамолинг нурини янада тўлароқ кўрсатсанг, кошки эди.

оллоқ, бу рисола бухороиларни уйғотмоқига боис бўлуб, «Мунозара» муҳарририни раҳмат ила ёд этсалар.

Ва ал-он бу рисола туркий тилда жаноб муаллим ҳамшаҳримиз Ҳожи Муъин афанди тарафиндан таржима ва ушбу газет ила нашр бўлуб турубдур. Ва аммо бизни фикримизча, Бухоро учун энг муҳим бир баҳсни фаранги афанди фаромуш этубдурлар: ва ул муҳим баҳс бухорийларни русча ўқумоқ ва рус маданиятидин нафъдор бўлмоқга тарғиб этмоқдан иборат эди. Хайр, балки фаранги афанди фаромуш этмай, эҳтимолки, бухорийларни таассублари қўзғолмасун ва мунозара рисоласидан умид этилган манфаати маънавия фавт бўлмасун таваҳҳуми ила³ русча ўқумоқ баҳсидин кўз юмгандур, деб зан қилурмиз. Ва илло фарангий афанди натижаи маълумотиға назаран, русча ўқумоқга тарафдор деб истидлол қилинадур; ва ҳар бир кўзи очуқ киши-да бухорийларни русча ўқумоқларини, албатта, лозим билур. Бухоройи қариндошларимизни русча ўқумоқлари тўғрисида мухтасар бироз ёзмоқни биз мунда керак билдук ва, умид қилурмизки, «Мунозара» ношири иккинчи таъбиға русча ўқумоқни лузумини ҳам рисолаға илҳақ этдирса. Русия ҳукумати 150 миллиён халқлик ва ер юзини қавий давлатларидан бири ва Бухоро ҳукумати ани ҳимоясида ва анинг учун бухорийларни русча ўқумоқлари ўзлари учун лозим ва нофеъдир.

Бухорийларни савдо ишлари Русия иладирки, тижорат ишларини тараққий қилдирмоқ учун, албатта, русчаға эҳтиёж томалари бордир. Бухорода телеграф, почта – темир йўли – банк ва мол ат-тижоранинг ҳамли ва нақли, оптек-дўхтурхона ва ҳифз ас-сиҳата тейишли ишлар ва лавозимоти мадания ва замония ва хорижа мутааллиқ барча мавод коффатан руслар воситаси-ла жорий бўлурга бул тўғриларидан бухорийларни русчаға эҳтиёжлари шадиддир. Русия ила тижорати бор ҳар бир бухорий ва Бухорони ҳар бир ҳукумат доираларини русчаға бор эҳтиёжини ҳар кимдан аввал бухорийларни ўзлари иқрор эдарлар. Киши йўқлигидан ал-он Бухоро ҳукуматини хизматидаги таржимонлар кафказий ва туркистонийлардан иборатдир.

³ Маънавий манфаат нобуд бўлмасун ваҳимаси билан.

Бухорийларни русча ўқумоқлари учун далил лозим бўлса, фақат Русияни ўқурт жиҳатидан Бухорога ҳамсоялиги энг олий далилдир. Ҳолбуки, Бухоро Русия ҳукуматини ҳимоясида, яъни ҳовучидадир. Насоро ва мажус давлатларини айтмай қўй-дук, бул вақт Усмоғли ислом давлати катта мактаблариға русча ўқутадур ва Русияға талаба юборадур.

Турк қариндошларимизни ҳар бири Русия мусулмонларини русча ўқумоқға ташвиқ этарлар; Истанбул шайхулисломи ҳазратлари Русия мусулмонларини русча ўқумоқға буюрадирлар. Чунончи, ўтган сана Самарқанд ҳожиларидан икки нафар мударрис шайхулислом жанобларини хизматлариға мушарраф бўлуб эканларки, усули жадида ва русчани лузумидан баён қилуб, туркистонийларға русча ўқумоқни ташвиқ этмоққа буюрубдурлар.

Мисрдан, Шом ва Арабистондан ва Эрондан Русия мактаблариға талаба келганда, Бухородан на учун талаба келмайдур? Бунинг сабаби бухорийларни гафлати ва замондан хабарсизлиги, деюрлар.

Бул бобға бухорийлар у қадар қаҳолат этдиларки, ҳатто расмий доираларида ярардек таржимонлари йўқдур. Хўб, Бухорода усули жадида қўймаганларидек, русчани-да қўймадилар, дедук, эй шогирдларини Самарқандга, Туркистонга ва ё дохийий Русияға на учун юборилмайдир? Самарқандға Бухородан гадо, ўғри, қиморий, жавонбача келур. Ҳатто деюрларки, фоҳишалар ҳам келур, буларға уламо бир шай демас ва хабардор бўлмас. Талабаларғами, монеъ бўлурлар? Йўқ, бул бобға уламоға ёпишмоқ керак эмас, балки бошқаларға лозимдур. Бухоронинг муҳтарам ҳукмронларина, Бухоронинг тужжори киромиға биз, ман ғайри ҳад арз қилурмизки, русча ўқутмоқни муборак фикрлариға келтурсалар. Русия давлати Бухоронинг фақат бир ҳимояси эмас, балки ҳомийси – васий ва мураббийи давлатидур. Онинг учун русча билмоқ ва Русиянинг олий ва катта мактабларина кирмоқ бухорийларни ҳаёти ва саодати учун алзумдир. Икки миллиён бухорийлардан нисфи аср зарифида бир нафар таржимон чиқмаганлиги, бухорийларни лоқайдликлариға далил бўлур. Бу нимадан келур? Бинобарин, Русия ила Бухоро байниндаги муносабати сиёсияни ҳар замон аҳолиға билдурмоқ керакдур.

Биз сиёсий киши эмас ва, илло, бул тўғридаги фикримизни очуқ сурат ёзар эдук. Шу қадар биларманки, расман Бухоро ҳукумати Русия давлатини ҳимоятигадир. Бухоронинг бош ҳукмрони жаноби олий амир ҳазратларини аморатлари Русия давлати тарафидан тасдиқ қилинадур. Бухорони хорижия ишлари Русия давлати тарафидан ижро қилинадур. Хорижия давлатлари, масалан, Эрон, Афғон ва Усмонли давлатлари ила Бухоро ҳукуматини хат-хабар қилмоғи лозим келса, Русия давлат воситаси-ла муомала қиладур. Бухоро аҳли хорижияга чиқмоқчи бўлса, Русия рижол ҳукуматини рухсати лозим. Бухоро учун бож ва пошлина Русия давлатини ихтиёри ила бўлур. Билмоқ керакки, русча ўқумоқ ила киши кофир бўлмайдур ва ё руслар бизларга динларини таълим бермайдир.

Масалан, бу кун Самарқанд мухталиф мактаблариға юздан зиёда мусулмон боласи бор ва аларни ҳеч бириға насоро динини таълим бермайдир. Самарқанд эъдодий гимназия мактабида бу кун ўндан зиёда мусулмон боласи бор, у жумладан, бири маним ўғлумдир. Ва на вақтки, болаларға насоро динини таълим берурлар, ғайриусларни хоҳ мусулмон ва ё яҳудий ва ҳатто армани бўлсун, мактабдан чиқорадурлар, ҳатто насоро ақидасини таълим вақтида яширин мактабда қолган ғайриуслар болаларға жазо бериладир.

Ғайриуслар русча ўқуганда илми дунёвий ва ҳаётга мутааллиқ фунун ўқийдурлар. Ва ҳар бир мусулмон-да русча ва ё фаранча шуни ўқийдурлар.

Бухорони ўрта миллати учун авомча сўйлайинки: турклар, эронийлар, туркистонийлар, қазоний ва оренбургий ва кафказийлар ҳам чунонки русча ўқусалар ҳам кофир бўлмадилар. Бухорийлар ҳам русча ўқутган ила кофир бўлмайдурлар.

Афғон ҳукумати ила англис давлати орасида муносабати сиёсия мавжуд ва ҳамсоядур. Ани учун афғонлар Ҳиндистонни англисийға ва нафси Англияда ўз нафи учун талаба юборадур. Ҳолбуки, ҳеч бир афғон англис бўлган йўқ. Инчунин бухорийлар-да Туркистон устиға ва ё Русияға ўз нафлари учун талаба юборсалар, хотиржам бўлсунларки, ўрус бўлмайдурлар. Шунидан ёзайин, бухоройи қариндошларимиз билсунларки, бу сўзларни биз мусулмонлигимиз учун ва Бухорони тараққийсини хоҳлаганимиз учун ёзамиз. Гумон қилинмасунки, ўруслар бизға ёздурадур.

Фаранги жанобларини фикрига биз ҳам тобе ва биз ҳам дей-мизки Истанбул, Миср, ҳатто Кафказ ва Қозонга Бухородин талаба борсун. Ва аммо бу қаторда русча ўқумоқ учун Туркистон ва Петербурғга ҳам.

**Самарқанд дорулқазо муфтиларидин:
Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа
ТВГ. 1911 йил 29 сентябрь. №73**

МУҲТАРАМ МУСО АФАНДИ ШАРАФИНА⁴

Хейли вақтдирки, зеҳнан ва руҳан хастаман. Хасталигимга давони ва иложни «Маснавийи шариф» ўқумақдан тартиб ва танзим эдам. Хасталик оз эди ва лекин бу хасталик баним ичун ғанимат эди. Қўрқурамки, хасталикдан айрилсам, «Маснавий» суҳбатиндан маҳрум қолурам. Ишга яна хастаман.

Мавлоно Жалолиддин Румий ҳазратлари 50 бинг байтни муҳтави ўлан «Маснавий» соҳибидир. Таваллуди 604-санаси Балх шаҳрида ўлуб, вафоти 673-санасинда Қўн्याдадир.

*Ман чи гўям васфи он олижаноб,
Нист пайгамбар, вале дорад китоб.⁵*

(Мавло васфини насил этайин? Пайгамбар дагил, аммо китоби вор.)

*Гар зи сирри маърифат огоҳшавӣ,
Лафзи багузори суъйи маъношавӣ,
Аз найи килк ин ҳикоят бишнавий,
Маснавийи мавлавий маънавий,
Ҳаст Қуръон дар забони паҳлавий.*

⁴ Мақолани адабиётшунос Зайнобидин Абдурашидов нашрга тайёрлаган.

⁵ Мавлоно Абдурахмон Жомий байти: Мен у олижаноб инсоннинг васфи ҳақида нима ҳам дейишим мумкин, пайгамбар эмас-у, аммо китоби бор.

(Агар маърифат сиррини билсак, лафзина бироқиб, маъноя кедарсен ва қаламдан буни эшидарсенки: «Маснавий» – форсий тилинда Қуръондир.)

* * *

Одамнинг фитратда хилқати

*Омада аввал бо қалим жамод,
Ва зи жамоди дар наботи ў афтод.*

(Одами, аввал жамод оламина келуб, сўнгра маъданиётдан набот оламина ўтди.)

*Солиҳо андар наботи умр кард,
Ва зи жамоди ёд наовард аз набард.*

(Набот оламинда кўб саналар яшади ва жамоддаги ҳолини унутди.)

*Ва зи наботи чун баҳайвон ў фатод,
Номадаш ҳоли наботи ҳич ёд.*

(Андин ҳайвонлиғга тушуб, наботлик ҳолатини-да унутди.)

*Жаз ҳамон майле ки дорад суйи он,
Хосса, дар вақти баҳор ва химрон (?)*

(Фақат наботота майли боқий қолди, алалхусус, баҳор ва гул замонинда.)

*Ҳам чу майл гўдакон бо модарон,
Сирри майл худ надонд аз лабон.*

(Вале бу майл ва ҳаёт сиррини билмаз, навзодларнинг сунт учун онасиға бор майлини билмаган каби.)

*Боз аз ҳайвон суйи инсонии,
Мекушад он холиқики дониш.*

(Холиқи кулл, ҳайвониятдан инсонлик рутбасина ўткарди.)

*Ҳамчунон иқлим то иқлим рафт,
То шуд акнун оқилу доно зафт.*

(Инсон, шу даврларни кечуб, ҳозирги ҳолини бўлди (ҳолига келди.)

*Ақлҳо аввалинаш ёд нист,
Ҳич аз ин ақлаш таҳаввул кард нист.*

(Одамий аввалги ҳол ва даврларини билмаз ва ҳозирги даврдан ҳам кечар.)

*Аз жамоди мардам номи шудам,
Ва зи намо мардум ба ҳайвон сар задам.*

(Маъданликдан наботга ўтуб, номий бўлдум. Намо рутбасидан ҳайвонлиқга кечдим.)

*Мардаам аз ҳайвони одам шудам.
Бас чи тарсам, ки зи мардан гум шудам.*

(Ҳайвонликдан ўтуб одам бўлдим, эмди вафот эдиб, йўқ бўлурам, дея асло қўрқмам.)

*Жумлаи дигар бамирам аз башар.
То барорам аз малоик болу пар.*

(Малаклар сафина кечмак ичун инсонликдан айрулурам.)

*Ва зи малак ҳам боядам жустан зи жў,
«Кулли шайан ҳалакун илла вазҳаҳу».*

(Фаришта мартабасидан ўтуб кетмак керак, чунки ҳақиқатдан ўзга ҳар шай ҳалок ўлур (важҳдан мурод – аъени мавжудот деючилар ҳам вор.)

*Бор дигар аз малак қурбон шавам,
Онче анда равам нояд зи шавам.*

(Фаришталикдан ҳам вафот эдарам, ҳаддимдан хориж рутбага кечарам.)

*Бас адам кардам, адам чун арганун,
Гўям, ки «Инна илайҳи рожиъун»⁶.*

(Эмди йўқлуқ рутбасина келурам, аммо йўқлуқ яна арганун (мусиқа) каби деюрки: «Биз вужуди ҳақиқийга келмақдамиз».)

* * *

Ганжинаи улум ўлан Мусо афанди ҳақинда «Ал-Лузумиёт»га ёзмиш шарҳлари муносабати ила бундан беш сана муқаддам Тошканд жаридаларина ёзмишдим: «Ки татар (Русия турклари) оламинда бизим «Маснавий», Бедил, Саъдий, «Гулшани роз» ва амсоли китоблар йўқ эди, онлар голибан фикҳдан бошқа улумдан оз хабарлидирлар. Аммо Мусо афанди ғайрати-ла олий ва соф вергучи биринчи китоб Татаристон уфқини танвир этди».

«Бўстон»и Абул-Лайс Самарқандийда Умар розияллоҳу анҳудан нақл эдуб ёзарки: «Фикҳдан сўнг, ҳикмат ўқумақ керак, токи табиат жило тобсун, ҳикматдан хабарсизларнинг қалблари Оллоҳдан узоқдир».

Мусо афандининг ҳиммати ва руҳи ҳам илми буюқдир, иншооллоҳ, кунларнинг биринда гоёи амалина етишур. Ваҳм ила маҳкум хасмларини, албатта, чолиларина бироқур.

*Пойи устад лолиён чубин буд,
Пойи чубин сахт бе тамкин буд.*

⁶ Қуръон. 2: 156. «...биз Унга қайтгувчимиз».

Форсийча таржимаи Қуръон маъа матн қадимий бешинчи асрдирки, Осийи Вусто, Ҳинд ва Эронда мунташирдир, татарлар бундан маҳрумлар эди.

*Дар наёбуд ҳоли пахта ҳич хом,
Бас сухан кўтоҳ бояд вассалом.*

Улуми табия мутахассиси ва оврупоча дарвинизм маслакининг муассиси ўлан англитарали Дарвин назариёти, яъни – «инсон ҳайвонлиқ мартабасидан одамлик мартабасина кечди», демиш фикри фунуни жадида ошноларига маълумдур.

Дарвин 1882 милодияда вафот ўлди. Овруполилар ани буюк бир қошиф билуб, бу фикр анинг моли ва маҳсули табиъи ҳамда натижаи тадқиқоти ўлмақ узара эътиқод эдарлар. Овруро олимлари Дарвинни бу замонга қадар мажҳул бир маслакни муассиси ўлдиғина асло шубҳа этмазлар ва шунинг учун бунинг шуҳратини кўкларга қадар чиқарарлар. Ҳолбуки, Дарвиндан 628 сана муқаддам вафот бўлмиш Мавлоно Жалолиддин Румий ҳазратларининг «Маснавийи шариф»инда бу назария сароҳат узаринда тафсил эдилмишдир, бу эса юқорида нақл қилдиғимиз байтларда кўрилди.

Самарқанд шаҳринда ирфон мажлисинда ушбу масала ҳаққинда сўйлар эдим. Мажлисда ўланлардан бири: «Куллиёти Бедил»да ҳам бу масала машҳурдир», дея хабар верди. Афсуски: Дарвиндан ушбу шараф соқит ўлур⁷.

⁷ Маҳмудхўжа Беҳбудий бу сўз билан Дарвиннинг чучмал назариясини қувватлаётгани йўқ, балки бу олимдан анча аввал ислом донишмандлари, хоссатан, Мавлоно Румий инсоннинг қай тарзда пайдо бўлиши, балоғат ва камолотга етишувини ва инсон бу чўққига эришмоқ учун «синов» деб аталмиш катта меҳнат жараёнини бошдан кечиришини, бу моҳиятан илоҳий жараёнлигини таъкидлар экан, Дарвиннинг меҳнат ҳақидаги фикри янги эмаслигини таъкидламоқда, холос. Шунинг учун орадаги катта фарқда разм солиб қара, демоқда, ҳатто бу фикр Бедил «Куллиёт»ида ҳам борлигини айтмоқда. – С. А.

Биз эмди ҳар замон оврупоиларга демалики: «Сиз бизни мункир, шогирди гайр санангиз, ғаробот ва таажжуб буросиндадирки: сизнинг руҳонийларингиз бу фикрни ибтол ва офруз эдарлар, аммо бизим руҳонийларнинг муқтадоси исбот ва тасдиқ қилур».

*Бу бин, тафовут-да аз кўжост то ба кужо
(Кўр, тафовут на қадар?!)*

**Муфтии дорулқазо Маҳмудхўжа Беҳбудов,
Самарқанд
«Шўро». 1912 йил. №11**

«БЕҲБУДИЙ КУТУБХОНАСИ»

Доҳилия ва хорижиядаги муҳтарам ноширларга ушбуни ила эълон ўлинурки, «Беҳбудий кутубхонаси» исминда бир маҳзани кутуб очмоқға ҳукуматдан рухсат олинди. Кутубхона Русияда ва хорижда табъи бўлуб, сензурадан ўтган ҳар навъ қадим ва жадид, арабий, форсий, туркий ва фарангий китоблар, илмий ва фанний харита, асбоблар куллият ила олинуб, арзон баҳо ила доналаб ва кўплаб сотилур.

«Беҳбудий кутубхонаси» шаҳри Самарқанд, Русия қитъасидаги ҳафталик «Ойна» мажалласи идорасида, «Ойна» ношир ва муҳаррири ва «Беҳбудий кутубхонаси» соҳиби Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ўз хонасида очилур. Муҳтарам ноширлардан ва асар эгаларидан рижо ўлинурки, асоми ал-кутублари ила энг охириги шартларини ёзсалар. Барча муомалот сидқ ва номус доирасинда ижро ўлинур. Ҳар навъ китоблар комиссиясига ҳам қабул қилинур. Кутубхонада ҳар навъ ва рангда китоб, жариди ва китобат учун куллият ила қоғозлар бугундан бошлаб мавжуддур.

Унвон: Самарқанд, Решетников жоддаси. Маҳмудхўжа Беҳбудий, телефон 290.

«Ойна». 1914 йил 26 апрель. №27.

ТИЁТР НАДУР

Тиётр нимадур? Жавобиға: тиётр ибратнамодур. Тиётр ваъз-хонадур. Тиётр таъзири адабиядур. Тиётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда кўзликлар кўруб, карва қулоқсизлар эшитиб асарланур. Хулоса, тиётр ваъз ва танбиҳ этгувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомулни қабҳ ва зарарини айнан кўрсатгувчидур. Ҳеч кимни риоя қилмасдан тўғри сўйлагувчи ва очиқ ҳақиқатни билдиргувчидур: «Қулил ҳаққа валав кана мурран»⁸ мазҳаридур.

Айни замонда яна томошагоҳ ва ёинки кўнгул очгувчи миллий ва адабий жамиятларни боисидур. Тараққий қилган миллатлар тиётрхоналарни улуғлар учун – мактаби адаб ва ибрат атайдурлар. Тараққий қилмоқни энг биринчи сабаб ва боисларидан бири тиётрлардур. Тиётрларни яхши ва ёмон одатларни сарроф ва мунаққиди, дерлар. Умумий одатларни нафъ ва зараридан пайдо бўлатургон натижаларни тиётрхонада айнан кўрсатурки, ҳам ҳар ким мундан таъсирланиб, ёмон одатларни тарк этиб, яхшиликни зиёда ишламоқға сабаб бўлур. Ҳар замонни бир усул ихтисоби бордур. Бу замонда тиётрхоналар ҳам ёмон ва зарарлик одатларни ихтисоб ва танқид қилиб ёмонлигини, қабиҳини халойиқға кўрсатиб, ваъз ва насиҳат этгувчи бир жойдур. Тиётрхона саҳналаринда қўйилатургон асарлар – фожиа, яъни қайғулик, мазҳака, яъни кулгу, драма, яъни ҳангомалик бир воқеа ва ҳодисани тасвир этиб, халойиқға кўрсатилур. Ул воқеадаги ёмонлик ва яхшиликни пайдо бўлгани ва сабабини ҳар ким кўруб, англаб, ибрат олур ва ёмонликдан қочиб, яхшиликға ҳаракат қилмоқға тиётрда кўрсатилгон воқеалар сабаб бўлур.

Ҳикоят ва ёинки насиҳат китобларинда баъзи бир ҳодисани баён қилингандурки, ўқуб, асарланиб, лаззат олинадур. Аммо тиётрға махсус бир ҳодиса ва ё воқеа ва ҳикоятни феълан қилиб кўрсатиладурки, мунинг таъсири эшитгандан зиёдадур. («Шунидан кай буд монанди дийдан» – эшитмоқ қачон кўрмоқ кабидур.)

Яна тиётрда саводсиз одам кўзи ила кўруб, кўзсиз одам эшитиб карра, мушоҳада, ибрат ва лаззат олар. Хулоса, тиётр бир нав мактаб ҳукминдадур. Тараққий қилган халқлар ўртасин-

⁸ «Аччиқ бўлса ҳам ҳақиқатни сўзла». Ҳадис.

да тиётр у қадар тараққий этгандурки, ҳар кун бир янги асар тасниф бўлуб, саҳнада қўюлур. Асарни ёзган муҳаррирға минг сўм ва ўнг минг сўмлаб ҳада бериб, асарини мушаххислар сотиб олиб, саҳнада қўюб, фойда қиладурлар. Баъзи бир тиётр асарлари эски бўлмай ва халойиқни кўнглиға урмай, бир шаҳарда йигирма, ўттуз, ҳатто юзинчи дафъа қўюлганлари бордур.

Тиётрға қўюлган асарни ортуқча ва ё оз ерларини ва етушмаганларини маишати миллиядан хориж нуқталарини муҳаррирлар, жаридалар ила танқид этадурлар. Халойиқға маъқул бўлуб ва ё бўлмагани ила тиётр муҳаррири хурсанд ва ё ғамлик бўлур. Муҳаррирни(нг) асари яхши чиқса, ҳар ким табрик этар. Ва шуҳрати зиёда бўлур. Ва бул бошқа муҳаррирни ҳаракатға келишиб, яхши асарлар ёзмоқлариға боис бўлур. Тиётр учун муҳаррирни на қадар чуқур ўйлагувчи зариф ва назокатлиги лозим бўлса, мушаххис (ҳодисани кўрсатгувчи)ларни ҳам тавонан ва муқаллид ва ҳар нимарсани ўзидек қилиб кўрсатгувчи, нуктадон бўлуши лозим бўлуб, бул алоҳида бир санъатдурки, оврупойлар мунга ҳам алоҳида мактаб ижод қилгандурлар.

Сўзни қисқаси, тиётрхоналар масхарабозхона бўлмай, балки ибратхонадур. Ва анда мушаххис бўлатургонлар «ўюнчи ва масхарабоз» бўлмай, балки мушаххис ва муаллими ахлоқдурлар. Тараққий қилган халойиқ орасинда мушаххислар ҳам кибор ва муҳтарам синфлар қаториндадур. Хусусан, ўз киссаси нафъиға мушаххислик қилмай, балки мактаб ва миллати нафъиға мушаххислик қилганларни қадри ду боло зиёдадур.

Бизни Туркистон ва Бухорода миллий тиётрдан асар йўқ эди. Муҳаррири ожиз «Падаркуш»ни ёздикки, ўтган февраль ойинда Самарқанд, Хўқанд, Бухоро ва Тошканд ва Каттақўрғон шаҳарларинда миллат нафи учун кўнгуллилар саҳнада қўюб, тўрт-беш минг сўмни тўрт-беш кечада жамлаб, мактаблар фойдасиға бердилар. Мана энди, муҳтарам самарқандий кўнгулли мушаххислар гайрат қилиб, яна «Падаркуш»ни Самарқандда еттинчи майда саҳнаға қўюб, ҳосилини мактабларға сарф учун бердилар. Муҳтарам ҳамшаҳарларимиздан рижо этармизки, келиб кўрганлари гуноҳ бўлган жойини кўрсатсалар. Инчунин асарни танқид этиб, бузуқ ерини матбуот ила баён этсалар. Токи боиси ислоҳ бўлинса. Аммо бу кунгача муҳтарам аҳли қалам «Падаркуш»ни

бузуқ ерини кўрсатмай, балки «кулдургувчи ва ҳам йиғлатгучи носих ва нофеъ асардур» ҳолинда табрик ва тақризлар ила ёзди-ларки, биз аларга ташаккур айтармиз.

Асаримизни(нг) қабиҳини ёзган кишига зиёдароқ ташаккур этмоқға мадонмиз. Чунки боиси ислоҳдур. «Мутакаллимо то айб нагиранд – суханаш ислоҳ напазирад» – («Сўз сўзлагувчини айб этмагунча сўзи тузалмайдур»). Баъзи бир аҳли ватаннинг тиётр асари ёзмоқға машғулликлари эшитилурки, асарларига чаҳор чашм ила мунтазирмиз. Ёзилган асарларни кўнгулли дасталари сотиб олиб бостурсалар, фойда ҳам қиладурлар. Чунки бир кишига ҳам асар ёзиб, ҳам бостируб ва ҳам саҳнада қўйдурмоқ мушкулдур. Дасталар сотиб ола берсалар, асар-да кўпаюр. Туркистонда ойинда бир асар таҳрир бўлинса-да, кўблик қилмайдур.

*Маҳмудхўжа Бехбудий
«Ойина». 1914 йил 10 май. №29*

ТАНҚИД – САРАЛАМОҚДУР

Мажалла ва жаридаларнинг катта бир хосияти танқид, яъни сараламоқдур. Саррофлар ақчани, тужжорлар матони саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатға тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила «танқид» аталур. Масалан, янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўқулатургон китобларни маънан тафтиш этиб, андаги нуқсларни баён этмоқ танқиддур. Таарруз ва душманлик эмас, агарда шахсиятға тўқунмаса. Аммо бир муаллим ё мударрис ва муҳаррир ишидан, шахсиятидан халойиқға зарар келса, андан ҳам баҳс ва танқид ёзмоқ шахсий бўлмайдур.

Танқид янги ёзилган китоб, жариди ва мажаллаларға-да жорий ва нофедур. Масалан, бир муҳаррир ва ё муаллимни саҳвини ва ўз хизматиға бепарволигини ва лозим қоида ва тартибларға амал қилмай оммаға зарар келтургонини танқид этмоқ боиси ислоҳ бўлур. Бизни Туркистонда янги мактаблар хейли бордур. Янги рисола хейли босилуб турубдур. Жаридаларға мақола ва ашъорлар ўқулуб турубдур. Аммо ҳануз танқид давриға етушганимиз йўқ.

Иттифоқан, танқид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга қаттиғ тегар. Ёзганларимизни бузуқлиги ва фикримизни хатолиги, ишимизни ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччиғимиз келур. Ва ул одамни душман кўруб, шахсидан нафрат ва фикрига норозилик баён этармизки, бул бизни янгидан ишга бошлаганимиздан, бошқа тил ила ноқислигимиздандур. Биз эскиларни айблаимизки, аларга ислоҳдан сўзласак, чидаёлмайдурлар, аммо ўзимизни мактаб, рисола, таҳрир ва маслагимизни бир киши танқид этдими, чидаёлмаймиз. Диққат ила мунаққид сўзини тингламаймиз. Мунаққид, бизни тўғримизга минг сўз ила баёни муддао этар экан, биз ани ичиндан ўн сўзини номаъқул топиб, юзига урармиз ва, ёинки, важҳсиз ани сўзини рад ва ўзига эътироз этармиз. Агарда ул десаки, ман сизга бир минг калима насиҳат ё танқид сўйладим, дуруст, ўн калимаси сизга бежо эканки, қайтиб олдим, 990 калимасиға, тўғриси, на дерсиз?

На жавоб берармиз! Танқидни кўтаролмаганимизга, тўғриси, ҳануз танқидга лойиқ бўлмаганимизни мисоли: кафказли сайёҳ Муҳаммад Саййид афанди Туркистон мактаблари тўғрисида «Ойна» ва мўътабар «Иқбол» жаридасиға танқид ёзиб эдики, анинг жавоби ёлғуз қуруқ бир эътироз (протест) бўлди. Аммо анинг ёзганиға жавоб тушмас. Иккинчи, «Адаб ва тарбият» унвони ила яна сайёҳ мазкур «Ойна»нинг 27-28-29-30-рақамларинда мактаб тўғрисида воқеъий далиллари ила баъзи нимарсалар ёздики, мўътабар «Садои Туркистон» рафиқимиз 11-ададинда Муҳаммад Саййид афанди мақолаларини хилофи адаб ва тарбия деб ани ёзганиға соҳиби мақола ва идораға изҳори норизолик айтиб, мазкур мақолаларни «аҳамиятсиз» дер ҳамда «муаллимларнинг хотирин қолдирув» бўлармиш. «Ойна» камоли эҳтиром ила «Садои Туркистон» рафиқимизга арз этарки, мазкур мақолалар бошдан-охирғача аҳамиятсизми? Агарда аҳамиятлиги бўлса, илтифотга олмаганларига таассуф этармиз. Ва мақола ичидан икки-уч хати мизожға номувофиқ тушган учун афвларини тилаймиз. Такроран айтармиз: биз ҳануз танқидга лаёқат пайдо этганимиз йўқ. Яна қадима касалларимиздан «норизо», «хотири қолмасуну...» иллатлари ҳануз кетгани йўқ.

Муҳаммад Саййид афанди таъбиринча, мундай кетаберса, «қиёматдан минг йил сўнгра-да, Туркистонга тараққий йўқ». Агарда «хотир қолмасун» қондаси маслак тутулса, матбуотдан қалам торт-

моқ керак. Чунки ҳақиқий матбуот ҳеч кимни хотирига қарамас. «Хотир қолмасун» касали биз, мусулмонларни барбод этди.

Умумий ҳоллардан баҳс қилиндими? Мутлақ ҳар бир масалага бир неча кишини хотири қолур. Ислоҳи мадорис ва дорулқазо десангиз, уламони хотири қолур. Ислоҳи расм, базм десангиз, авомни хотири қолур. Ислоҳи савомеъ десангиз, сўфи, шайху эшонларни хотири қолур. Ислоҳи фойдахўрлик ва тижорат десангиз, бойларни хотири қолур. Энди ислоҳи макотиби жадида дейилганда, муаллимларни хотири қолса, бас, муҳаррирлар учун сукутдан бошқа иш қолмайдур.

Шуни-да айтмоқки, Муҳаммад Саййид афандидан ёинки идорадан биргина «баъзи» калимаси маатгаассуф қолибдурки, бу баъзи вайҳдан баъзи муаллим афандилардан идора афв истар.

Боқи: муҳтарам «Садои Туркистон»га салом.

«Ойина». 1914 йил 31 май. №32.

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ ИЛА СУҲБАТ

20 июнь аср вақти эди. Марғилонлик бир мударрис жаноблари ила Истанбулнинг «Гулхона» паркининг соядор йўлагинда юрар эдик. Олдимизда татарча барра қароқўли телпаклик бир татар ила феслик бир турк эҳтиётлик ила кетарлар эди. Биз тез юриб ўтдик. Иккиси-да ошнодек кўринди. Бир қўлимни кўксимга қўйиб, салом ишорати бериб ўтдим. Кўнглимга келдики, бу татар Исмоилбекка ўхшайдур, балки анга ўхшаш бир кишидур. Феслик турк бўлса, муҳаррир Ҳамдуллоҳ Субҳибек жаноблари эди. Ҳануз ўн қадам кетмаб эдик, «Ай, хўжа!» деб орқамдан ошно бир садо эшитдим. Қалбим уриб, мазбур зотни Исмоилбек ҳазратлари эканлигига шубҳам қолмай, қайтиб мусофаҳа этдик. Ҳамдуллоҳ Субҳибек ҳуввиятимизни баён қилиб экан. Мулоқот асносинда дердилар: «На учун бу қадар тез кўчаланмоқ? Яъни на учун мунча тез мўйсафид бўлмоқ?». Ман ҳам билонхтиёр: «Афандим, на учун бу қадар ориқланмоқ?» Устод ҳазратлари буюрдилар: «На чора, ҳепимиз бўйла...» Эртага Шом ва Мисрға азимат этишимни арз этдим. «Ундай бўлса, суҳбат этайлук», –

дедилар: ташаккур этдим. Ҳамдуллоҳ Субҳибек афандини жавоб бердилар. Мен ҳам мударрис афандидан айрилдим. Паркдан чиқиб, аробага миниб, устоз ҳазратларининг манзили «Шоҳин пошо ўтели»га келдик. Таом буюрдилар. Аммо иштаҳалари йўқ. Садолари хаста. Ҳар 3-4 дақиқада ҳафифгина йўталиб, балғам ташлайдурлар. Ҳужрада манга Русиядан, Туркистондан, умум олами исломдан, дунёдан сўйлайдурлар. Мусулмонларни кундан-кун тараққий этишини сўйлаб, хурсанд бўлурлар. Яна дерларки: «Маҳмудхўжа энди сиз сўйланг, боқалим». Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хива, Фарғона, хулоса, ҳар биридан сўйламайин: «Оллоҳа шукр, ҳукумат мактабларинда туркистонли қардошлар бола бермоқга бошламишлар. Бу кун икки жарида ва бир мажаллангиз бор. Мактабларингиз-да бироз тараққийда, албатта, мустаҳид тараққий. Сиз ҳукумат мактабларинда зиёदारоқ бола берингиз, рус маданиятидан қочмангиз... оҳ, билмам, шу Бухоро на ўлур?» – дерлар. Ман дерман: «Афандим, Бухорони ҳукуматимиз, яъни Русия тарбият этмагунча Бухородан бир шай умид этиб бўлмас. Чунончи...» Устод декорлар: «Эвет, охири шўйла ўлмоғи лозим келур». Яна сўз бошқа тарафга кетар. Мен бир неча дафъа талаби рухсат этдим: «Балки зотингиз истироҳат этарсиз». Устод ҳазратлари дер: «Хўжа афанди, сиз бурада бўлинсангиз, баним роҳатим зиёда ўлур. Агарда кетсангиз, мактуб ёзмоққа тутунарман».

Устод ҳазратлари февраль ойида Петроградга бориб, мусулмон фраксиясини Муҳаммад Фотиҳ афанди ва бошқалар ила эм (ширпанга) этиб келганда, иттифоқан совуқ олиб, андан бери ноҳуш бўлуб эканларки, Петрограддаги мажлис машваратта хасталикдан бора олмаганликлари учун ниҳоятда таассуф этарлар эди. Агарда Истанбул ҳавоси ёқса, бир неча муддат турмоқчи эдилар. Олдимиздаги қишни Оллоҳ қўйса, Миср ал-Қоҳирага ўтқариб анда ҳам баъзи ишлар ишламоқчи эдилар. Қайтишда мани Боғчасаройда даъват ва Қримни автомобил ила бирга юриб, манга кўрсатмоқни ваъда этдилар. Ман ҳам қайтишда Боғчасаройга кирмоқни ваъда бердим. Аммо бу манҳус муҳораба монёъ бўлди. Муҳтарам устод ориқлаган, йўтал ва балғам ҳар замон машғул қилар. Ҳар замон рухсат хоҳлайман, жавоб бермайдурлар. Изн сўраб, кароват-қорбюлағма чўзилиб, соатлар илан сўзлайдурлар.

Бир замон қарасақ, ярим оқшомдан бир соат ўтибдур, яъни том маънода 7 соат суҳбат этибмиз. Зўрға жавоб бериб, зинабошиғача узатиб, қайтишга Боқчасаройға киришимга қайта-қайта сўз олдилар. Етти сана муқаддам устод ҳазратлари Самарқандга келиб, муаллим Шакурый ва бизга меҳмон бўлиб эдилар. У замонгидан кўра, энди кўп ориқлаб эканлар. Устод ҳазратларининг Истанбулда кўрмоқ ва суҳбат этмоқ ҳеч хаёлимга ўтмаган эди. Оллоҳнинг лутфи ила устод ҳазратларининг танҳойи 7 соат суҳбатларидан у қадар файз топиб, мамнун қолдимки, айтган ила адо этолмайман. Ва ул суҳбатнинг лаззати асло мандан кетмайдур.

Кошки эртаси Шомга кетмай, устод ҳазратлари ила зиёдароқ суҳбат этса эдим. Оҳ! Ул устоди комилни энди қўлдан бердик. Ва олами руҳонийга учди. Балки уйқуларда, хаёлларда у зоти студасифотнинг руҳи ила суҳбат этармиз.

*Он айш гузашта ки дигар бор нагардад,
Ди рафт з-даст ва наруд ҳеч зиёдам.⁹*

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 27 сентябрь. №49

ИСМОИЛБЕК ҲАЗРАТЛАРИ

Марҳум ходимул-миллат Исмоилбек ҳазратлари 1268 ҳижрий, мутобиқ 1851 милодия санасинда Қримнинг Ғаспра қарясинда дунёга келиб, Масков эъдодий аскарый мактабинда ўқутан. Андан сўнгра Истанбул ва Парижга амалий ва назарий икмоли таҳсил этиб, Русияга қайтиб, «Русияда мусулмонлар» ном русча бир китоб ёзиб, Русия мусулмонларининг илмий, ижтимоий ва сиёсий ҳолларидан баҳс ва Русия мусулмонларини ҳимоя этган. Ҳижрий 1297, милодий 1880 санасинда Қримнинг мусулмон мадрасасинда русча муаллим тайинлангандурлар. 1883 милодия 10

⁹ У кетди, лекин бошқалар кўзёш тўқади, вақтсиз кетди ва қувватим сира тикланмаяпти.

апрелдан бошлаб мўътабар «Таржумон»и фарро жаридасини миллати ислом ва турклик хизмати учун чиқарган. Ва мусулмонларни нодон қисми тарафидан изо ва жафолар чеккан. Қашшоқлиги сабабли ўзи ва, хотини ила «Таржумон»ни ёзмоқ, тартиб этмоқ, ҳарф термоқ ва почтаға топширмоқ тўғрисидаги оғир ишларни ишлаган ва ҳатто, баъзан босмаҳонанинг машина чархини ўзлари куч ва қўл ила айлантурган. Ва ҳар нав меҳнат ва кулфатларни ўзиға раво кўруб, миллатни уйғотмоқға, дунёдан, сиёсати оламдан, маданий миллатларни ҳолидан хабардор бўлмоқлари учун жисман ва руҳан ҳеч тинмасдан 35 сана ишлагандурлар.

Мусулмонларни дунёдан хабардор қилмоқ учун бутун Русияда, Туркия, Миср, Тунис, Жазоирда, Ҳинд ва Африқода, Туркистон ва Бухорода дафъалар ила саёҳатлар этиб, ҳар ерда мусулмонларни маданияти замонияға, улум ва фунуни асрияға, санот ва тижорати қаринаға ва рус маданиятиға даъват ва ташвиқ этгандурлар. Усули савтия мактабларини Русияда бонийи муассиси Исмоилбек ҳазратларидур. Биринчи янги усул алифбони мураттиб ва ношири яна Исмоилбек ҳазратларидур. Тараққиёти замонияға ёлғуз даъват эмас, феълан ҳаракатда бўлуб, жамияти хайрия, қироатхона, тараққиюни ислом, таовун жамиятлари ва буларға ўхшаш асосларға тааллуқ низомномалар тузатиб, халқ аросинда нашр этиб, бу кун адади юзлар ила Русияда мавжуд илмий ва маданий жамиятларни барпо этдургандурлар. Ал-он Русиядаги минглар ила низомлик мактаблар ва собиқ нашр бўлган ва ҳозир феълан нашр бўлуб турган юзлар ила исломий мажалла ва жаридаларнинг барча муҳаррир ва мудирлари ул зоти студасифотин шогирдидурлар.

Шундайки, бу кунда Русия мусулмонлари ичинда ҳар бир жаридахон ва ҳар бир муаллим ва ҳар усули савтия мактабларининг шогирди ва ҳар бир жарида муҳаррири марҳумнинг билвосита шогирдонидандурлар. Яъни устози муаззамнинг бу кун Русия мусулмонлари аросинда миллиёнлар ила уламодан, муҳарририн ва муаллиминдан ва ўқувчилардан шогирди бордур. Ҳам қандай шогирд! Ўттуз санадан бери доимо анга дарс ўқийдургон шогирдлардур. Яна бу шогирдлар ўз охир умрларингча устоднинг анфоси қудсияси сабаби ила илалабад жорий афкори олиясидан дарс ва файз олмоқда бўлурлар.

Хулоса, Исмоилбек ҳазратлари сулс асрдан (асрнинг учдан бир қисмидан – С. А.) зиёда айём тадрисинда миллиёнлар ила мусулмонларга доиман дарс берди. Энди илалабад анинг афкори ва руҳи ададсиз ва ниҳоясиз мусулмонларга дарси ирфон берар... Хулоса, Русия мусулмонлари ичинда мундай бир зот келган йўқдур. Ана шу зоти ноёб ушбу сана бешинчи зулқаъда – 12 сентябрда бу олами фонидан риҳлат этиб, бугун дунё мусулмон урафоларини асири яъс ва алам этди. Раҳматуллоҳи алайҳи раҳматан васиъатан.

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 4 октябрь. №50

ТИЁТРУ, МУСИҚИЙ, ШЕЪР

Мўътабар «Садои Фарғона»нинг 83-ададинда «Шеърियाи исломия» унвони остида самарқандий мударрис Васлий жаноблари баъзи нимарсаларни ёздурларки, хулосаси шулдур: «Ҳар навъ лубиёт, ўюн шаръан мункир ва ҳаромдур. Агар ораларинда нағма ва нағмачилар бўлса ёинки қимор ва хотунлардек нимарсалар қўшулса, ҳаром устига ҳаром бўлур. Аммо ҳавопарастларни баъзиси баъзи ўюнларни мактаби адаб от қўюб, «театрни мурод этарлар», ривож берарлар. Яна арбоби шеърियाи исломия бўлуб туруб ва ўзларини миллатпарвар кўрсатуб, «Падаркуш» муҳарири Маҳмудхўжани мурод этарлар». Бу навъ иш қилганларига ҳайрат қилинур...»

Васлий жанобларининг хулосаи мақолалари шулдур. Мақолани охирига хилофи адаб ва ҳақоратлик мисол ва иборатларни ёзмоқға ҳам Васлий жаноблари билмайин на фикр ила таназзул этибдурларки, ундай нимарсаға жавоб ёзмоқ балосиға гирифтор ўлмоқдан қаламни сахлаймиз. Энди юқоридаги жумлаларни қисқалик ила муҳокама қилайлук: «Ҳар навъ лубиёт ва ўюн ҳаром», дерлар. Биз айтамикки, ҳар навъ ўюн ва лубиёт ҳаром эмас, балки баъзи қисми ҳаром, баъзиси ҳатто шаръан лозим ва савобдур. Ўқ отмоқ, сувга юзмоқ, от чопмоқ ва ё шуларга ўхшаш нофеъ ва адмон ва машқлар ва ибратомиз нимарсалар каби.

Ҳадиси шариф: «Алайкум бир-рамйи фаиннаҳу мин хайр лаҳвикум». Мазмуни «Ўқ отмоқ ила машғул бўлингизки, лаҳвнинг хайрлигидур...» Мундан маълум бўлурки, баъзи нафълик лаҳв ва лувб ҳаром эмас, балки лозимдур. Келайлук нағмага. Васлий жаноблари, албатта, нағмадан мусиқий ва чолғуни ва ани зимнидаги шеър ва ғино «ашула»ни мурод этиб, ҳаром дерлар. Мунга жавобан: «Саҳиҳ Бухорий»нинг иккинчи жилдида ёзилган бир неча ҳадиси шарифни Васлий жанобларининг хотирлариға еткурармизким, мазмуни шулдир: «Уммул мўминун ҳазрат Оиша Сиддиқаннинг ҳузуринда ҳазрат Абу Бакр разияллоҳу анҳумо кирдиларки, Ййди Қурбон кунлари эди. Икки жория хотун доира чолишуб туруб эдилар. Ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам ўзларини ўртган эдилар. Ҳазрат Абу Бакр аларни ёқтурмадилар. Ҳазратимиз дедиларки: «Қўйинг, ё Абу Бакр! Зероки, айёми ййдур». Яна ҳабашиларни масжиди Мадинада ўйнаб турганлари учун ҳазрат Умар разияллоҳу анҳу зажир қилмоқчи бўлганлари-да ҳазрат Пайғамбаримиз ҳазрат Умарни ман этганларини ҳазрат Оиша разияллоҳу анҳо ривоят этарлар. Яна ҳазрат Оиша ва ҳазрат Пайғамбаримиз ҳузурларинда ва уйлариинда чолғи асбоби чалиниб тургани устида ҳазрат Абу Бакр кириб, «мазмори шайтон» деганлариға, ҳазратимиз: «Қўйинг, ё Абу Бакр! Ҳар қавмнинг ййди бор ва бугун бизни ййдимиздур», – деб марҳамат этиб эрдилар. Мана энди ҳар кимнинг ўзи Васлий жанобларининг юқоридаги сўзларини муҳокама этса бўлур.

«Фаҳшсиз ва фаҳшлик шеърсиз» чолғу ва ўюнларни жоизлиги юқоридаги ҳадислардан маълум бўлур. Келайлук театр масаласиға. Ҳозирги театр «бидъат»дур. Бидъат деб шуни айтиладурки, замони ҳазрат пайғамбар бўлмаса, сўнгра пайдо бўлган бидъатлар икки қисм бўлиб, дин ва миллатға наф келтурса, «яхши бидъат» дерлар. Дин ва миллатға зарар келтурса, «гуноҳ бидъат», дерлар.

«Падаркуш» тиётри ҳам бидъат бўлуб, аммо тиётр мажлисиға ваъзлар сўйланганлиги, амри бамаъруф, наҳйи аз мункарни тамом маъноси ила қилингани ва мускирот ҳам фаҳшға мубтало бўлмоқликдан пайдо бўлатургон қатл ва зиллатларни робийулайн ибрат учун кўрсатилгани сабабли биз ва ҳар ким, албатта, бу тиётрни бидъати ҳасана ва мажлиси ваъз ва насиҳат деб билурмиз. Яна андан ҳосил бўлган ақчалар мактаб, талаба ва ку-

тубхона ва ё бир мусулмонни эҳтиёжи шаръиясиға сарф қилинса, Васлий жаноблари дегандек, «ҳаром устиға ҳаром» бўлмай, балки ул кишининг хилофи хилофи таъбиринча, «ҳалол устиға ҳалол»лигини фикр этган кишилар билсалар керакдур...

«Тавба фармоён чаро худ тавбаи камтар мекунанд?» «Тавба буюратургонларнинг ўзлари на учун озроқ тавба этарлар?» Мақолаларининг охириндаги ўз сўзларига кўра ул жанобдан умид қилинурки, ўзларининг «Девони Васлий»ларига ёзилган шу зердаги байтларини ва шуларға ўхшаш «қабих» юзлар ила «мувашшаҳ» номиндаги нимарсаларни ёзиб нашр қилмоқ шаръан ва ахлоқан нима эканлигини лутфан баён этсалар эди. Домла Васлий мударриснинг ашъори балогат асарлари бўлган «Девони Васлий»дан ал-он бир неча байт ёздук. Лозим бўлса яна ёзилур. Байт шунлардур:

*«Васлий, охир ошно бўлгум топиб ул шўхни,
Қўйнига бир кеча бўлгум жо топиб ул шўхни».*

*«Ул париваш лутф этарди гоҳ қўйнумда ётиб,
Гоҳ бода келтурдим анга сажжодам ёсотиб».*

«Асири ишқ бир тифл ўлдигимга ҳеч райб этманг»

Бирозда форсийдин ёзайлук:

*«Бўсаи з-рўйи ҳўяш даҳ ва дар тифл даро,
Шекаста бо ту шавам эй ба кори қадр маней.
З-бўсаи манъ масозам баҳаққи шаръи шафей,
Ташнаги на шикаст ҳаргиз бўсаи уй писар
Орзуи бўса акнун аз лаби духтар кунам».*

Идора
«Ойина». 1914 йил 18 декабрь. №5.

Самарқандда 7 декабрда Нусратулло Мулло ибн Қудратулло жанобларининг асари бўлган «Тўй» саҳнада қўйилди. Саҳна очилиб, аввалан мусиқий дуои импературни чалиб, сўнгра туркий тилда императур аъзам ҳазратлари ва хонадон ва ватан учун саҳнада дуо ўқулди. Салондагилар тамоман дуо вақтинда тикка туриб, баланд овоз ила «омин» дедилар. Сўнгра биринчи парда бошланди ва тўйни машварати эди. Кўпқари, базм, май, қанд, тўндан сўзланурди. Домлани мундаги ҳақсиз тавбаси зиёда эди.

Кўнгулли мушаххислар ўз вазифаларини яхши адо этдилар, ҳамда муассир эди. Аммо асардаги бир-икки сўз ва асардан хориж бир неча сўзлар адабдан хориж эди. Иккинчи парда тўй мажлиси бўлуб, аммо қисқа, ҳам руҳлик чиқмади. Учинчи парда бўз болаларни базм, май ва жавон мажлиси бўлуб, маишатимизда қадимдан бери ерлашган қабих ва манфур одатларни кўрсатарди. Тўртинчи пардада тўйчи бойни сингани ва бонкаға пул беролмай судебний пристуф келиб, молларини хижз-арестга олгани ва бойнинг обрўси тўкулганини тасвир этардики, муассир чиқди. Асл асардан баъзи ишлари ташланиб ва баъзан хориждан орттирулди. Хулоса, мунозара дуруст чиқди. Кўнгулли жаноблардан М.Шомуҳаммадзода, М.Ниёзий, Р.Солиҳзода, А.Ниёзийлар ўз вазифаларини яхши адо этдилар. М.Қ.Ниёзийлар ҳам дуруст эди. Домланинг вазифаси домладек суст эди. Н.Фозилий, А.Каримзода, Т.Солиҳзода, Ҳ.Шукрулло, А.Бадриддин, М.Шоҳзодаларни вазифаларинда камчилик бўлган йўқ. Оқсоқол, чоғандоз, боболик этканлар ўшал одамларнинг ўзидек эди. М. ўз вазифасини яхши адо этиб, ҳақиқий саҳнага мувофиқ сўзлар эди. Театрни илгари сафлари бўш эди. Папирускашни кўплигиданми ёинки зукком – тумовданми салонда доимо «қху-пху», «ўху» ... садолари зиёда эди. Ани устинда театру сало-ниға оҳиста юруб ўрганмаган томошабин ва ёрдамчиларни наъ-лайн ўйнатгани ва тақир-туқур сомеъахарош эди.

Салон ичинда папирус отишлари-да кўринур эди. «Тўй»ни охирги пардасининг таъсирин баъзи одамлар тамом этмасдан чиқиб кетдилар. Баъзи томошабин бўз болалар: «Бизни масха-ра қилди», деб тўртинчи пардада турмай кетдилар. Оре, бизлар ҳануз мундай жамиятларнинг адабидан беҳабар ва кўра берсак

ҳамда танқид қилина бера, муҳаррир, мушаххис ва ё томошабинларимиз бўлсун, театру одаби замони ва жамиятлар назокатидин, албатта, хабардор бўлурмиз. Театрудан ҳосил бўлган ақчани юзда йигирма беши мажруҳ аскарлар ва бақияси Самарқанддаги эҳтиёжлик усули жадида мактабларига берилур.

«Тўй» охирида яна барча ҳозирун оёқда туруб саҳнадан подшоҳ ва ватан ҳифзини Оллоҳдан тиланди. «Омин» деб халқ тарқади.

Театрдан маблағ 245 сўм ҳосил бўлуб, анинг тўртдан бири мажруҳ аскарлар фойдасига ва бақияси баъзи усули жадида мактабларига берилубдур.

«Ойина». 1914 йил 30 декабрь. №6

ТИЛ МАСАЛАСИ

Туркчанинг шубба ва шох(а)лари бўлган ўзбек-чиғатой, татар, озарбайжон, қозоқ ва туркман лаҳжалариндаги янги матбуотнинг энг аҳамиятлик масалаларидан бири, албатта, шева, лаҳжа, имло масалаларидур. Юқоридаги лаҳжаларга сўйлайтургон турк болалари бир-икки минг санадан бери Эрон халқининг аларга ва ё аларни(нг) эронийларга истило этганлари сабабидан форс маданияти ва адабиёти ва луғатлари нуфузига маҳкум бўлуб, форс тилидан бир хейли луғат ва жумлаларни хоҳу нохоҳ абадий ва доимий суратда олганларки, у жумла ва луғатлардан бир қисмини туркий лаҳжалардан чиқариб ташламоқ гўё мумкин эмасдур. Ва бир қисмини муродифи туркчадан топилмаслик даражада ғойиб бўлгандур. Балки... биз туркчага бутун истеъмол қилинатургон баъзи форсий сўзларимизни муқобил ва муродифи халқ тилидан ва адабиётидан йўқолгандур. Масалан, шанба, якшанба, душанба, сешанба, чаҳоршанба, панжшанба, одина кунларининг оти каби... Ҳол шундай экан, яна юқоридаги туркий лаҳжаларнинг халқи ўн икки асрдан бери дин манбаимиз ва Қуръони карим тили бўлган арабийнинг нуфузига учраб, табаррукан ва мажбуран кўп луғат ва жумлаларни андан олдилар. Ва баъзи ифротпарастлар тарафидан янгидан бу кунгача яна олинмоқдадур.

Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабийдан қўшуллуб, «усмонли тили» аталди. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидаларидан бохабар бўлмагунча усмонли шевасинда ёзмоқ мумкин эмасдур. Усмонли шевасига ёзатургонлар-да охирги саналарда ўз саҳвларини билиб, форсий ва арабийсини озроқ айтиб ёзмоқдадурлар. Азбаски, усмонли шевасинда ёзилган асарларнинг аксарини усмонли туркларнинг камсаводи англамайдур. Турк қавмининг Кафказ, Эрон, Қримдаги қисмларининг тилига арабий ва форсий жумлалар усмонличадан кўра хейли оз бўллуб, аммо туркий тилларнинг бошқа шеваларидан кўра усмонличага энг яқиндур. Чунончи, бу кунги Кафказ ва Қрим матбуотининг ўқуб англайдургон киши усмонличани, албатта, ўқуб фаҳмлайдур. Чунки орасиндаги фарқ жуда оздур. Хусусан, охирги саналарда арабий ва форсийларини озайтуруб ёзилган усмонлича ва ёинки туркча Қрим ва Кафказ шевасиндан оз фарқликдур.

Татарча ёинки нўғайча аталатурган шевага келсак, Қрим ва Кафказ шевасидан кўра оз арабий ва форсийлик бўллуб, бовужуд шул бу кунги татар матбуотининг ҳеч бир стунни, балки ҳеч бир сатри хатти форсча ва ё арабчадан қутуллолмайдур. Ҳатто сирф татарча ёзмоқ тарафдори бўлган матбуот ва муҳаррирлари-да арабий ва форсийсиз бир нимарса ёзолмайдурлар.

Азбаски араб ва форс маданияти, илм ва ҳунари турклардан зиёда ва голиб ва қадим ва ҳам туркларга голибан, маънан аскариян моддатан ҳукмфармо эди. Қозоқ шевасинда келганда, энг содда туркий ва саҳройи, яъни ибтидоий тилни кўрармиз. Аммо на фойда? У тил ила илмий ва ижтимоий ва фанний китоблар ёзиб етқуриб бўлмайдур. Масалан, қозоқга бир рушдий мактаб таъсис эдилса, жўғрофия, ҳикмат, тарих, ҳандаса ва ҳайъатга ўхшаш китобларни тасниф этилмоғи қозоқий ва ёинки ҳар бир саҳройи тили ва, ҳатто, татар шевасини луғат ва масолиҳ етқуролмаслиги маълумдур. Фанний китоблар нари турсин бир саёҳатнома ёзмоқга ва замоний муҳим баъзи рисоаларни таржимасига сўз етқуролмайдур.

Келайлук Туркистон ва ёинки Осиёи Вусто халқларининг тил ва шевалариға: Туркистоннинг ўзиға тейишли шеваси турк ти-

лининг чигатой лаҳжаси бўлуб, Навоий китоби бу лаҳжанинг гўё муҳим китобидур. Аммо кўбдан бери Туркистонда маданият ва салтанат ва адабиёт таданний этгани учун халқ бу лаҳжани бузганлар. Бузмоқ нари турсун, Туркистоннинг ҳар бир шаҳрининг ва, ҳатто, баъзи бир қасаба ва кўйларининг шеваси бошқадур. Масалан: анда, мунда, шундани – ул ерда, бул ерда, шул ерда; ўтда, бўтда, шўтда; этта, бетта, шетта; ўрда, бўрда, шўрда; ўра, бўра, шўра кайфиятинда сўйлайдургон шаҳарлар бўлуб, мундай бузуқ сўзларни навъи ва адади жуда кўчдур. Туркистон туркчасига форсий ва арабийни қўшулгани ҳам барча ерда бир ҳолда бўлмай, балки мавқеъи жуғрофиясига қараб ҳар навдур. Чунончи, Бухоро аморати ва Самарқанд вилоятининг туркча тилига форсий ва арабий кўб қўшулгандур. Бу хонлик ва бу вилоятда баъзи шаҳар ва катта қасабаларнинг она тили форсий бўлуб, туркчани сўнградан ўрганадурлар. Бухоро, Самарқанд, Хўқанд, Ўратепа, Конибодом шаҳар ва қасабаларининг тили форсий бўлуб, ҳеч туркча билмайдурганлар-да бордур. Туркистоннинг жануби-шарқидаги тоғ ва кўй халқларининг ҳаммаси форсийча сўзлайдурлар.

Фарғонанинг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида ҳам форсий ривожда бўлуб, уламо ва машойихни форсийга майли кўбдур. Табиийдурки, форсий кўб ёйилган ерларда арабийни ҳукми зиёдадур. Форсчани ҳукми Тошканд шаҳри ва Сирдарё музофотиға озайиб, форсий билатурган киши, эҳтимол мингда бир топилмаса. Фарғона вилоятининг Хўқанд ва бошқа шаҳарларида бу кун форс тилинда ерли шоирлар-да мавжуддур.

Хўқанд хони Умархон жанобларининг «Девони Умархон»иға форсий абётлар иншод қилингоғиға қараганда, қадимдан бери Фарғонада форсий тилни жорийлиги маълум бўлур. Туркистон шарқида форсийнинг ҳукми озайиб, бовужуд шул уламо орасинда оз бўлса-да сўйланур. Туркистон жануби ва Туркистони афғония бўлса туркий ва форсий тили баробардур. Туркистоннинг Мовароибаҳри Ҳазар қисмиға аксарият ила туркман шеваси ҳукмфармо бўлса ҳам Эрон ва Афғонистон ва Бухоронинг ҳамсоғлиги сабабидан яна форсийнинг нуфузидан қутулиб бўлмай-дур. Хиваға келганча, мунинг тили яна усмонличаға яқин бўлуб, фақат арабий ва форсий қўшумчалари оздур. Хулоса шулки,

нафси Туркистон, Бухоро, Хива, Туркистони афғоний ва Қошғар ўлкалариндаги туркча шеvasи дохилан ўн қадар бузуқ ва тузук лаҳжага айрилиб, аммо бу лаҳжа ила сўйлайдургонларнинг ҳар бири бошқасининг сўзиға тушунадурлар. Китобатға келсак, бу кунгача Туркистон, Бухоро ва Хивада ҳар ким ўз лаҳжасиға мувофиқ ёзса ҳам бир-бириға қарибдур. Чунки котибларни муаллимлари мавжуд туркча ва форсча назм ва наср китоблар бўлуб, Баҳри Ҳазардан то Қошғар ва Туркистони афғонийгача қадим мактабларда Навоий, Фузулий, «Сабот ул-ожизийн», «Ҳикмат», Ҳувайдо ва бошқалари, форсийдан «Чаҳор китоб», Хўжа Ҳофиз, Бедил, Саъдий ва бошқалари ўқулурки, бу китоблар аҳли саводнинг тил бирлигиға сабаб бўлур. Аммо авомларни сўзи таҳти таҳрирға кирмайдур.

Аввалги мақолада туркча тилнинг аҳамиятлик шўъбаларини қисқалик билан ёзиб эдим. Энди тилни бутун содалаштируб индурмоқ ва ёинки адабийлаштируб тараққий қилдурмоқдан бета-рафона ёзарман.

Матбуот майдониға биздан муқаддам отилган ва дасталар ила жариди ва мажаллаларға соҳиб бўлган Ичкари Русия ва Кафказ мусулмонларини матбуот тили ва ҳам кўча тилиға диққатлик кишиға маълумдурки, матбуотлари кўча тилидан неча даража олийдур. Ва кундан-кун яна олийлашмоқдадур. Ўрам тили тарафдори бўлган баъзи татар матбуоти йилдан-йилға адабийға айланмоқдадур. Масалан, «Вақт», «Шўро», «Юлдуз» жаридаларининг аввалгилари ила ҳозиргисини тафтиш қилинса, ҳозиргиларини(нг) адабийлиги зоҳир бўлур. Кафказ матбуоти аввалдан адабий бўлуб, ўн саналардан бери матбуот, қозоз устиндаги адабий тилни, халқни тил ва сўзиға таъсир этиб ўткардики, бул ўшал вилоятларда диққат этганларға маълум бўлур. Ҳеч бир фирқа ва ё лаҳжанинг авом тили матбуотиға кирмайдур. Кирса-да, мактаб рисоаларига ва фанний китобларға кирмайдур. Азбаски, фанний, адаб, таълим, тарбия ва диний китобларни сирф авом тилиға ёзмоқ мумкин эмасдур. Ҳатто бу замонда фан ва ҳунар тараққий этгани учун ва янги чиққан бегона луғатдаги исмлиқ нимарса-

ларға туркий исм тақадургон жамиятлар барпо этуб, туркий тилимизға хизмат этатурган кишиларни бизға йўқлиги учун бегона тилдаги исмлар ила кўп нимарсаларни ёзмоқға мажбур бўлармиз. Ҳатто мундан тараққий этган миллатлар-да қутулган йўқ. Масалан, арабий илм «Алжабр»ни бу кун тараққий этган миллатларда «Алжабр» ва аларда «ж» йўқлиги(дан) «Алгабр» дерлар.

Бу тил масаласи Русия мусулмонлари матбуотиға бир хейли баҳс бўлуб, феълан ва амалан авом тили ва ёинки содда тил тарафдорларини мағлубияти ила натижаланмоқдадур. Бизнинг Туркистон матбуоти-да, табиий, бу масалани бошидан ўткарур. Шунинг натижаси ва навбати бўлуб мўътабар «Садои Туркистон» рафиқимизда тил масаласи мақолалари ёзилмоқдадур. Баъзи афандилар меҳмонни «қўноқ» дейилсун, деб таклиф этарлар. Ҳолбуки, «қўноқ» деганда бир турк фаҳмлайдур. «Меҳмон» деганда турк фаҳмлагани устида, яна бир форсий мусулмон қариндошимиз-да англайдур. «Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлуқ», бу кўб енгил орзу, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур. Масалан, муниг тарафдори бўлган мўътабар «Садои Туркистон»ни «Турк эли довуши» бўлуши лозим келур. Туркистонни «Турк эли» ёхуд «Турк ери» ёзмоқ керак бўлур.

Топшанд, Ҳўқанд ва бошқа минглар ила жуғрофиёвий исмларни рижоли тарихия ва ёинки тарихий воқеаларни маҳаллий ва машҳур одамлари ва ой ҳам йили, куни ва... ларигача тағйир бериб, туркий исмлар тақиб, аларға, янги луғатлар тайёрлаб, янгидан тадвин этмоқ лозим келур. Ва ўшал ҳолдагина турк тилини арабий ва форсий луғатлардан ажратиб бўлурки, мунга ҳамма ишни қўюб, ҳамма бирдан ҳаракат этса, эҳтимолки, бир неча юз саналарда хаёлан зўрға воқе бўлса. Ҳолбуки, бул ижроси мумкин эмас, қуруқ хаёли фосидгинадур.

Бир неча минг санадан бери форсий ва араб тили ва маданияти ва салтанати таъсири остида қолган туркийни яна бир неча минг санада буларни таъсиридан чиқармоқ нари турсун, балки маънан ва моддатан ва фаннан маҳкум миллатларни тили бўлган тилимизға яна тараққий этган миллатларни луғатлари ҳужум этар.

Туркистон халқининг мактаб ва мадрасасиндаги китобларға, жарида ва мажалласиндаги мақолаларға сарфи форсий ва ара-

бийни қўймас тарафдори кишиларни ўйловларига, тўғриси, шошармиз. Масалан, *мактаб, мадраса, жариди, мажалла, китоб* – ҳаммаси арабники. Исминизни ўндан тўққузи арабий. Энди, бу ниҳоясиз нимарсаларни ҳаммасига туркийдан исм ахтарибми дунёдан ўтармиз?

Муҳтарам А.Музаффар афанди 63-рақам «Садои Туркистон»да ҳандасадаги арабий истилоҳ ва исмларга туркий муқобиллар кўрсатурлар. Анга қараганда, ҳандаса ўзики «андоза» форсийнинг муарраби ва ёинки бузулғонидур. Анга ҳам туркча ва барча улум ва фунун ва Қуръонга ҳам туркча исм қўймоқ лозим келур. Ҳолбуки, баъзи бир нимарсани исми, луғатан мусаммасининг маъносиға далолат қилмай, аммо истилоҳан, таълиман ва тарихан ва ёинки замонан анга исм ва алам бўлуб қолгандур. Чуновчи, «воҳиди қиёсий» маънои фаннийсини «солиштириш ўлчови» адо этмайдур. Бўлса-бўлмаса, бу бир истилоҳ бўлуб, «солиштириш ўлчови», яъни «воҳид қиёси» дейилмагунча фаҳмланилмас. Авом учун бу сўзлар ёзилатурган бўлса, ул иккисинида фаҳмламайдур. Агарда мактаб талабалари учун бўлса, Туркистонда йўқ туркий ҳандаса китобимиздан муқаддам бир-да ла ятанаҳа янги истилоҳи туркия луғати чиқармоқ лозим келур.

Фикримча, бу ўйловлар фазладур. Тўғридан-тўғри демоқ керакки, бақадри имкон арабий оз ёзулсун. Арабий исмлиқ нимарсалар жамланганда, туркча жамлансун. Масалан, *улум, фунун, уламо, қуззот* ва ...демоқ еринда *фанлар, илмлар, олимлар, қозилар* ва ...лар ёзингиз ёинки мўътабар «Садои Туркистон»нинг 64-рақаминдаги «Тил масаласи»да «Курраи арзда яшамақда бўлган ҳар миллатни ўзига махсус бир лисони миллийси вордур» жумлаларни бироз туркча ёзмоқ кераклигига машварат бермоқ лозим. Аммо бутун фанний ва илмий ва диний истилоҳ ва иборотларга муқобил туркчадан исм тайин қилмоқ фикриға чўммоқ ўзни чарчатиб ва матбуотни зоеъ қилмоқдан бошқа нимарса эмасдур.

«Тил масаласи» муҳаррирларидан бири дер: «Тиллар замон ила ислоҳ бўлур, бирдан ислоҳ этилмаслар». Содда тил нима учун керак? Атрофиндаги қавму қариндоши илан сўйлашмоқ учун. Адабий ва илмий тил нимаға керак? Мавжуд илму фан ва тарихни билмоқ ва алардан фойдаланмоқ учун. Энди бизға лозимки, атроф, яъни теварагимизни адабийлаштурсак. Му-

навварлаштурсак, яъни илм ва фан ила ёрутсак. Илму фан бўлса, бизни тилга тобе бўлмай, балки бизни ўзига жабран тобе этар. Энди бу содда тилни бизни(нг) ҳар қишлоқ ва маҳаллада бир-биридан фарқи бордур. Аммо илмий ва адабий тилни ҳар бир қишлоқ ва кўйдаги оналарни тилинда бўлмоқлиги ва алардан бошланмоғи мумкин эмасдур. Оре, англис ва франсуз оналари ва ўқуғон рус ва усмонли оналарини(нг) тили матбуот ва мактабдаги адабий ва илмий тилни айни ва худ ўзидур. Аммо алар бир неча юз санадан бери, қориндан қорингача ўқуб келган оналардур. Бизни мазлум оналаримиз «батнан баъд батн»¹⁰ ўқумай келганлар. Энди у мазлумларга ҳандасанинг туркча истилоҳларини ютдургон илан она тили бўлуб туруб, аввалан ул онани ўзига англашилмайдур. Модомики, бизга илму фан керак ва модом(ики), турк тилининг баъзи шуйба ва лаҳжаларига замоний, фанний, диний, тарихий ҳар нав китоблар бордур, ани ўқуб фаҳмламоқиға ғайрат этишимиз лозимдур. Масалан, Кафказ ва Қрим лаҳжасини билатурганлар бу кунги дунёмизда мавжуд аксар, балки ҳамма илму фанларини туркча тилда билурлар. Дунёмизни илму фанидан хабардор бўлмоқ учун русий, немисий, франсавий, англисий, итолёли, арабий, жопуний тилларидан бирини билмоқ керак ва аларни билмаганда Кафказ ва ё Қрим лаҳжаи адабиясини билган кишини дунёдан хабарлик бўлушиға восита бўлур. Аммо қадим чигатойча, мўғулча, ўрхўнча ва саҳройи тилларни тиргузгон илан на фойда? Ва у тилларга қаю илму фанлар бор? Ҳозирғи сўзимизга қўшулган форсий ва арабий сўзлар бизни арабу форсга бир даража яқин этар. Илму фан китобларига яқинлашмоқимизга восита бўлур. Баъзи биродарларимизни соф она тили бор. Аммо она тилида мактаб, мадраса, фанний ва илмий китоблар таъсис этолмайдурлар. Чунки сўз етишмайдур. Агарда алар тараққий этса ва маданий бўлса, ҳукман ҳозирги тилни ўзгартириб бўлур ҳамда минг йил аввалги тилга қайтмоқ қонуни табиатга муҳолифдур. Чунки мозийға ружуъ мумкин йўқ. Бегона тилдан сўз олмоқдан қутулган тил йўқдур. Англисчани арабчадан сўнгра энг бой тил дерлар, маа фийҳи ўн минглар ила бегона луғатларни мажбуран олганлиги-

¹⁰ *Батнан баъд батн* – авлоддан авлодга.

ни ёзарлар. Хулоса, фикримиз шуки, ёлғуз туркча сўйлашмак ва ёзмоқ абадан мумкин йўқ. Бақадри имкон арабий, форсийни оз ёзайлуқ. Барча илму фан истилоҳ ва луғатлариға туркчадан муқобил ахтариб вақтни зое этмайлуқ. Тараққий этган туркий шевадаги илмий ва фанний китобларни англамоқға саъй ва ғайрат этайлуқ. Келар замон учун ҳозирланайлуқ, ўтган замон учун эмас. Она тили, она тили... Бу яхши орзу. Аммо тилсиз оналар тилига мактабий китоблар ёзила берса, Туркистонда ададсиз бузуқ она тиллар шевасиға ададсиз китоблар ёзмоқ лозим келурки, Андижонда ёзилгани Бухорода, Авлиёотада ёзилгани Қаршида англашилмайду. Чунки бу оналарни тили бир-биридан фарқликду. Тараққий этган миллатларни оналари ўқутар экан, биз аввал онамизни ўқутуб, анга тил ўргатмоқимиз керак. Чунки бизни илм ва тилсизлигимиз алардандур. Бинобарин, бақадри имкон оз арабий ва форсий, оддий, туркий луғат ила ҳозирги шеваларча ёза бермоқдан бошқа илож йўқду.

Маҳмудхўжа

«Ойна». 1915 йил 2 апрел. №11.

«Ойна». 1915 йил 16 апрел. №12

«САРТ» СЎЗИ МАЖҲУЛДУР

Ул зоти анвар амири Бухоро ҳазратларининг ҳузури ҳумоюн русча таржимони муҳтарам Баҳромбек қоровулбеги жаноблари: «Биз Туркистон ва Бухоро халқининг турклиги маълум бўлуб туруб... на учун «сарт» атайдулар?» – деб мўътабар «Шўро» мажалласининг 1911 йил 16-ададинда савол этиб эдилар. Мазкур мажалланинг 19-ададинда «Ойна» муҳаррири тарафидан «Сарт» сўзи мажҳулду» унвони ила баъзи нимарсалар ёзилиб эди. «Шўро»нинг 24-ададинда самарқандий марҳум Бақоҳўжа тарафидан «Сарт» лафзи аслсизду» унвони ила баъзи нимарсалар ёзилиб эди.

Мўътабар «Таржимон» муҳаррири муҳтарам Исмоилбек жаноблари «Таржимон»да сарт атамоқни дуруст эмаслиги тўғрисида бир неча дафъа ёзиб эдилар. Сарт ҳақиндаги туркий мақо-

даларнинг нечтасини муътабар устод Исмоилбек жаноблари тафсилли илан Тошкандда чиқатургон «Туркестанский курьер» русча жаридасинда ҳам ёзиб, нашр қилдируб эдилар. «Ойна»-нинг ... рақаминда яна ушбу тўғридан жаноб Баҳромбек қоровулбеги сўз қўзғотиб эдилар.

Татар муаррихи муқтарам Аҳмад Заки Валидий жанобларининг Самарқандда келганларинда *сарт* сўзи ҳақинда баъзи муколамалар бўлуб эди. Туркистон ёшлариндан ушбу тўғрида бир неча «эътироз-протест»номалар ҳам келиб, жумладан, Тошкандникини «Ойна»да ёзилди. Яна ушбу тўғридан идорада саволлар келган сабабли «*Сарт* масаласи» ҳақинда қисқалик ила минбаъд ёзилатургон нимарсалар хулоса қилинди. Ушбу тўғридан асослик нимарса ёзатургон азизлар учун «Ойна» саҳифалари очуқдур.

Энди малабға келайлук. «Ойна» муҳаррири тарафиндан 19-адад «Шўро»да ёзилган сўзларни мазмуни шул эди: фикри ожизимча, туркистонийларнинг *сарт* аталишини сабаби маълум йўқдур. Бу исм шимол халқи, яъни қозоқ ва татар қардошларимиз тарафидан Туркистоннинг шаҳар халқиға берилган исмдур. Ушбу бобдаги мулоҳазалар шул тариқа хулоса бўлинув:

1) қозоқ ва татарлар Туркистон халқининг хоҳ турк ва тожик ё араб бўлсун *сарт* дерлар; 2) Туркистон ғарбидаги туркманлар туркистонийларни голибан тожик дерлар; 3) Туркистон жанубидаги Балх, Бадахшон ва чаҳор вилоят халқики, аксаран туркча сўйлашурлар ва ўзлари Афғонистон табъасидурлар. Туркистонийларни ўзбек дер, Афғонистоннинг афғон, тожик, ўзбекча сўйлайдургон барча халқи туркистонийларни ўзбек ва турк дер. Ўзбек асти афғон ё форсийзабон дер. «*Сарт*» деган сўзни абадан билмайдурлар; 4) Кавказ, Эрон ва Ҳиндистон халқи сарт калимасини билмайдурлар, фақат туркистоний турк ё тожик дерлар; 5) Туркистонийлар бир-бири ила сўрашганда: ўзбекмисан, тожик, мулломисан, хўжа, деб сўрайдурлар. Туркистонда саййидларни «хўжа» дерлар. «*Хўжа*» сўзи арабларда бордур.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 22 март. №22

«САРТ» СЎЗИ МАЖХУЛДУР

(Боши 22-рақамда)

6) Туркистонда машҳур 92 қabila-уруғнинг исми машҳур бўлуб, анинг ичинда «сарт» йўқдур. Хонлар замонинда жулус ҳангомида бу 92 қабиладан мураххас ва оқсоқоллар Самарқандда жамланиб амирнинг хон кўтариб, «жулус» маросимини ижро этардилар. Самарқанд тахт темурийсинда жулус этган Бухоро хонларининг энг охиргиси амири ҳозирнинг жадди Музаффархондур. Самарқанд, Бухоро ҳукуматининг Маскови эрди; Амир Музаффар марҳумнинг тарихи жулуси:

*Баҳри тарихи жулусаш омада
Шанба-у моҳи рабиус-соний (1277 ҳижрия).*

Туркча тарих шеъриси:

*Шоҳ мулку иқбол ила
Ўлтурди Кўктош устина.*

«Кўктош» амир жаҳонгир Амир Темур соҳибқирондан қолма бир тош тахтдурки, Туркистондаги турк эллариндан 92 уруғнинг оқсоқол ва баковуллари йиғилиб, янги хонни оқ бир намад-кажа устинда ўтқузуб, 92 уруғ мураххаслари кажани бирдан кўтариб, янги хонни Кўктош тахтина миндурарлар эди ва бу андан эътиборан «хон» ва «амир» эълон қилиниб нақора, карной қоқилиб чолинарди. Амир ушбу 92 уруғнинг оқсоқоллариға олту ва хилъат, от ва туғ бериб, алардан байъат оларди. Ва хон кўтармоқдан аввал, 92 уруғнинг оқсоқоллари баъзи бир сўз ва одатларни риояти учун амирдан ваъда ва сўз олар эканлар. Бу 92 сўзи ал-он халқ оғзинда мавжуд ва мақоллар ҳукминдадур: «Тўқсон иккини ичинда... деди», «Бу ер 92 ни йиғилган ери, сўзинги билиб сўйла!», «Сан бадзот... шажаранг 92 га етмайду!»

7) «Темурнома» ва амсоли китобларда сарт исми мавжуд уруғлар ичинда кўрилмайду;

8) Туркистон шимолиға охирги вақтларда *сарт* сўзи эшитилиб, аммо Туркистон жануби ва ғарбида халқ оғзинда йўқдурки,

Туркистон шимолига бу сўзни жорий бўлгани қозоқ, татар ва руслар сабабиндандур. Масалан: Тошкандда *сарт* арбаси – *сарт* жойи, *сарт* одати... дейилган ҳолда Самарқандда мусулмоний ароба, мусулмон шаҳри, мусулмон одати... дерлар;

9) Бухоро ўлкасинда *сарт* сўзи мутлақ йўқ. Халқ: ўзбек, тожик, қозоқ, туркман, араб қабилалариға мансуб кишилар бўлуб ва шу исмлар ила аталурлар;

10) Туркистоннинг қаю бир чўл ва тоғ ё маъмур ериндаги 60-70-100 га кирган кишидан «сарт» сўзи сўралсун, билмайдур. Аммо олчин, барлос, туёқли, қипчоқ, хитой, турк, қумчи, сарой, манғит, қорақалпоқ, минг, юз, қирқ, ўроқли, ой тамғали, қўш тамғали, найман, қонгли, мўғул ва буларға ўхшаш асомийи қабила-уруғ исмларининг машҳури ва аларнинг туганмас шуъбаси ва шохаларини баён қилган ҳолда бу мажҳул *сарт*ни асло тилға олмайдур. Қори кишилар: фалон аслан ўзбак ё тожикдур, дер. Асло *сарт* демас ва *сарт*ни билмас. *Сарт* деган қабиладан беҳабардур;

11) сарт сўзини ҳозирги мафҳумидан хабардор туркистонлилар гумон қиладурларки, *сарт* сўзи «туркистоний» деган сўзни русча таржимаси бўлса;

12) матбуотдан бохабар Туркистон ўзбек ва ё тожик ва ё арабиға «сарт» деб хитоб қилинса, ўзлариға ор ҳисси этарлар. Албатта, бир кишини ота-онаси берган исми бўлуб ва ани мансуб бўлган қабила ва уруғи бўлуб туруб, ани бошқа бир исм ила чақириб ва номаълум ва ё маълум бир қабила исмини анга тоқилса, ани ҳушланмасиға ва эътироз қилмоқиға ҳаққи бўлса керак;

13) Туркистон халқидан ўзини билатургонлари қабила ва уруғига у қадар биноси борки, бошқа қабилаға қиз бермайтургонлар бордур. Қизни ўзи хоҳлаб тегкан бўлса, қабила орасидан ақча жамлаб даъволашиб чиқариб оладурлар. Қабиласининг исмини ва етти отасининг отини билмайдургонларни «қул-марқуқ» дерлар.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 29 март. №23

«САРТ» СЎЗИ МАЖХУЛДУР

(Боши, 23-рақамда)

14) Самарқанд вилоятинда татар, манғит, мўғул, қангли, қозоқ, найман, дўрман, қирқ, ўзбак, сарой, баҳрин, юз, турк, барлос, қавчи ва амсоли исмлиқ қишлоқлар кўб. Хулоса: турк-ўзбекларни ҳар бир қабиласини исми тақилган қишлоқлар ниҳоятда кўбдур. Аммо мажхул *сарт* исми берилган бирда қишлоқ йўқ. Ҳатто Туркистонда ўрус қишлоқ исминдаги мавзеъни борлиги сўйлашиб, аммо *сарт* қишлоқ асло эшитилмайдур;

15) Самарқанд санжоқ-уездинда Кобуд, Қорақалпоқ, Паҳлавон ариғ исминда вўлуслар борки, халқи қисман қорақалпоқ, қипчоқ, хитой, қўнғирот, уюрувчи ва илаҳ... қабилаларға мансуб ва тиллари қозоқ тилидур. Мазкур қабилалар шаҳар халқини «*сарт*» дерлар. «*Сарт*» деб таққир мақоминда ҳам айтарлар;

16) Самарқанд санжоқининг шарқий, жанубий ва ғарбий қисминдаги халқни аксари турки сўйлайдур. Ва алар шаҳар халқини «тожик» атайдур, ҳеч ваҳҳ ила валав биргина ўлсун шаҳар халқини «*сарт*» демас;

17) Самарқанднинг ғарби-жанубий тарафинда Чашмаиоб исмли бўлуст борки, халқи 14 моддаға зикр қилинган уруғлардан иборат ва тожиклардан иборатдур. Аммо бўлустда Қойирма қозоқ исмли кичкина бир қишлоқ борки, анда бироз қозоқ турклари бўлуб, алар шаҳар халқини *сарт* дер ва бошқа турк ва тожикларни аталмиш уруғлари атабдурлар;

18) Роқими ҳуруф 20 санадан зиёда бир муддат Самарқанд атрофиндаги қишлоқлар халқини маржеъи бўлган, дорулқазоъ ва баъзан вазъи хирож ишларинда машғул бўлуб ҳар навъ халқ ила сўйлашганман. Ҳар вақт татар ва қозоқ уруғига мансуб кишилардан шаҳар халқини *сарт* аталганини мушоҳада этдим. Бу икки уруғ ила руслардан бошқа на Туркистон, на эронли, на кафказли, на араб ва на ҳинди ва на хитойиларни: Туркистон халқини ва ё тожикни *сарт* атаганини эшитмадим;

19) Қозоқлардан кимни дерсан, деганда, тожикни дер ёинки қозоқдан бошқани дер. «На учун «сарт» дерсан?» – деганда, «Бизни чўлда олдаб журғони учун», – дер. Қозоқ орасинда савдо қилиб юргувчиларни мурод этар, баъзиси дер: «Шум ва қувли-

ги учун «сарт» деймиз». «Бизни чўлни сиртида ўтурғони учун «сарт» дермиз». «Сирдарёни бир замонлар Яксарт деганлар. Дарёни аржагинда ўтурғонларни биз «сарт» дегонмиз» ва амсоли жавоблар олинди;

20) Тарих ва адабиёт ила машғул кишилардан бу она қадар бул бобда асослик бир жавоб олинган йўқдур;

21) Русларни Туркистонда келганларида йўлбошчи ва таржимонлари қозоқ ва татар бўлган учун туркистонлиларни аларни кўрсатиши ва тили ила руслар-да «сарт» атадилар. Бовужуд шул бу кунгача расмий қоғозларда, яъни бадал ва нишон бермоқ, ёди замония-ҳақиқатнома, таҳрир нуфусда, хулоса, муҳокамалар қоғозинда ўзбек, тожик, араб, эроний, туркман қирғиз... қайд бўлинадур. *Сарт* аталмоғи фақат қабо кўчаги бир атолишдур;

22) Бу кун ҳар бир туркистонлидан на эл бўлурсан? Ёинки ким бўлурсан, деб сўралса, маълум бир қабилани от тутар, аммо «сарт» демас;

23) Руслар ила кўб ихтилот қилган извозчик, аробакаш, мардикор, ошпаз, баъз, илмсиз тилмоч ва амсолидан русча: «Сан ким?» – деб сўралса, албатта: «Сарт», – дер. Шулардан сани уруғ ва насабинг нима, деб сўралса, албатта, бошқа жавоб берар;

24) Русларни адабиёт ила ошнолари ҳам «сарт» ўрнинда аксариян «туземный ё мусулманский» дерлар;

25) Қомус луғатлари сартни кўрсатмайдур. Ашғор ва адабиётларда туркистонлилар тамоман сарт аталмайдур. Хулоса: Туркистонда бу кун турк, тожик, араб, хўжа исмлари таҳтинда жамланган юзлар ила қабилла орасинда сарт қабиласи йўқдур. Ўз қабилаларининг исмини қўюб сарт исмини қабул қилишларида маълум йўқдур. Ҳатто сарт дейилса орланурлар. Кишини ўз исмини қўюб бошқа исм ила атанилса орланмоқда дурустдур;

26) Хулоса шулки, Туркистон ва Бухоро халқининг қозоқ, татар ва руслардан бошқа бир кимса «сарт» демас ва русларни «сарт» аталгани ҳам қозоқ ва татарларни воситасидур.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 5 апрель. № 24

«САРТ» СЎЗИ МАЖҲУЛДУР

(Боши 22-рақамда, 24-рақамдан мобаъд)

«Шўро» мажалласининг 1911 йил санадаги 24-ададинда самарқандий марҳум Баҳо Хўжа жаноблари «Сарт» лафзи асл-сиздур» унвони ила баъзи нимарсаларни ёзиб эдики, андан мин-баъд ёзилатургон моддаларни хулоса қилармиз.

1) Ўтгон саналарда «сарт» сўзи ҳақинда руслар орасига му-боҳаса бўлуб, «Туркестанский ведомости» русча жаридасида ҳар ким ҳар нима ёзиб ва ҳар навъ фаразий жорий қилинуб эди. Қозоқ биродарларимиздан даъво вакили жаноб Шерали Лапин ёзиб эканки, «Сарт» сўзи ҳақорат сўзларидан бўлуб, сариф ит-дан маъху ва мухаффафдур. Бу лафзни истеъмол қилмасга ке-рак. Ҳозир Туркистонда жорий турки – ўзбаки шевани *сартский язык – сарт тили* демасдан ўзбаки тил деб аталсун»;

2) Остроумов жаноблари «Сартлар» исминда тахминан 300 саҳифалик русча бир китоб тасниф қилгандурлар. Ушбу китоб-га мазкур жаноб Шерали Лапин тарафидан бир неча эътироз ва баҳслар бўлгандур. Аммо жаноб Остроумов, сартлар ким эканли-гини исбот қилиб, бир жойга қарор берганлари йўқ ва китоблари ҳар навъ ихтилоф ва фаразийёт ила тўладур;

3) Остроумов жанобларини «Сартлар» китобидан ва бошқа бир неча русларни ёзган китобидан маълум бўлурки, Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг халқи сарт бўлуб, Самарқанд, Бухоро ўлка вилоятларининг халқи ўзбак ва тожикдурлар. («Ойина»: аммо тарих ва адабиётдан беҳабар рус ва татарлар бутун беш вилоят Туркистонни русий ва Бухоро хонлиги халқининг айир-масдан «сарт» дерларки, бул мухазз асари гафлат ва бутун ғалат, фоҳишдур. Фарғона ва Сирдарё халқининг «сарт»лиги маълум йўқдур);

4) Гейер жаноблари «Туркистон саёҳатномаси»да ёзадурки: «Сартларни асл ва насаблари масаласига ҳозиргача уламо тара-фидан файсал берилган йўқдур. Аларни насабларига тейишли ҳар навъ баёнотдан сиҳатга яқини шулки, Туркистоннинг асл халқи тожик халқи бўлуб, сўнгра турк ва ўзбак халқи тасхир қилиб олиб ва бу икки халқни бирлашганидан пайдо бўлган халқларни «сарт» аталиши тахмин ва гумон қилинур»;

5) Вамбери жаноблари ёзадурки: «Сартларни Бухоро ва Хўқандда тожик атайдурлар. Инчунин жаноб Лазарь Будаговни, Шайх Сулаймон Бухорий жанобларининг лугатларидан маълум бўлурки, «сарт»лар аҳли форс ва тожик эронийлардан иборат бўлса, қолбуки, эронийлар форс ва тожикдурлар»;

6) Логофет жанобларининг «Бухоро хонлиғи» ном русча китобинда Туркистонда мавжуд турк-ўзбак қабилаларини теъдод этибдурки, «сарт» қабиласи йўқдур;

7) «Шайбонийнома» соҳиби Муҳаммад Солиҳ, Алишер Навоий, Бобурхон, Абулғозихонлар туркдурлар, буларнинг таълифотлариндаги сартлар ким бўлур, ажабо?! Албатта, булар Туркистоннинг тамом ўзбак ва турк халқининг ва ўз жинсдошларининг «сарт» демаганлар, бунлар эронийларни ва бошқа бир тоифани «уруш замонидаги душманларни» мақоми тақдир ва очикда сарт деган бўлсалар керакки, «Шайбонийнома»дан шундай билинур;

8) Самарқанд вилоятининг расмий таҳрир нуфусиға 1894 санада шул тариқа қайд бўлинган: ўзбаклар 39 000, тожиклар 200 000, қозоқлар 210 000, араблар 30 000, афғонлар 2 000, оврупоилар 18 000, яҳудийлар 4 000, жўги-чингоналар 2 500, бошқа жинслар 8 000. («Ойна»: қани *сартлар?*)

9) Алҳосил ушбу кун Туркистони Русийнинг беш вилоятини ва Бухоро хонлиғининг барча турк-ўзбак халқини «сарт» демак ва ёзмак инсофсизлик, истибдоди раъй, боиси шубҳа ва тафриқадур, буюк хатодур вассалом. Марҳум Бақоҳўжанинг сўзи мунда тамом бўлди.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 15 апрель. №25.

«САРТ» СЎЗИ МАЖҲУЛДУР¹¹

(Боши 22-рақамда, 25-рақамдан мобаъд)

Юқоридаги ёзилган сўзларга қараганда маълум бўлурки: «сарт» сўзи ҳақиқатан номаълум ва «сарт» аталмиш кишилар ёинки сартлар бу кунги Туркистони Русий ёинки Турон, Хоразм ва Бухорода абадан йўқдур, балки бир замонлар бор эмишларда (қавми таъб) ёинки ҳун, ҳимери, оссурий, бобилий...лардек дунёдан билкулли сафар этиб, жойларида бошқалар келибдурлар. Тарихга қаралса, бу кун мусаммоси йўқ, қўб исмларга учралурки, «сарт» исми-да Туркистонда (исми бемусаммо) ҳукминдадур. «Сарт»ликни бутун Туркистони Русий ва Бухоронинг турк, тожик ва арабдан иборат халқига тоқатургонлардан далил сўралса, айтатургонлари, албатта, шундан иборатдурки:

1) «Шайбонийнома», «Бобурнома», Абулғозихон китобларинда баъзи бир туркистонликлар «сарт» аталибдур.

2) Оврупонинг баъзи сайёҳлари ёзибдурларки, Туркистонда шаҳар халқини ёинки форс халқини, ё тожирни номаълум замонда «сарт» атардилар.

3) Номуайян бир замонда, дашти қипчоқ ёинки Хитой ҳудудидан сарт исминда бир тоифа келиб Туркистонга бирлашиб, сўнг-ра бошқалар тарафидан ютулуб ва бошқа уруғлар ила аталиб кетгандурлар. Ана Туркистони Русий ва Бухоро халқига сартлик исмини тоқатургонларни далили шундан иборатдур. Биз такрор айтармизки: мазкур уч эҳтимолни қайси бири чин бўлган суратда ҳам нафс ул-амрда «сарт» йўқдур. Ҳам чунонки, бу кун Овруро ва Осиёда исман «ҳун» йўқдур. Тарих ҳун қавмини сартдан кўра яхши забт этган. Маа фийҳи бу кун на Овруро ва Осиёда «ҳун» исмлиқ уруғ йўқ. Фарзан сарт қабиласини-да бир вақт бор

¹¹ «Сарт» сўзи устидаги баҳс М.Беҳбудийнинг ушбу мақоласи билан тутамаган. «Садон Фарғона» газетасида Абдуллабек исмли муаллифнинг «Сарт» сўзи маълумдур» мақоласи босилади. Ҳожи Муъин бу мақола билан танишиб, «Ойина»нинг 1914 йил 19 июль, 39-сонига «Сарт» сўзи маълум бўлмади» мақоласини эълон қилган. Лекин имзо қўймаган. Агар мақола Беҳбудийники бўлганда, ўз имзосини очиқ қўйган бўлур эди.

экан, ammo энди «сарт» уруғи йўқдур. Бу қадар машҳур уруғлар Туркистонда бўлуб ва аталиб туруб, ammo сарт уруғини йўқлиги, ва ҳеч бир қабилани «ман сарт» демагани бу кунда сартни йўқлигини ва замонида бўлса-да мунқариз бўлганини далилидур.

Хўб туронийларни «сарт»лигини даъво этатургонларни далили бўлса, лафзан баён этмоқларини илтимос этармиз ва далилларига қараб, албатта, аҳли қалам муҳокама жорий этарлар. «Сарт» атамоқға ошиқ бўлганлардан баъзан дерларки: «Ҳар ҳолда туркистоний ва бухорийлар охирги замонларда «сарт» аталиб ва бу исм машҳур бўлубдурки, мунинг тарк этмоғи мумкин йўқдур».

Бу сўз бир неча важҳдан тўғри эмас. Масалан, усули жадидчи ёинки тараққийпарвар ва маданияти ҳозира толибларини Туркистонда баъзан кофир, бобий, Истанбулда «мосун», Эронда ҳоказо бобий атайдурлар. Ҳолбуки, «бобий ва мосун» бошқа, тараққийпарвар мусулмон бошқадур. Бобий ва мосунлик ила фахр қилатургон номусулмонлар бўлганидек, тараққийпарвар мусулмон бобий ва мосунликни ўзиға нисбат беришни абадан қабул қилмайдур.

Энди маданиятпарвар мусулмонларнинг бобий, фарамосун исмлари баъзи халқ тарафидан бизға берилибдур деб «мусулмон исмини қўюб ўзини бобий ва фарамосун атамоғи ва шул номарғуб исмларни ўзиға тақмоғи муносибми? Албатта, йўқ, дерсиз! Бас, туронийларнинг ўзиға махсус ва машҳур уруғлари бўлуб туруб, мажҳул бир уруғ исмини ўзлариға тақмасликлари табиийдур. Албатта, дерларки: «сарт» демайлуқ-да, на дейлуқ?» Жавоби ниҳоят осон! Туркистон ўзбеклари, тожиклари, араблари, турклари, руслари, яҳудийлари агарда десаларки: «Биз, Туркистонни турк, араб ва форсини ташхисдан ожиз ва барчасиға умумий бир исм керак, бул сувратда дермизки, ундай бўлса, тўғри «туркистонли», «Туркистон мусулмонлари» ёзингиз». Йўқ! Бўлмаса, балки бир аср сўнгра Туркистонда мавжуд яҳудий, рус, турк, тожик ва араблар бир либос ва бир ҳайбатға кирар-да сиз яна барчасини «сарт» атарсиз. Татар муаррихларидан муҳтарам Заки Валидий афанди «сарт» иборати тўғрисида тақрибан шундай деур: «Бир замонларда Туркистон

халқи «сарт» бўлганлар, аммо Чингизлар ва мўғулларни истилоси сабаби-ла исмлари алмашгандур. Самарқанд ва Бухорода «сарт» йўқ ва ҳам тожик ва араб ва ўзбаклар сарт эмас, Хўқанд ва Тошканд халқи сартдур. Азбаски, алар уруғини билмайдур ва ҳам алар на турк ва на ўзбак ва на тожик ва арабга ўхшайдур. «Сарт» исмлиқ қабила Туронда бўлмаса-да, эски китобларда бор». Юқоридаги сўзлар мунга жавобдур.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 19 апрель. №26

КИЙИМ ВА ТАШАББУҲ МАСАЛАСИ

Бир неча йилдан бери баъзи мажлисларда русча фўрма киймак ва «ташаббуҳ» масаласи хусусида узун мубоҳасалар бўлуб, баъзан бу мубоҳасалар мунозаъа ила тамом бўлурки, бир неча мартаба кўзимиз ила кўрдук. Мажлисидаги зотларнинг барчаси авом синфидан бўлса эди, биз аларнинг сўзиға аҳамият бермас эдук. Лекин бир узр сабабли фўрма кийганлар ҳақида акфор ҳукмларини аксар вақт муҳтарам уламомиз оғизларидан эшитармиз. Фўрма кийган нари турсин, ҳатто уйининг тагини пол ва устини тунука қилганларни ёки уй ичида устал, устол, суврат каби нарса қўйганларни акфор қилинур.

Бу масала ҳақида Туркистоннинг ҳар бир шаҳрида доимо мубоҳасалар бўлуб турадур. Баъзан жаридаларға ҳам ёзиладур. Агар филвоқеъ фўрма киймоқ ила ёинки озгина ташаббуҳ ила одам кофир бўлаверса, бул сувратда мусулмонларнинг ҳоли мушкул бўлур. Чунки замон ва маданиятнинг иқтизоси биз, Туркистон мусулмонларини фўрма киймоқға ва олати мадания истеъмол этмакға мажбур қилиши табиийдур. Чунончи, биз бу кун ўғлимизни шаҳар мактаби ва гимназияға қўймакчи бўлсак ёки бир неча йилдан сўнг Туркистон мусулмонларидан аскар олинса, ул ҳолда, албатта, русча фўрма, шапка киймоқ мажбурий бўлур. Ҳозирда бу икки ҳолнинг аввалгисини кўруб ҳам мажбурий суратда қабул қилуб турубмиз. Замони келганда, иккинчисини ҳам қабул қилсак керак.

Энди келайлук жузъий ташаббуҳлар масаласигаки, бу: курси (устул)га ўлтурмоқ, қошуқ ва чинкича истеъмол этмак, медал тақмоқ, ҳавонинг иссиғлиги учун бош яланғоч ўтурмоқ каби шайлар-

дан иборатдур. Агар бу жузый ташаббуҳлар ила-да киши кофир бўлаверса, бас, ер юзида бир нафар ҳам мусулмон қолмаслиги лозим келурки, бу мумтанеъдур. Чунки замоннинг мурури ила баъзи расм ва одатлар доимо ўзгаруб турадурки, бу ўзгариш бобомиз ҳазрати Одам замонидан бери воқеъ бўлуб келмоқдадур. Мундай расм ва одатлар ичида фойдали ва яхшиси бўлганидек, ёмон ва зарарлиги ҳам бордур. Чунончи, бурунги замонда исрофлик тўй ва аза ва базми жавон каби ёмон одатларимиз йўқ эди, сўнгра пайдо бўлди. Қабул этдук. Эмди мунинг қўлидан осонлик ила қутула олмай турубмиз. Агарда мундан сўнг ёмон одатларни ташлаб, анинг ўрнига дин ва дунёмизга фойдалилик одатларнинг қабули садрига тутунсак, бу тўғруда шариатимиз ҳам монёъ бўлмаса керак. Мақсадимиз шариат нуқтаи назаридан кийим ва ташаббуҳ масаласини баён этмак эдики, бу ҳақда ўз тарафимиздан ҳеч нимарса демай, собиқ Миср муфтиси уламои шаҳир марҳум Муҳаммад Абдуҳ ҳазратларининг берган фатвосини тубанда ёзмоқ ила иктифо қилурмиз. Мушорун илайҳи деюр: «ишляпа» ва «шапка» ва бошқа Оврупо кийимларини киймоқ шариати исломияча ҳеч бир зарарлик эмасдур. Яъни шаръан мутлақо дурустдур.

Мунга инкор қилувчилар, суннати расул, тарихи умматдан хабарсиз одамлардур. Буларнинг далиллари ҳам «Ман ташаббаҳа биқавмин фаҳува минҳум»¹² ҳадисидур. Ҳолбуки бу ҳадис баъзи улуғ олимларнинг сўзига қараганда, заиф ҳадислардандур. «Мавзуъат ул-кубро лил-алламатини аш-Шавкони раҳматуллоҳи таоло» ҳар ҳолда баъзи заиф бўлмаган тақдирда ҳам буларнинг мақсудиға далил бўлмайдур. Маа мо фийҳ шунинг ила истидлол этарлар, тўғриси, истидлол этган кишиларға тақлид этарлар. Ҳолбуки, бу ҳадиснинг маъноси бутун бошқадур. Мундаги ташаббуҳдан мурод ўзга динда бўлган халқнинг динларини ва ахлоқи динияларини улуғлаб, ани яхши деб ўхшамоқни тиламақдур. Йўқ эса аҳодисда собитдурки, расулимиз саллаллоҳу алайҳи васаллам румлар жуббасини, кисрой тайласонларини кижубдурлар («Мироқот ул-мафотиҳ», жилди аввал, саҳифа 341 ва соир) ва асҳобил киромға ҳам шундай кийимлар кийганлари учун ҳеч нарса айтмабдурлар. Ва «Саҳиҳи Муслим»да «Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам

¹² Ким бирор қавмга ўхшашга интилса, у ўшалардандир.

ҳинд мажусийларининг бошлариға киядурган икки қулоқли нар-саларини кийган» деб нақл этилмишдур.

Ва «Мезони кубро» китобида ҳам Имом Моликнинг мажус подшоҳи ҳадя этуб берган «қулоҳ»ни кийганлари зикр қилин-гандур. Асҳоби киром шаҳарларнинг фатҳи учун турли ерларға тарқалганда қайси шаҳарни олсалар, шул шаҳар халқининг кийимларини кийгандурлар. Ҳатто баъзан насоро қизларини ни-коҳлаб олгандурлар. Магар ҳазрат Умар разияллоҳу анҳу «Ижо-би маслаҳат» учун зийи аъожим (ажамлар қиёфатини) ташлан-гиз, деб амр ёзибдурларки, мундан мақсадлари ташаббуҳдан сахланмоқ эмас, балки «кибру таррафа»га сабаб бўлмасундур. Тарихга қарасангиз кўрарсизки, хулафодан ал-Мансур Биллоҳ мусулмонларға куффорлар қулоҳлари каби қулоҳлар киймоққа амр этган ва мунга ҳеч ким инкор этмагандур. Демакки, «ман та-шаббаҳа»дан мурод «ташаббуҳ фил-либос вал-ҳайъат» эмасдур. Йўқса, пайғамбаримиз ва бурунғи диндошларимизнинг шундай бўлмоқлари лозим бўладур. Агарда кийим киймоқ умури шаръи-ядан бўлса эди, бу тўғрида пайғамбаримизга мутобаат этмак во-жиб бўлур эди. Қолбуки, бизлар киядурган либосларнинг кўбиси пайғамбаримиз кийган либослариға ўхшамайдур. (Ушбу хусусда сўз кўб эди. Бул ерға мухтасар қилинди.)¹³

«Ойна». 1914 йил 14 июнь. №34

ҚУРЪОНИ КАРИМ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи ва-саллам ҳазратлариға ваҳий, ибтидо «рўъё содиқа» тушлариға келурди. Ҳазратимиз Макка яқинидаги Ҳиро тоғига чиқиб кунларча важд ва тафаккурға қолур эдилар. Бир вақт бу тоғда важд ва истиғроқ ҳолатинда эдиларки, пайғамбаримизга малак

¹³ Ушбу мақолага имзо қўйилмаган, аммо мавзу, услуб М.Беҳбудийга хос бўлгани учун биз Беҳбудийга нисбат беришга аҳд қилиб, тўпламга кирит-дик. – С. А.

тажаллий этиб: «Иқро», яъни «Ўқу» деб хитоб етди. Баниъ зи шонимиз ҳазратлари «Ма ана биқориин» – «Ман ўқуёлмайман» дедилар. Бу хитоб ва жавоб уч дафъа такрор этилди ва Малак «Иқроъ бисми раббикаллазий холақ. Холақал инсана мин алақ. Иқро ва роббукал акром. Аллазий аллама бил қолам. Алламал инсана ма лам яълам»гача ўқуди¹⁴. Ҳазратимизни ваҳий илоҳий ва фавқулодалиги босиб ҳолатлари ўзгариб завжаи мутоҳҳаралари уммул мўминин ҳазрат Хадича разияллоҳу анҳо ҳузуринда ва ўз хоналаринда келиб, «заммилуний, заммилуний» («ўртунгиз мани») деб такрор айтдилар. Мундан сўнгра уч санагача ваҳий келмадики, муни «замони фитрат ваҳий» дерлар.

Бу вақт синни муборақлари қирқда эди. Ҳазратимизни руҳ муборақлари 43 ёшларинда озими иллийин бўлди. Хулоса, Қуръони карим 23 сана муддатинда бўлак-бўлак ваҳий тариқинда воқеа ва ҳодисалардан илгари ва ё дар ақиб нозил бўлурдики, асос динимиз шул Қуръони каримдур.

Қуръони каримни(нг) хилоф ва муқобилиндаги барча сўз ва ақидалар ботил ва бекордур. Вақтоки Қуръони карим оят-оят ҳазратимизга нозил бўлур эди, у нузул вақтинда пайғамбаримизга алоҳида бир ҳолат рўй бериб терлаб ва баъзан аъзо муборақлари бўшаб ва қизориб, хулоса, ажиб ва ғайриоддий бир ҳолга қолур эдилар. Нузули оятдан сўнгра ояти шарифа саҳобаларга ўқулур эди. Ва асҳоб киромдан ҳазрат Умар, Усмон, Али, Талҳа, Абу Убайда, Абу бин Каъб, Зайд бин Собит разияллоҳу тало анҳумдек Қуръони карим котиблари қирқдан зиёда эдилар.

Нозил бўлган оятларни асҳоби киромдан кўб кишилар ҳифз этардилар. Асҳоби киромдан кўб кишилар Қуръони каримни ҳазрат пайғамбаримиз алайҳиссалом ҳузурини шарифларинда ва саҳобагони киром бир-бирлари муважжаҳларинда ҳифзан ўқурдилар. Ҳазратимиз афандимиз алайҳиссалом ҳам котиб ваҳий ва Қуръон Убай бин Каъб разияллоҳу анҳуға тамоман ёд, азбар ўқурдилар. Замони ҳазратда Қуръони каримни нозил бўлган

¹⁴ Қуръон. 96:1-2-3-4-5. (Эй Муҳаммад! Барча мавжудотни) яратган зот бўлмиш парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг! У инсонни лахта қондан яратган. Ўқинг! Сизнинг парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзиш, хатни) ўргатган ўта қарамли зотдир (*Аловуддин Мансур тафсири*).

оятлари ваҳий котиблари тарафидан тахта, тош, тери, суюк, лавҳа ва саҳифаларинда доимо ёзилиб келарди.

У замонда бу кунги қогоз йўқ эди. Ҳатто Убай бин Каъб, Умар, Усмон, Али, Зайд, Ибн Зайд, Ибн Масъуд, Солим разияллоҳу анҳум ҳазратоти ўз-ўзларидан Қуръони каримни жам этиб эдилар. Ва барчаларининг жамъи орасинда ихтилоф йўқ эди. Замони халофат ҳазрат Абу Бакрда бир неча муҳорабалар бўлуб, фақат «Ямома» муҳорабасинда Қуръонни ҳифз билатурган саҳобалардан бир неча юз киши шаҳид бўлган учун ҳазрат Умар ул-Форуқни машварат беришлари илан ҳазрат Абу Бакр Қуръони каримни билатургон кўб кишилардан, яна жам бўлуши учун ваҳий котибларидан Зайд бин Собит разияллоҳу анҳуни зери садоратларинда (Убай бин Каъб, Усмон, Али, Абдуллоҳ бин Аббос, Абдуллоҳ бин Умар, Абдуллоҳ бин Зубайр, Абдуллоҳ бин Масъуд, Абдуллоҳ бин Соиб, Холид бин Валид, Талҳа, Саъд, Ҳузайфа, Солим, Абу Ҳурайра, Ас-Сомит, Абу Зайд, Абу Дардоъ, Абу Мусо, Амр бин ал-Ос разияллоҳу таоло анҳум ажмаъин ҳазратидек забт ва иттифоқлари машҳур бўлган ҳуффоз (қори)лар киром ҳазрат Умарни хоналаринда биринчи дафъа жам бўлуб, сўнгра доимо масжиди Мадинада ушбу ваҳждан жам бўлур эдилар. Билоли Ҳабаший разияллоҳу анҳу ҳар кимда Қуръони каримдан ёзилган парчалар бўлса, келтурмоқни эълон этдилар. Келган нусхаларни яна мавжуд нусхаларга ва ҳам қориларни ҳифзига татбиқ этдилар. Сураи «Тавба»даги «Лақад жаакум...»¹⁵ ояти келган нусхалардан топилмагани учун ахтардиларки, Абу Ҳузайма ҳазратларидан топилди. Юқоридаги ҳуффоз ва котиблар ҳазратоти тарафидан комил бир нусха «Мусҳаф» ёзилди. Ва асҳоби киром ҳеч бири тарафидан ирод ва баҳс воқеъ бўлмади. Ва Қуръони карим «Мусҳаф» аталди. Ва бу кунги Қуръони карим нусхалари шул «Мусҳаф»и шарифни айнидур.

Вақтоки, хилофат ҳазрат Умар ва Усмон разияллоҳу анҳумога ўтди, олами исломни ҳудуди Африқо ва Осиёнинг ҳар тарафинда ёйилди ва мусулмон мамлакатлари ва аҳли ислом адади ниҳоят кўпайди. Қуръони карим нусхаларини ҳар тарафда кўпайтурмоқ лозим бўлди. Чунки асл дин бу эрди.

¹⁵ «Тавба» сурасининг охириги оятлари.

Бинобарин, ҳазрат Усмон Мадинадаги 12 мингдан зиёда саҳобагони киромни жам этиб, азвожи мутаҳҳаротдан уммул-мўминин (Хафса) разияллоҳу анҳодаги мазкур «Мусҳафи шариф»ни олдируб, котиблар раиси Зайд бин Собит ила Абдуллоҳ бин Зубайр, Саъд бин ал-Ос, Абдураҳмон ал-Ҳорис бин ал-Ҳишом ҳазротини ҳузурларинда аввалги «Мусҳаф»дан айнан тўрт нусха ёздуруб, бирини ўзлари сахлаб, бошқа учини Кўфа, Басра, Шомға юбордилар. Дигар бир қавлга кўра, Яман, Макка, Баҳрайнға ҳам бир нусхадан ёзиб юбордиларки, бу кун бутун курраи арздаги Қуръони карим нусхалари ва миллиёнларча ҳуффоzi муслимининг қалбларинда маҳфуз Қуръони каримнинг ҳаммаси бир ва алҳамдулиллоҳ ҳеч бир ихтилоф йўқдур. Замони ҳазрат Усмонда ёзилган Қуръонлар бу кун Истанбул ва Мисрда айнан ва тамоман маҳфуздур. Самарқандда ҳам бир нусхаси бор эдики, ал-он бу Самарқанддаги нусхаси Петруғрод кутубхонаи импературиясинда бўлинуб, аммо баъзи саҳифалари йўқолгандур. «Инна наҳну наззалназ-зикра ва инна лаҳу ла ҳафизуун» ал-оят¹⁶.

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1915 йил 30 январь. №8

АВВАЛГИ МУСУЛМОНЛАРДА МАДАНИЯТ

92 тарих ҳижриясинда мусулмон араб мужоҳидлари Ториқ бин Зиёд ва Мусо бин Насир қўл остинда Африқони ҳозирги Фос мамлакатидан Баҳри сафид ила Баҳри Муҳити Атласийни бир-бирига қўшатургон бўғоздан Овруро қитъасининг Андалус мамлакатига ўтдилар. Араб сардори баланд бир ерға чиқиб, қўл остидаги бир ҳовуж мужоҳиди динға шу мазмунда бир нутқ сўйлади:

– Эй мусулмонлар! Эй дини худонинг ёйилмоғи учун бел боғлаган биродарлар! Билингизки, орқамизға кечилмас денгиз ва олдимизға ниҳоясиз ва ададсиз душман бор. Балки ҳаммамиз

¹⁶ Қуръон. 15:9. Албатта, бу эслатмани (яъни Қуръонни) Биз ўзимиз но-зил қилдиқ ва шубҳасиз, Ўзимиз уни сақлагувчимиз.

мақсад йўлинда маҳв ва талаф бўлурмиз. Ҳануз бизга вақт бордур. Ҳануз миниб келган кемаларимиз саломат ва кўз олдимиздадур. Жавоб берингиз! Кейинми қайтамиз, илгарими кетармиз?!

Худонинг араб арслонлари бирдан дедилар:

– Оллоҳ ва расул йўлига жонимиз фидодур. Кейин қайтмоқни унутдук ва санинг амрингга тобемиз!

Қоид ҳазратлари шодланди ва аларга таҳия ўқуб деди:

– Ундай бўлса, кемаларимизни ёқиб, таом этайлук.

Кемаларни ёқдиларда таом этдилар. Ҳар ҳолда мақсадга етмоқ ва Оврупода дини исломни напш этмоқни азм ва ҳеч кейин қайтмасга аҳд этдилар. Ва мўъжизакорона бир сувратда ҳозирги «Испания ва Португалияни ва Франциядан бир қисмини истило этдилар. 985 ҳижриясиғача анда қолиб, том 893 сана салтанат сурдилар.

Катта шаҳарлар, жаннатмисол боғчалар, юз минг жилдлик китобхоналар, дорулulumлар, рафиъул-мартаба қаср ва кошоналар бино этиб, Андалусни жаннатдан намуна этдилар. Оқибат, ораларинда жаҳолат ва сафоҳат ер тутди, бир-бирларига душман бўлдилар, илм ва уламо ўрнига умаролар қиз ва канизлар, чолғу ва ўюнчилар ила суҳбат этиб, вақт кечурдилар, уламо амри маъруф ерига сукут ва нафи шахсийни ихтиёр этдилар, дигар тарафдан, фаранглар исломларни ул замонги илм ва фанини ўқуб, анинг воситаси илан ўзларини мусулмонларни(нг) тобелигидан қутқардилар ва ҳукуматни забт этдилар, охири барча мусулмонларни насоро бўлмоқга ва мамлакатдан чиқмоқга жабр этдилар. Яҳудийларга ҳам бу ҳукм жорий эди.

Оқибат, динини ватанидан яхши кўрган муслим ва яҳудийлар чор-ночор у гўзал Андалусдан чиқдиларки, бул аларни замонага мувофиқ турмагонларининг ва мағрур бўлуб, илм ва фан ўрнига сафоҳат ва завқпараст ва ихтилофга майл этгонларининг жазоси эди. Ва аввалги мужоҳид боболаридек саъй-ҳиммат ва ғайрат этмаганларидан эди. «Инналлоҳа ла юғаййиру ма би қавмин ҳатта юғаййиру мо би анфусихим»¹⁷. Бу кун ул мамлакатлар Испания ва Португолия давлатлари қўлига ва қисман Франция

¹⁷ Қуръон.13:11. Аниқки, то бирон қавм ўзларини ўзгартирмагунларича Оллоҳ уларнинг аҳволини ўзгартирмас.

тасарруфиндадур. Ул диёрда мусулмонлардан қолган машҳури олам «Жомеъул кабир» бу кун калисодур. «Мадинат уз-заҳр», ал-Ҳамро, ал-Байзо, ал-Қаср ва Мисри кабир, бино ва маданий боргоҳ ва саройларининг дабдаба ва ҳашамати бу кунги сайёҳ ва муҳандисларни дасти бадиндан ҳайрат этар. Ва соф мрамрдан бино ва ҳануз олам ҳаётида бўлуб илгариги мусулмонларни(нг) маданият ва саъйларининг мужассам шоҳидларидур. Ўтган мусулмонларнинг олам маданиятга этган ишларининг қадрдонликига мазкур бўғозни тарихи олам – Жабал ат-Ториқ бўғози – Гибролттар атайдур. Бўғознинг Оврупо қисминда Жабал ат-Ториқ исминдаги шаҳар-да бу кун мавжуддур.

Андалус мусулмонларининг қўлинда обод бўлуб, авж камолга етган ва ул замон дунёсининг биринчи шаҳри бўлган Қуртуба балдасидан хонандаларимизга бироз маълумот берармиз. Токи «Аввалги мусулмонларда маданият»дан хабардор бўлуб, ибрат олсунлар ва мусулмонликни шу кунги ҳолати недан иборат билсунлар.

Қуртуба шаҳри Андалус хилофати умавия ва исломиясининг пойтахти бўлуб, Водий ал-Кабир наҳри каноринда воқеъ эдики, ал-он Қурду атолиб, 50 минг қадар насоро халқи бор ва Испания давлатининг қўлиндадур. Мусулмонлар замонинда бу шаҳар дунёнинг энг маъмур ва обод ва жамиятлик шаҳарларининг биринчиларидан эрди. Шаҳарнинг узунлиги 36 чақирим, эни 9 чақирим бўлуб, масоҳаи сатҳияси шаҳарга қарашли боғчалари илан 324 мурабба чақирим эди. Ҳолбуки, бу кунги Лўндуннинг масоҳаи сатҳи 176 чақиримдур. «Тарихи ат-тамаддун ал-исломи»нинг соҳиби араб насоро ва мутаваффи Жўржи Зайдон афанди Мисрий ўз таснифотиға Қуртуба шаҳрининг у замондаги иморат ва бинолари тўғрисида шу маълумотни ёзар: «Қуртуба шаҳриндаги раоё, яъни халқ ҳавийлалари 113 минг боб, ҳукуматга тааллуқ қаср, сарой ва боргоҳлар 430 минг боб, умаро ва акобири давлатга махсус қўноқ, қўшк ва ҳавийлалар 6300 боб, масжид ва жомеъ шариф 3 873 боб, ҳаммомлар 500, жаман 124 503 боб.

Андалус хулафосидан Ҳишом халифанинг замонида Қуртубадаги биноларни адади, ҳаммом ва хоналардан бошқа раоё хонаси 200 минг боб, умаро ва акобир давлатхонаси 40 300 бобга етди. Бу шаҳардаги дўконларни(нг) адади 80 455 боб эди». Юқо-

ридаги рақамларнинг навъига яна диққат этмоқ керак. Чунончи, дунёнинг энг қадим ва энг қавий ва бой давлати бўлган румоликларнинг киборларига махсус хоналарнинг адади 2000 мингдан зиёда эмас эди.

Юқоридаги рақамлардан маълум бўлурки, Қуртуба шаҳрининг умрон ва маданияти, ободонлиги одатдан тейиш ва у замонги халқи икки миллиёндан зиёда эди.

Ёр ва ағёрлардан қўб кишининг гумони шулки: мусулмонлик ҳозирги мусулмонлардаги пастлик, фақир ва мискинликдан иборатдур. Йўқ, бу фикр нотўғри ва мусулмонликни ҳақиқати, асли ва ахлоқи, биз, ноқобил мусулмонларнинг ҳозирги атвор ва қилиғидандурки, мунинг ахлоқий ва диний ва ақоидга тейишли жиҳатларини бошқа мақолада ёзиб, ал-он бурунги мусулмонларнинг маданият ва салтанатларининг рукнларидан бўлган баъзи асарларни ёзармиз, токи ёр ва ағёр билсунки, мусулмон унсуринда бир замонлар ҳозирги тараққий топган халқлардек шаъшаъа ва дабдабаи маданият ва салтанатлари кўзларни қамашдируб, ўз замона ва асрларининг ягона маданият ва салтанат ва фарди эдилар.

Бошқа тил ила ўз асри тараққийларининг ангуштномаси ва гибти ифтизоси эдилар. Маданиятча ўз замоналарининг Оврупоси эди. Пойтахтлари бу кунги Лўндун ва Порис авзинда эди... Ана шул мусулмон маданияти ва даври тараққийсиндаги баъзи иморат ва бинолардан мунда қисқалик ила ёзармиз, токи мусулмонликни маданиятсизлик ила таъна этатургонлар ўз гумонларининг ботиллигини билсунлар: тўртинчи аср ҳижрий ибтидо-синда хулафои аббосиядан Муқтадир Биллоҳ халифа ҳазратлари халифалик боғчалар ичинда катта бир сарой – дворес бино этиб эдики, иморатлари турфа бир шакл дилфиреб тарзинда эди. Бу боргоҳнинг ичинда олтун ва кумуш ва қийматбаҳо жавоҳиротдан бино қилинган катта бир ажиб дарахт ясалгани учун бу сарой азимуш-шаън «Доруш-шажара» исмини олган эди.

Бу олтун мужавҳар яғоч боргоҳнинг катта ва хилофат айвонининг олдиндаги мрамар ҳавзнинг ўртасинда эди. Олтун ва ку-

мушдан ўн саккиз шохи бўлуб, ҳар шохига жавоҳиротдан, яъни дур, ёқут, лўълў, зумуррад, олмос, инжу ва бошқа қийматбаҳо тошлардан тартиб топилган ҳар навъ ранго-ранг мева шакллари табиий мевалардек куллиёт ила пишиб, осилиб турган шаклинда эди. Яна бу шохларнинг устинда жасади олтун ва кумушдан, кўз, минқор ва чангаллари мужавҳаротдан ясалган ҳар нав ажиб ва латиф сунъий паррандалар мавжуд эди. Ҳаво ва рўзгорнинг эгони ила ва ё сунъий шамол сабаби ила бу мурғони хушалхоннинг жасадларидан ҳар нав садолар ва ажойиб нағма-наволар эшитилур эди. Боргоҳи азаматнамуннинг бир тарафинда ва ҳавзнинг ўнгинда ўн беш от устунда ўн беш мубориз аскар суворий ғозининг ҳайкаллари ўтқурулгон эди. Ҳавзнинг чап тарафинда яна ўн беш суворий муҳориб аскар ғозисининг мужассам ясалган ҳайкаллари бўлуб, бу мужоҳидларни қўлларинда найза, белларинда қиличлари бўлуб, ипак либослари ила қўшонгонликлари тажассум этдурулган эдики, ҳаммаси гўё бир хатти ҳарб узра ҳаракат этиб саф ила бири дигарининг орқасиндан ҳужум учун югурмоқда эдилар. У замонги Рум импературиндан ва ер юзини катта ҳукмдорлариндан халифа ҳазратлариға келган элчи ва туҳфалари бу айвонда ва бу ҳашаматлик боргоҳда қабул ва ҳузур халифаға қўрунушға мазҳар бўлурлар эди.

Масжидға келгунча халифа Валид бин Абдулмалик ҳазратлари Шомдаги жомеъ умавиянинг биносинда бир дафъада ҳар тарафдан 12 000 санъаткор усто келтуруб, бу масжидға бир каррада ўн бир миллиён икки юз минг олтун сарф этиб эди.

Хулафои аббосиядан Мутаваккил Алаллоҳ халифа ҳазратлари (Ҳоруний) Жавсиқ (Жаъфарий) номларинда бино этган хилофат боргоҳларининг биносинда юз миллиён дирҳамдан зиёда сарф этиб эди (ҳар дирҳам 40 тийин). Мундай боргоҳларнинг ёнинда «назҳатгоҳ» – парклар ҳам бўлуб, шундай бир паркки, боғи учун 50 миллиён дирҳам сарф қилиниб эди.

Халифа Муътазид Биллоҳ ҳазратлари давринда Бағдодни шарқий тарафинда «Қаср ат-Тож» боргоҳи бино қилинмоқда бўлуб, бу қасрни биноти халифа Мустақфи Биллоҳ ҳазратлари замонинда тамом бўлди. Яна ушбу халифа «Қаср ат-Тож»дан уч чақирим нари бир ерда «Қаср аш-шарайя» номинда, тўрт чақирим узунликда бир боргоҳ бино этдурди ва мунинг сарфиға тўрт

юз минг олтун харж бўлди. Сўнгра яна бу икки боргоҳни бир-бирига иморатлар ва боғчалар ва ҳарамлар ила еткуруб ваҳшатлик ва эрамисол ва жаннатдан намуна бир ҳолга келтурдилар.

«Қаср ат-Тож» 289 санасиндан сўнгра итмомға эришди. Ол бўядан Мағаруддавланинг бино этган боргоҳиға бир миллиён олтун сарф бўлуб эди. Ва бу боргоҳнинг саф-тобонидаги мунаббат корлик музойиқ¹⁸ олтуларни бузуб олмоқ учун охири саккиз минг олтунға сотилди.

Юқоридан бу маҳалғача ёзилганлар Бағдод ва атрофинда ёлғуз икки-уч халифа тарафиндан бино қилинган боргоҳлар бўлуб, буларнинг масжиди, жомеъ, кўфрути, дорул-ажзо ва даҳмалари, маҳкама ва доруш-шифоси, чаҳорсу, бозор ва ҳаммомларини шунга қиёс қилмоқ керакдур. Андалус, Миср, Қирвон саройларининг дабдаба ва шаъшаъаси мундан бошқадур. Хулоса, тарихға қаралса, мусулмонлик натижа ва самарасини бошқа нав кўруб, ўзимизни бу кунги ҳолати фақир ва мискинлигимизнинг боисини ахтармоқға мажбур бўлурмиз.

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1915 йил 28 февраль. № 10.
«Ойна». 1915 йил 16 апрел. №12

ТАҲСИЛ ВА САФАР ЗАМОНИ ВА ТАОМ

Азиз биродарлар! Ҳазрати Али афандимиз каррамаллоҳу ваҳжаҳу жаноблари буюрадурларки: «Аллиму авладакум ли заманин ғайри заманикум, лианнаҳум хулиқу ли заманин ғайри заманикум». Мазмун шарифи: «Эй мусулмонлар! Болаларингизға келар замон илмини ўргатингиз! Зероки, аларни Худо тало халқ этди, сизни замонангиздан бошқа, яъни келар замон учун». Юқоридаги сўз шундай бир қийматбаҳо ва пурмаъно ва кераклик сўздурки, ёлғуз анинг ила биз, мусулмонлар, омил бўлса эдук, бутун дунё ва охиратимиз обод бўлур эди.

¹⁸ *Музойиқ* – мозаика.

Ҳар замонни илми, ҳикмати ва парвариши бошқадур. Модомики, ҳар бола, яъни ҳар кимни замони, отаси замониндан бошқа бўлса ва ҳар отага ўз фарзандини келар замон учун ва келар замонга мувофиқ сувратда тарбия ва таълим этмоғи лозим бўлса, биз на учун келар замон эмас, балки ҳозирги ва бу кунги замон ва соатимиздаги илм ва фанларни болаларимизга ўргатмаймиз. Яъни бу кунги ҳукумат мактабларинда болаларимиз ва ҳукумат мактабларини рус мактаби деб қочармиз. Ҳукумат мактаблари нари турсун, усули савтия мактабларига на учун ривож бермаймиз ва на учун ҳар маҳаллада ул мактабларни очмаймиз?! Ҳазрати пайғамбаримиз алайҳиссалату вассалам жаноблари «Ал-илму илмани, илм ул-абдан ва илм ул-адян», яъни «Илм иккидур: бири баданларни, дигари динларни илмидур», деган эканлар. Яна: «Ал-ҳикмату золлатул мўминин...», яъни «Илми ҳикмат кишини йўқолган молидурки, топган жойидан олур». Яна «Утлуб ул-илма ва лав бис-Сийн», яъни «Илм Хитойда бўлса-да талаб этингиз!» Яна: «Талаб ул-илми фаризатун ғала кулли муслим ва муслиматин», яъни «Ҳар мусулмон эр ва хотунга талаби илм фарздур». Яна: «Ан-наасу синфани: ғалимун ва мутааллимун ва ғайриҳима калҳамажи»¹⁹, яъни «Одамлар икки синф бўлуб, бири таълим бергувчи, дигари таълим олгувчи, яъни ўқувчи ва ўқитувчи ва булардан бошқаси «ҳамаж» деган ҳақир ҳайвонга ўхшашдур», деганлар. Ва юқоридаги ҳадиси шарифларга ўхшаш амри пайғамбар минглар ила бўлуб аҳли илмни маълумидур.

Бас, энди ҳақиқатан фаромуш дини мунир ва амри ҳазрати Пайғамбар шул тариқа экан, бизда толиби илм-ҳоли ва толиби илми замоний ва илми абдон уламози қани? Хат илмни(нг) ярми экан, бизда хат ёзатургон киши юзда бир йўқ. Қая ерда қолди, келар замоннинг таҳсили(?) ва Хитойга бориб ўқумоқ. Бу кун эшигимиз олдинда замоний мактаблари очилибдур. Ҳазрати Пайғамбаримизни «Аллимун ва яссируу ва башшируу вала тунаффируу», яъни «Таълим берингиз ва осон қилингиз, яхши тил ва хурсандлик ила билдуруб, нафрат қилдурмангиз», деган марҳаматларига мувофиқ усули жадид мактаблари пайдо бўлуб-

¹⁹ Аниқроқ шакли: «Ал-инсану синфани: олимун ва мутааллимун ва ғайру мимма калҳамажи».

дур. Биз шоригъ каримни хилоф раъйи ва фармойишига кетиб, бадбахтона ва жоҳилона ва мискинона бир сувратда ул мактабга ўқумоқни гуноҳ ва бидъат дермиз.

Ўқуйдурган ва ўқутадургонларни йўлдан урармиз, оҳ, нақадар кўтаҳбинлик ва бадбинлик! «Кофирга ўқуб, кофир бўларсанми?» – деярлар. Оллоҳ ақл берсун! Ҳазрати Пайғамбаримиз котиби ваҳий бўлган ҳазрат Зайдни яҳудийга бориб ўқумоқга буюрдилар. Ва ҳам ул киши бориб ўқуди. Юқоридаги ҳадисларни, албатта, фаҳмлагансиз. Бизни(нг) таржимамиз маъқул бўлмаса, ўзингиз таржима қилиб фаҳмланг ва мазмунига амал қилинг, яъни болаларингизга келар замон илмларини ўргатингиз. Ва агарчи Хитойда бўлса ҳам. Ҳолбуки, Хитой эмас, илми замоний мактаблари Туркистоннинг барча шаҳарларинда мавжуддур. Ва ҳам бул мактабларда мусулмон боласига фақат илми замоний ўргатилиб, аммо насоро дини таълим берилмайдур.

Илми замоний ўқуб, замона одами бўлганлар рифои ҳол ила тириклик қилганларидек, ҳукумат ишларига аралашиб, мусулмонлар ила русларни бир-бирига яхши танитиб ва ҳам икки орани ва икки тоифани боиси тинч ва яқинлиги ва бир-бирига боиси эътимоди бўлурлар. Ҳам руслардан зиёда ўз миллатларига, яъни мусулмонларга маънан ва моддатан кўб нафлар еткурарлар. Мисол учун ёзармиз: замонга мувофиқ ўқутанларни бири самарқандий Камолиддин Ҳусайнуф тўра жанобларидурки, аввало шаҳар мактаби, сўнгра семинария, яъни Тошканд дорулмуаллиминига ўқуб, бир неча саналар русча муаллим бўлуб, сўнгра Самарқанд волийсига таржимон ва сўнгра «особа поручение» – алоҳида ишлар маъмури бўлуб, охири Самарқанд вилоятининг Хўжанд уездининг Ўратепа шаҳри ва атрофига пристав тайинландики, бул ишлар замонча ўқумоқнинг хосиятидур.

Камолиддин тўранинг ўрнига, яъни баланд даражали Самарқанд волийси жанобларининг ҳузуринда «особа поручения»-лик хизматиға тошкандий Абдурасулуф тўра жаноблари тайин қилиндики, бул биз, мусулмонларни истеъдод ва қобилиятимизга ҳамда давлатға ростлик ила хизмат қилишимизни далили ва ҳамда Русия давлатининг мусулмонларға инонганини бир бурҳонидур. Русияда мусулмонлардан катта ва олий мансабларға тўғри хизмат қилиб етушган кишилар, яъни мусулмон

судялар, нотариуслар, прокурорлар, ҳарбий ва мулкый генерал, яъни пошолар кўбдур.

Русияда юз эллик миллиён қадар одам бўлуб, буларнинг энг кўпи рус жинси ва андан сўнгра энг кўпи биз, мусулмонлармиз. Ва биздан сўнгра, балки яҳудий, лотиш, армани ва бошқа кичик жинслардурлар. Бизни Туркистоннинг маҳаллий ҳукумат маҳкамаларинда, замоний мактаб ва адлия маҳкамаларинда, касалхона ва дорухоналарда, темир йўллар идорасинда ва барча бонк, тижорат контур ва корхоналаринда сиз, муҳтарам ёшлар, диққат этиб қарасангиз, асл руслардан бошқа, на қадар ўзга жинс кишиларини кўрарсизки, катта ойликлар ила хизмат этарлар. Масалан, сиз ёшлардан бири даллолик ва ё таржимонлик ва молфурушлик хизматиға ойинда эллик ва ё юз сўм олур экансиз, бошқа бир ерға рус тўраси илми замоний ўқутган ким бўлса-бўлсун, ҳатто ажнабий ва бу кунги душман немисдан бўлса-да, ойинда бир неча юз сўмлаб вазифа олур...

Мунинг ҳикмати надур? Албатта, ҳикмати анинг отаси ўз боласининг замонаға мувофиқ тарбия ва таълим этганидур. Яна сизға бир мисол: самарқандий Абдураҳмон афанди Фарҳодий жаноблари замонча илми тиб ва ҳикмат ўқуб, аскария дўхтури бўлуб, бир неча саналар аскар тиббия мансабиға эди. Ўтган сана ул жанобни Бағдодға қарашли Карбалои, Муалло консуллигиға тайин қилиниб эдики, муҳораба замониғача Русия тарафидан Бағдодда эдилар. Яқинда олинган телеграфға қараганда, консул жаноблари охири вақтда Туркиядан Петроградға келиб, яна вақтинча Бухоро консуллигиға тайинланибдурларки, бу ишлар намунаи имтисол бўлурлик ва ибратликдур.

Шаҳар мактаби, яъни «городской училиши»ға кирмоқ учун боланинг русча ўқуши, ёзмоғи ва озгина ҳисоб билмоғи керакки, мунга бир болани 8-10 ой рус қўлиға бериб, тарбият қилдирулса, бу имтиҳонни бериб кирар ва мазкур мактабни муддати таҳсили тўрт санадур. Муни битиргондан сўнгра бошқа юқори мактабға кирар. Кирмаганда ҳукумат маҳкамаларининг котиб ва ё таржимонликиға кирса, бир ярим йилдан сўнгра тўра бўлур. Тўғрилиқ ила ишласа, пристав-да бўлур, ҳоким-да бўлур. Хулоса, ҳар тарафи очиқдур. Олти саналик тижорат мактабинда ўқуса, контур ва

бонкалардан иш олиб тўғрилиқ этса, мудир бўлуб, йилда беш-олти минг сўмлик вазифага молик бўлур...

Хулоса, болаларни истеъдод ва истиқболи оталарини тарбият ва саъйига вобастадурки, мунга ҳазрати Али каррамаллоҳу ваъжаҳунинг сўзлари-да далилдур.

Энди, эй муҳтарам ёшлар! Азиз биродарлар, ўғул тўйларига сарф қилатургон ақчаларингизни мана шул илми замоний йўлига сарф этингиз, сиздан ўғлунгизга мол мерос қолмасун, балки, албатта, илм ва тарбия мерос қолсун. Юқорига дедукки, болани 8-10 ой рус оиласига бериб, таълим қилинса, шаҳар мактабига кирмоқ имтиҳонини берар. Албатта, ёдингизга келурки, русларни таомидан болани емоқи қандайдур? Бу савол муқаддар учун, тожи сар муслимин ҳазрат пайғамбаримизни «Саҳиҳи Бухорий»²⁰даги шу ҳадиси шарифларидан сизга хабар берармиз: «Ҳаддасана Юсуф бин Муса, ҳаддасана Абул Холид, қола самийту Ҳишама бин Урва юҳаддису ан абиҳи, ан Аишата, қолат: Қолу я Расулаллоҳ, инна ҳуна ақваман ҳадисан аҳдуҳу биширкин. Яътуна билаҳмани, ла надри язкуруна исмаллоҳи амла. Қола, ай Росулаллоҳи солла алайҳи васаллам: узкуру антум исмаллоҳи ва кулу» хулосаси, ҳазрат Оиша разияллоҳу анҳумо дерларки: ҳазрат пайғамбардан сўрадиларки, яқинимизда мушриклар бор, билмаймизки, алар жонлиқни «Бисмиллоҳ» деб сўярлар ё йўқ. Ҳазратимиз дедиларки, сиз у гўшгларни «Бисмиллоҳ» деб еярсиз.

Энди рус таомининг масаласи шу ҳадис ила ва ҳам ушбу ояти шарифа ила ҳал бўлур. Худои таоло Қуръони каримда дер: «Ал-явму уҳилла лакум ут-таййиботу, ва таомуллазина уътул китаба ҳиллун лакум»²¹ алаяту, яъни «Бу кун ҳалол қилинди сиз мусулмонлар учун тоза нимарсаларни ва аҳли китобнинг таоми сизлар учун ҳалолдур». Ана Худо ва расулининг фармойиши ва марҳамати шудур. Ҳадисдан мушрик сўйганни емоқ, дурустлиги оятдан, Таврот ва Инжилни ўзлари учун китоб билгувчи, насоро

²⁰ Тўғриси: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ».

²¹ Қуръон. 5:5. Бу кун сизлар учун барча покиза нарсалар ҳалол қилинди. Китоб берилган кимсаларнинг таомлари сизлар учун ҳалолдир.

ва яҳудий таомининг мусулмонларга емоқ дурустлиги ҳам пок, ҳам ҳалоллиги чиқар.

Агарда Худо ва пайғамбар ҳалол қилган нимарсани емайтурган бўлсак, ва ҳалолни емаслик ила тақволик ва сўфилик сотатурган бўлсак, ул албатта, шариятдан бошқа, виждоний ва ёинки хоҳиши нафсоний бир ишдур. Албатта, шубҳа қилатургонлар борки, насоролардан бир қисми крес-салб осар, ибодатхоналарига суврат қўяр, «Ақнум сулс»га эътиқод этар ва мунинг ила аҳли китоблик чиқар. Фаразан бу шубҳани қабул қилганда ва баъзи насоролар мушрик фарз бўлган суратда ҳам юқоридаги ҳадис ила таомларини «Бисмиллоҳ» деб емоқимиз шаръан мумкиндур. Ҳолбуки, баъзи насороларни «сулс салоса» сўзлари кўндан бери бўлуб, Қуръони каримни рад ва ваҳдонияти Худони исбот этса ҳам аларни ул сўзларини Қуръонда зикр этиб туруб, яна «Ё аҳлал-китаб»,²² деб Қуръонда зикр ва нидо этар. Яъни, китобийлигидан чиқормайдур. Яҳудийларда ҳоказо.

Агарда дейилсаки, баъзи яҳуд ва насоро Таврот ва Инжилни хилофиға ишлаб, гуноҳ қилган учун китобийлигидан чиқдилар. Ул сувратда баҳс қилғувчи дерки: мусулмонлар на учун хилофи Қуръон ишлаб, бу қадар гуноҳ қиладурлар ва мусулмонликдан чиқмайдурлар? Хайр, гуноҳ ва исён бошқа, диндан чиқмоқ бошқадур.

Бас, энди бир эҳтиёт лозимдурки, аввалда хамр, хинзирни таомға қўшулмаганлигини билмоқдан иборатдур. Қуръон амридан ташқари, ҳозирги парҳез ва бошқа от ила «тақво»лар мусулмонлар орасинда тасаввуфи қадима қобла ал-исломия бо сиёсат ва душманлик сабаби илан кирди. Ва, ёинки, яҳудийлардан ва ҳинди мажусийлардан роҳиб ва таркидунё қилганлардан ва бошқа шуларга ўхшашлардан ўтдики, яҳудий ва ҳинди ва Эроннинг порсий, браҳман деган номусулмон халқи орасинда бу одатлар ҳануз жорийдур.

Биз, Туркистон мусулмонларининг ўз орамизда ҳам мусулмон пишурган бозор таомини ва, ёинки, қишлоқилар таомини, тўй ва таъзия, худойи таомларини емайтурган ва, ҳатто, ҳайвонот гўштини, товуқ тухмини емайтурганлар борки, ул виждони ва,

²² Эй китоб аҳли! «Таврот», «Забуру», «Инжил» эгалари назарда тутилмоқда.

ёинки, хоҳиши нафсоний бир иш бўлуб, шариятга ани дажли йўқдур. Масалан, бир катга киши сув ичмайдур. Анинг ила сув ҳаром бўлдиму? Албатта, йўқ! Оллоҳу аъламу ва расулуҳу.

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1915 йил 28 феврал. №10

ДАФЪИ ТААРРУЗ ВА ШУБҲА АЖНАБИЙ ТАОМИ ҲАҚИНДА

«Ойна»нинг 10-ададинда «Таҳсил ва сафар замони ва таом» сарлавҳаси остинда бир мақола ёзилиб, яҳуд ва насоро таомига сўз келганда аларнинг тоза таомини ҳалолликига Қуръони каримдан ва мушрикларнинг гўшти ҳақинда Миср ал-Қоҳиранинг «Матбаат ат-тақоддум ал-илмийя»синда 1320 санасинда бо-силган «Саҳиҳ Бухорий»нинг 4-жузъи 1779-саҳифасиндаги шу ҳадис ёзилиб эди. «Ҳаддасана Юсуф бин Муса, ҳаддасана Абул Холид, қола самиъту Ҳишама бин Урва юҳаддису ан абиҳи, ан Ашпата, қолат: Қолу я Расулаллоҳ, инна ҳуна ақваман ҳадисан аҳдуҳу биширкин яътуна билаҳмани ла надри язкуруна исмаллоҳи алайҳа амла. Қола: ай Росулulloҳи солла алайҳи васаллам, узкуру антум исмаллоҳи ва кулу». Хулоса, мазмуни: «Жуфти пок баний уммул мўминин ҳазрат Оиша разияллоҳу анҳо дерларки: «Ҳазрати пайғамбардан сўрадиларки, яқинимизда мушриклар бор. Билмаймизки, алар жонлиқни «Бисмиллоҳ» деб сўярлар ё йўқ. Ҳазрати пайғамбар дедиларки: «Сиз у гўштларни «Бисмиллоҳ» деб ерсиз». Насоро ва яҳудийнинг тоза ва ҳаром нимарса қўшулмаган таомини мусулмонлар учун ҳалоллиги ҳақинда бўлса шу ояти каримани ёзиб эдук. Худои таоло ва тақаддус-ҳазратлари дер: «Алявма уҳилла лакум ут-таййиботу, ва таомуллазина утул-китаба ҳиллун лакум». Мазмуни: «Бу кун ҳалол қилинди, сиз мусулмонлар учун тоза нимарсаларни ва аҳли китобнинг таоми сизлар учун ҳалолдур». Сўнгра мазкур 10-адад «Ойна»нинг 247-саҳифасинда ёзилиб эдики, Худо ва расулининг фармойиши ва марҳамати шудур. Ҳадисдан мушрик гўштини емоқ дуруст-

лиги, оятдан Таврот ва Инжилни ўзлари учун китоб билгучи насоро ва яҳуд таомининг мусулмонларга емоқ дурустлиги ҳам пок ҳам ҳалоллиги чиқар.

10-адад «Ойна»да ушбу мақоланинг биров охирида ёзиб эдуки: «Бас, энди бир эҳтиёт лозимдурки, ул-да хамр ва ҳинзирни таомга қўшулмаганлигини билмоқдан иборатдур». Яна ушбу масала ҳақида «Ойна»нинг 12-адад 315-саҳифасинда баҳс бўлуб эдики, масалага аҳамият бергучи муҳтарамлар мурожаат этарлар. Энди матлабга келайлук. Тошкандда чиқгучи рафиқи муҳтарамимиз «Ал-Ислоҳ» мажалласининг 8-адад 252-саҳифасинда ҳурматли Аҳмадхўжа жаноблари татар уламоларининг ижтиҳод этишларидан зорланиб ва муътабар «Дин ва маишат» мажалласининг муҳаррирларидек олим муҳаррирларни зиёда бўлушлариға дуолар этиб, ўз муддаолариға далил мақоминда арабий қасида ва байтлар ёзиб, ижтиҳод эшигини очуқлигиға иқрор этиб, аммо бу замонда мужтаҳидликға лаёқати бор киши йўқ дерлар. Сўнгра Жамолиддин Афғоний ила Мисрий Муҳаммад Абдуҳ ҳазратларидин шикоят этиб, баъзи ҳаром нимарсаларни мубоҳ деб фатволар бериб, олами исломға фасод тухмини экиб, мусулмонлар орасинда тафриқа солдилар деб яна арабий байтларни ёзубдурлар. Китоб ва суннатға амал қилмоқға далолат қиладурлар. Сўнгра «Ойна» ҳақида шу марҳаматда бўлурлар: «Ойна» мажалласининг муҳаррири ва ношири самарқандлик Маҳмудхўжа бутун Туркистонда ислом оламини илм нури ила зиёлантурмак даъвосинда бўлмиш кўзи жуда катта очуқ киши ижтиҳод қилиб, мушрикнинг сўйгани ҳалол деб фатво берди-қўйди. Хейли чаққон экан, ҳадис маъносинда ҳам кўб моҳир экан. Бу мусулмонлиқми?» дерлар. Биз жаноб Аҳмадхўжанинг мақоласиндаги аксар сўзларни хилофи мантиқ ва баҳсимизға ва далолатға ярамайдурган топтук. Ижтиҳод ва мужтаҳид Жамолиддин Афғоний, Муҳаммад Абдуҳ ва аввалги мужтаҳид ва мусаннифлар тўғрисида ёзган сўзлари ҳақидаги жавоб ва мулоҳазаларнинг ёзилмоғини лозим келса, бошқа вақтда қолдируб, «Ойна»даги гўшт ва таом ҳақидаги мақолага айтган таарруз ва шубҳалари ҳақида қисқа жавоб бериб, сўзни кесармиз. Жаноб Аҳмадхўжа! Ўзингиз китоб ва суннатға, яъни оят ва ҳадисға амал қилмоқға даъват ва талаб этарсиз. Биз-да жанобингизни

васиятингизга мувофиқ китоб ва суннатдан сариқ ва инкорни абадан қабул этмайдурган нассни «Ойна»да ва юқорида ёздук. Албатта, юқоридаги оят ва ҳадисни далили қатъийлиги сизча собитдур.

Мунда даъвои ижтиҳод ила қиёс биз қилмадук ва ижтиҳод даъвосинда ҳам эмасмиз. Фақат Худо ва расулнинг сўзларини ёзиб, орттирмадук. Фикримизча, муни ила мужтаҳидлик бўлмас. Юқоридаги ҳадисга инкор этсангиз, бизни матлаб собитдур. Агарда инкор этсангиз, йўли ила шу ҳадисни ботил қилмоқингиз лозим келур. Биза шориъи акрам сўзини ва ояти каримани ёзар экансиз, бандалар сўйлаган «байт» ила муқобала этарсиз. Ҳолбуки, у байтларга чуқур боқсангиз, зарарингизга сўйлайдур. У байтлар Худони динига ва шореъни амрига бўйун қўядур. Сиз бўлса, оят ва ҳадис ҳукмини одатга муҳолиф кўруб, «бу мусулмонлиқми?» деб ҳеч нима билмагандек савол этарсиз. Биз саволингизга жавоб берармизки, албатта, ҳаммадан аввал оят ва ҳадисга амал қилмоқ мусулмонликдур. Чунки асоси дин – Китоб ва суннатдур.

Мазҳаб имомлари «Иза саҳҳа ал-ҳадис фаҳува мазҳаби» – «Меним мазҳабим дуруст ҳадисга амал қилмоқдур», деган эканлар. Сиз тақлид қилган мазҳаб ва имомингизни аксиға ҳадисга амал қилмоқни мусулмонлиқми, деб билмайман. Одат ва таассуб асари илами савол айтиб, ерсиз эътирозларда бўларсиз, азизим. Балки бу сўзлар жанобингизга қаттиғ тегар, лекин на чора, оят ва ҳадисдан иборат саҳиҳ насси шаръий муқобилинда бу мусулмонлиқми, деб ерсиз шубҳа ва саволингизни, тўғриси, таассубдан бошқа нимарсаға ҳамл қилолмадук. Матлабимиз жанобингизга изо бермоқ эмас, балки таарруз, тараддуд, шубҳа ва саволингизга мувофиқ жавоб бермоқдур.

Афандим! Ўзингиз нақл этган байтингизга диққат қилинг, на дер:

«Қад ихтасару бил-жаҳли дина Муҳаммадин,
Ва ма тараку мин апри аҳкамиҳи ал-ашара,
Алайкум бикатбид-дини мин кулли мазҳабин,
Ва фаҳмин ва мин ақвалиҳим фа аҳзиру ва ҳизрон».

байт эгаси юқориларда аввалги ва ҳар замондаги мужтаҳидларнинг дини исломни бузганларидан шикоятлар этиб дерки:

«Мужтаҳидлар, Муҳаммад (с.а.в.)нинг муфассал, кенг ва ҳар ким англайдурган динини қисдилар. Тор ва мухтасар этдилар ва дини исломнинг кўб ҳукмларини озайтурдилар, ўз заъмларинча бекор этдилар ва дини ислом ҳукмларидан ўндан бирини қолдурмадилар...» Аҳмадхўжа жаноблари, ҳеч тушунарсизми? Ўз аксингизга ёзган байтингиз на дер: «Фая умматал-ислам хойро умматин. Алайкум бикатбид-дини мин кулли мазҳабин. Ва фаҳмин мин ақвалиҳим фа аҳзиру ҳизрон», яъни «Эй мусулмонлар, барча мазҳаблар гавго ва ихтилофини қўюнг-да, дин ва Китобга, яъни Қуръонга амал қилингиз. Ижтиҳод даъвоси ила оят ва ҳадисдан узоқ кетганлардек фаҳмидан ва сўзидан ҳазар қилингиз!» Ёзган байтингиз, сизча далилингиз сизни фикрингиз зарариға ва бизникининг фойдасиға ҳукм этганини англадингизму? Сиз англамоқни истамасангиз, бошқалар, албатта, англайдурлар. Дуруст, агарда биз оят ва ҳадисни зоҳиридан чиқмайдурган бир нимарсани анга қиёс ила ҳаром ё ҳалол деб қарор берса эдук, ул сувратда «Мужтаҳидлик даъво қиларсан! Сандан ижтиҳод ва шартлари топилурми? Ва бу ижтиҳодинг ила динни буздунг ва халқ орасинда ихтилоф солурсан», деб тақдир ва савол этмоқға ҳақлик эдингиз. Аммо «Ойина»да насси шаръий ёзиб, ани ҳеч таъвил ва тағйир этмасдан, ҳукм ва мазмуини эълон этилгани ҳолда бу мусулмонликми? деб савол этганингизни такрор дерманки, ҳиссиёт ва одати жория ва таассубдан бошқа нимарсаға ҳамл қилиб бўлмайдур. Ва ё бўлмас. Сизча «Оят ва ҳадис ҳукмиға амал ва иқрор қилмаслик мусулмонликмидур?» деган савол ўз-ўзидан ворид бўлур. Жаноб азиз муоризим! Боқий афвингиз маржуъдур.

Маҳмудхўжа
«Ойина». 1915 йил 1 июнь. №15

САҒИРЛАР ҲАҚИНДА

Шариати исломияда сағирларни ҳифз ва ҳимоятиға муҳтарам қозилар маъмурдурлар. Туркистонда қадимдан бери сағирлар-

нинг ўзи ва моллари қозилар тасарруфинда бўлуб, бир қози қўл остинда юз, балки минглар ила сағирлар бўлган учун қозилар ўз тарафларидан васийлар тайинлаб, сағирлар молини аларга топшуруб, вақт-вақт ҳисоблар эдилар. Туркистон Русияга тобе бўлгандан бери-да бу қоида бузулмаб, Русия тарафидан Туркистонда жорий бўлган «Положения»да ҳам сағирларни қозилар ҳимоятига қолдурулгандур. «Положение» қонунига мувофиқ ҳар бир қози тасарруфиндаги сағирларни васийларидан ҳар сана ҳисоби олур. Йилни охирида уч ё тўрт қозидан мураккаб «съезд қозилари» мажлиси аввалги қозига ҳукумат тарафидан берилган «сағир дафтари»лариндаги сағир ишлари васийларнинг берган ҳисобларини тафтишлаб кўруб, дурустини мустаҳкам ва бузуқини янгидан ҳақиқатлаб, бул тўғридаги ноҳақлик ва хиёнатларга сабаб бўлганларни ҳибс ва ё таъзири бил-мол этмоқга ва талаф бўлган сағир молларини топтурмоқга маъмурдурлар.

Келайлук шариятда васий тайин қилмоқ қоидасига. Сағир ва норасида болани васий ва валийси отасидур. Ота ўлмасдан бурун у сағир болаларига бировни васий тайин қилиб, васият этиб кетса, ота ўлгандан сўнгра отани тайин этган васийси висоятда қолур. Хиёнат зоҳир бўлмагунча қози бу васийни бекор қилолмайдур. Отанинг тайин этган васийси бор бўлганда, бошқа васий тайин этмоқга қозини ихтиёри шаръан йўқдур. Отанинг тайин этган васийсига ихтиёр бордурки, еринда васийлик учун бошқа кишини тайин этса: отанинг васийси ва, ёинки, ани қўйган иккинчи васий бўлмаган ҳолда ҳар қайси сағир турган жойини қозиси қўл остиндаги сағирга қози ўз тарафидан бировни васий тайинлаб, сағир молларини анга топшуруб, молларни муҳофизат қилиб ҳамда кўпайтурмоқга ва сағирни тарбият қилиб анга лозим нафақа ва либосларни сағир молидан бермоқга амр қилдур.

Сағир молини йўқ қилганда васий тарафидан кафолат бермоқга ва зомин бўлмоқи учун кафиллар-да тайин этдурар. Биров ўлур, андан тўрт-беш сағир қолур, буларни ҳаммасига бир нафар ва ёинки ҳар бир сағир молини ажратиб, ҳар бирига бир нафардан-да васий тайин қилмоқ шаръан жоиздур. Отаси васий тайин

этмай ўлган суратда қозининг васийни сағирларнинг яқин ақраболаридан тайин қилмоқи авло²³дур.

Сағирни онаси ва, ёинки, аёли синфидан ҳам васий тайинламоқ жоиздур. Яна сағирни отаси ва яқинроқ бирини сағир устинда терговчи, кўз ва нозир ўрнинда (амин) тайин этмоқ-да яхши қоидалардандур. Мана юқорида қисқалик ила баён қилингон шаръий қоидалар ва қонуний ихтиёрлар, қоғоз устинда ва дафтарларда бизни Туркистон дорулқазолариға жорийдур. Чунончи, васийлар тайинланур.

Сағир молларини тақсим ва тарика вақтинда қози тарафидан шариат бўюнча ағроз этилиб, молларини сифат ва қиммати, ерларнинг ҳудуд ва масоҳатлари ёзилиб, васийлар қўлиға берилур. Нухаси дафтарларда айнан ёзилиб қолур. Ҳар сана бир дафъа ҳисоби олинур. Баъзи нимарсаларини васий сотиб, пул қилиб, у ақчани юза ўндан ўттузгача фойдаға қўйдум, дер. Мадюнларнинг берган қарз ҳужжатларини кўрсатур. Баъзан сағирни ер ва ҳовлиларин-да васийлар «хайриятан лис-сағир», яъни «сағирни нафи учун» деб сотар ва ақчасини ўзи хоҳлаган одамиға қоидаға қўяр. Дафтарда сана басана сағирлар пули кўпаюр. Аммо ҳақиқатда бу пуллар ўнар ё йўқ, маълум эмас. Ва лекин нафсиламр ва тажриба кўрсатурки, бу пулларнинг аксари кўпаюб кетар. Унганида баъзан куйганларининг жанжалиға масраф бўлуб, бечора сағирлар ҳам ватандан ва ҳамда ақчадан айрилурлар.

Қозиларни(нг) баъзиси бепарво ва баъзиси сайлов важҳидан нуфузликларға ва бойларға тобедур. Масалан, бир васий сағир молини талаф қилган. Ул хоин васий бориб нуфузлик бир кишини қозига восита қилур. Қози бўлса, бироз наф ва ё сийлов фикри ила ишни тафтиш қилмасдан бошидин оширар. Бул орада баъзан 12-13 ёшлик сағирни 14-15 га кириб кабир ва рашид бўлди, деб ани тилидан «Барча мол ва мулкларимни васийи шаръийийимдан олдим, анга ҳақ ва даъвом йўқ» мазмунида қоғоз ёзиб, васийға бериладур. Ҳақиқатда, дафтардаги мол ва мулкани тамоман олдимни ё йўқ, маълум эмас.

²³ Авло – яхшироқдир.

Ҳар ҳолда аксар ё оз ва ноқис олгани бўлуб турган ишлардандур. Сағирлар молидан сотиб, ани хатнасиға катта тўйлар қилмоқ ва, ёинки, сағирға қиз фотиҳа қилдим, деб сағир молларини қалинға бермоқ ва ёинки баъзи васий ўз қизини сағирға номзад этиб, молини кўпроқ емоқ бизға одатий ишлардандур.

Сағирни ер ва ақора усқуналарини сотиб, пулини халқға бериб фойдалантурмоқ баҳонаси ила сағир ерини сотмоқ, зоҳир ва маълум турган зарар экан ёхуд шул «хайриятан лис-сағир» деб бир-икки сўм учун муфтилар фатво, қозилар имзо этар. Пулни васий ва халқ ер. Бечора сағир беватан қолур. Фаразан бу ақчалар халқдан унса-да, аввалги ердек ер. Ақорани пуллик сағир ололмайду. Албатта, мутадаийин ва муташарреъ қози мундай номашруъ ишни қилмас. Аммо нуфузлик бой ва болалар қози устиға ҳужум қилгандан сўнгра ва бечора қози ўз нафси учун бул жиноятға сабаб ва шерик бўлу. Бу орада сағирни уйи куйди-кетди.

Съезд қозилари бу ишларни тафтиш этмайдулар. Магарки сағирни ичқуяри ва, ёинки, бу сағир тавъидан, тўғриси эгасиз ўлжадан ололмаган бир ҳаромхўр ҳукуматға арзҳол берсун. Ва ҳукумат съезд қозилариға ҳавола қилсун. Бу сувратда ҳам юзлама ва сатҳий тафтиш бўлу. Бу ҳоллар гоҳо ва нодиран бўлатурган ишлар эмас, балки аксар воқе бўлатурганлардандур. Хусусан, қишлоқларда қишға яланғоч ва оёқяланг юратурган, дафтарға молик сағир кўрилу. На чора этсун... сағирду, боладу. Кабирлар бўлса, Қуръони каримни: «Ла таъкулуу амвалал-ятима» – «Сағирлар молини емангиз» фармониға бўюн қўймайду. Қозилар бўлса ... энди мунга бирдан-бир илож шулки: сағирларни рўзгориға кераклик ва заруратидан ортуқча манқул қўзғолатурган барча молларини адл баҳосиға ва мавсумиға қараб сотдуруб, ақчасини подшоғий «майда банк»ларға муҳлат ила топшурмоқ керакки, ҳар сана бонк юзда ўн қадар, яъни (даҳ ёздаҳ) фойда берар. Пулни на тани ва на фойдасидан биргина тийинининг куймоғи асло мумкин йўқду. Даҳанинг бонки қарз маҳол бўлуб синса, албатта, ҳукумат бонки бу пулини тўлайду.

Сағирға фавқулодда ва зарурат ҳолда ақча керак бўлуб қолса, қозининг амри ва қоғози илан бонк фавран бу пулни берар. Аммо ҳеч вақт фойда учун сағирни ер ва ҳовлисини сотмоқдек

жиноят ва жунунга иқдом қилинмасунки, бир карра сотилган мулкни қайтиб олмоқ мушкулдур. Балки мумкин йўқдур. Муҳта-рам қози афандилар-да сағир амлоки тўғрисида бироз диққат этсайдилар, бойс ижро ва савоб бўлур эди. Аммо сағирларнинг иши ҳозирги асфаллик ҳолда кета берса, албатта, бир кун келурки, ҳукумат барча сағирлар ишларини қози тасарруфидан олур. Сўнгра саъй ва пушаймонлик фойда этмас.

Тўғриси шулки, ал-он Туркистон дорулқазолариндаги ма-соҳилалик ва бузуқ ишларни энг биринчиларидан бири шул бечора сағирларни ишидур. Мунинг интизоми жаноб қозилари-мизнинг ҳаққоний ва муташарреъликларига вобастадур. Қози-лар учун-да энг енгил ва осон иш сағирларни ортуқча гала ва манқул молларини сотиб, сағирни мансуб даҳасиндаги «майда қарз банки»га топшуртурмоқдур. Бу иш бир даража амалга қўйилгандан сўнгра, албатта, нафи зоҳир бўлур. Агарда бу ишга васийлар кўнмаса, ҳукуматга хоҳ қози ва ё бошқа киши тарафи-дан маълум қилинса, албатта, ҳукумат сағирга ёрдам берадур. Хулоса, сағирларга ва бенаволарга сўз илагина бўлса-да ёрдам бермоқ керакдур.

Маҳмудхўжа
«Ойина». 1915 йил 1 июнь. №15

ТУРКИСТОНДА МАКТАБ, ЖАРИДА ВА УЛАМО

«ОЙИНА»: Эшон қози ҳазратларини мактаб, жариди ва «Ойина» муҳаррири ҳақидаги сўзлари ажойибдур. Чунончи мусулмон мажлисларинда мактаб бидъат ва «Ойина»нинг муҳаррири русларни яхши деб ёзгувчи ва халқни руслаштиргувчи муҳарраби дин деб, шикоят қиладурлар. Ҳукуматга бўлса, мактаб ва газетчилар ҳукумат, халойиқга сўзлагувчи, ҳам хорижияга боргувчи ва одам юборгувчидур ва аларни... қилмоқ керак деганлари маълумдур. Бу сўзларни Самарқандни(нг) катта уламо қозила-

ридан муҳтарам бир киши катта мажлисларга ва ҳукуматга сўйлаганлари учун тубандаги сўзларни юз биринчи дафъа ёзармиз:

«Ойна» муҳаррирининг маслағи ўн санадан зиёда бир муддатдан бери жариди ва рисолаларга ёзган мақолалари илан ҳукуматга ва бутун халойиқга маълумдур. Қози ҳазратлари «Ойна» муҳарририга икки нимарсани нисбат берурларки, кайфияти юқориға ёзилди. Аммо иккиси-да, ваҳмий сўзлардур. Биз халқни русий ва насоро қилмоқчи эмас ва дини мубин исломни хароб қилдурмоқчи эмас, балки муҳтарам аҳли динимизни моддатан тараққий эттирмоқчи ва дини шарифимизга маҳкам туруб Русияда яшамоқчимиз. Русиянинг граждани, илм ва ҳуқуқлик чин табъаси бўлуб ва руслардан қочмай, балки қўл-қўлга бериб, Русия ватанига билфеъл шарик бўлуб, тараққий қилмоқ ва Русия давлатининг мансаблариға мустаҳиқ қилатурган, Русиянинг илм ва фани, замоний ўқутатурган мактаблариға ружуъ қилмоқға муҳтарам ҳамватанларимизни даъват ва ташвиқ эттувчи бир кишимиз. Муни ўн санадан зиёда бир муддатдан бери ёздук ва яна умримизни охириғача ёзармиз ва ҳам ёзганларимизга амал этмоқға бўлуб, ўз ўғлимиздин бошладукки, бу кун халқ ўртасинда кофир ва ўрус қилғучиликға, муҳарраби динликиға исм чиқариб, боламизни рус гимназиясинда ўқутуб турубмиз.

Келайлук ҳукуматга муҳолиф сўзламоқға ва Истамбул сафариға. Туркистон ёшлари эскиларни фикр ва манъяға рағман рус илм ва фунуниға, маданият ва ҳунариға кундан-кун мойил бўлмоқдадурлар ва бу майлоннинг олдини оладурган қувват йўқ ва Русия зарариға алардан бу кунғача бир шай зоҳир бўлган йўқдур. Истамбулға борганимиз махфий эмас, балки нуқта-бануқта «Ойна»да ёзилиб турубдур. Агарда истамбуллик бўлмоқни хоҳласайдук, кетардук ва ё болаларимизни анда ўқутардукки, мунга монёъ қонуни русий йўқдур.

Ҳолбуки, Истамбулға ўқуган ила бир зарари мушоҳада қилинмайдур, балки турклар дерларки: «Русия муаззам ва муҳтарам бир давлатдур. Илм ва фани ҳам маданиятидан касб этсангиз, биз-да онинг ила дўст бўлмоқчи ва Русияга талабалар юбормоқчимиз». Ал-он Русияға душманлар ҳарб этар экан, биз Русия мусулмонлари иттифоқ бўлмай, бир-биримизни ҳукуматга саоят

этиб, халқ аросинда душманлик ва тафриқа солмоқға сазъй этар-
миз.

Хулоса, биз мусулмонлар, душманларимизни кулдуруб, дўст-
ларимизни йиғлататурган бир ҳолдамиз. Оллоҳ барчамизға ин-
соф ва басират берсун!

Маҳмудхўжа
«Ойна» 1914 йил, 23 август, №44

ҚАСДИ САФАР

1318 санаи ҳижрияси тавофи Байтуллоҳга Кафказ йўли ила Истанбул ва Миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим, муддати сафарим саккиз ойдан зиёда чўзуб эди. 1325 санаи ҳижриясин-да Русия мусулмонларининг муҳтарам зиёли ва ақобирларининг Нижний ярминкасинда миллий ишлар тўғрисида машварат қилинатурган мажлисга мушарраф бўлмоқ учун Ўрунбурғ йўли ила Масков, Петербурғ, Қозон воситаси-ла Нижний Новғўрўд бориб эдим. Сафар 25 кун сўзулуб, 7 санадан бери икки дафъа Бухоро ва бир дафъа Фарғонани зиёратидан бошқа сафарга чиқганим йўқ эди. Азбаски, «тириклик» касалига мубталолиқ, рўзгор қайдиға гирифторлик саёҳат неъматидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишинлик, дигар тарафдан, алойиқи рўзгор, тижорат ва 7-8 рисоалар таҳрир ва нашри, дорулқазо ишлари, хусусан, бир санадан бери собиқ «Самарқанд» жаридаси ва ҳозирги «Ойна» идорасининг ишлари руҳан ва жисман заиф этди. Аъзо ва ҳавасларга касалот пайдо бўлди. Сингир (асаб)... ғайримунтазам ишлайдур. Атиббо истироҳат ва саёҳатга машварат берарлар. Табиат у қадар ноқобил ва бузуқки, саёҳатдан ҳам нафрат этар. Истамаз. Дигар тарафдан, «Кутубхонаи Беҳбудия» исминда «Ойна» идорасинда китоб савдоси очмоқ учун ружсат олинган. Истанбул, Миср, Қрим, Кафказ, Қозон, Ўрунбурғ, Ҳиндистон китобларидан келтурмоқ керак. «Ойна»да қўймоқ учун Русия ва хорижиянинг машҳур иморат ва манзара, ақобирларининг расм ва суратлари, илмий ва фанний мақолалар учун фанний ва тарихий нақшларни қолиби-клишеси лозим, яна... керак. Оқибат қарор берилдики, Кафказ ва Қрим воситаси-ла Истан-

булга, андин Юнонистонга кириб, сўнгра Байрут тарийқи-ла Миср ал-Қоҳирағача бориб, яна қайтишга Истанбулга кириб, Рум эли темир йўли ила Булгористон, Австрия ва Берлин тарийқи-ла ватани азизимиз Русия ва Туркистонга авдат этилса. Икки-уч ойдан бери ушбу сафарнинг таҳиясида эдук. Бул аснода Петербургда бўлгучи Миллий мажлис машваратига бормоқ учун Дума вакили жаноби Тафкилуфдан²⁴ таклиф тилигрофи ила саволномалар келди. Саволномаларига кераклик жавоблар юборилиб, мааттаассуф, боришга сафар монёв бўлди. Энди сафарга азм этдук. Биринчи июнғача чиқсак керак. Афсуски, рафиқимиз йўқ. Ўғлум Масъудхўжани бирга олмоқчи эдим. Аммо гимназиянинг учунчи синфига ўтмоқи учун ҳисоб, жуғрофия, тарих, илми ашё, расм, ахлоқ, немисча, франсузча дарслари дуруст ва кофий даражада бўлур. Фақат русчани ёзуб-ўқуб, кузга яна имтиҳон бермоқлиги лозим бўлган учун бирга ололмадук. Ва, бизча, ушбу узун ва машаққатлик сафарга якка ва танҳо чиқмоқ лозим бўлди. Бир санадан бери идора ишига ошно бўлган Саййид Ризо афанди Ализода жанобларининг «Ойна»га масъул мудирлиги учун ҳукуматдан рухсат олинди. Муваққат муҳаррирлиги муаллим Ҳожи Муъин жанобларига ҳавола қилинди. Китобат ва тартибига Мулло Фаҳриддин Рожий жаноблари мутасаддидур. Оллоҳ таолонинг инояти ва қориларнинг таважжухлари ила камина бўлмаса-да, «Ойна» эскича чиқиб турар ва саёҳатимиздан мухтасар суратда ҳар ҳафта ёзиб турармиз. Агарда саёҳатдан эсон қайтсақ, саёҳатномамиз муттасил ва мусаввар босилиб чиқса керак. Муддати саёҳат тахминан икки ой сўзулар. Бир санадан бери ҳар на ёздук, ҳар на дедук. Кўб сўйлаган – кўб хато этар. «Ойна»нинг хато ва номулойим сўзлари теккан ва дилгир бўлган муҳтарам кишиларга узр айтиб, афвларини тилаймиз. Бизга маънан ва моддатан ёрдам этканларга ва барча хонандаларга чин кўнгулдан ташаккур айтиб, хайри дуоларини истаб видоъ этармиз. Боқий салом ва эҳтиром.

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 24 май. №31.

²⁴ Тафкилуф (М.Б. Тевкелев) – Русия Давлат Думаси депутаты.

29 май 1914 сана – 17 ражабул муражжаб 1332 санаи ҳижрия панжшанба куни кеч соат 7, қиторимиз маҳбуб ватаним Самарқанддан ҳаракат этди. Ўғлум Масъудхўжа манглайдан шафқат бўсаси олиб айрилдук. Оҳ, видои оила, Ватандан чиқмоқ нақадар мушкул. Бу мушкулотдан қутулмоқ учун инсонни ўлуб ватандан чиқмоғи келур.

*Дили аз санги бояд бар сард оҳ видоъ
То таҳаммул кунад он рўзки, маҳмил беравад.*
(Айрилиш вақтинда тошдан кўнгул керак,
токи қофила кетсун)

Вагонда бир уйчага бир ўзум, сафарнинг аввали, ҳам танҳолик таваҳхуш келтурар. Абёт ўқуйман, фойда этмас. Қуръони карим ўқумоққа шуруъ этдим, фараҳ келтурди. Оқшомни ним уйқу ҳолиға ўткарилди. Кун чиқар. Байрамали махаттасига яқинлашармиз, ҳар тараф қум денгизи. Байрамали шаҳри обод эди. Бухоро амирларидан Шоҳмурод оталиқ (ҳозирги Бухоро амирлари силсилаи манғитиянинг муассиси) замонида Бухоро ва Самарқанд ўзбеклари келиб, Марв ҳам Байрамалини сувбандини бузуб, истило этиб, халқидан Самарқандга нақл қиладурлар. Бу муҳожирлардан бир қисмини Самарқанд шаҳрини шарқиға, дигар қисмини ғарбиға ўтқузадурлар. Шаҳарни атроф ўзбекларини босқунидан сақламоқ учун (ва) алар бутунғача мазкур ўрунларидадурлар.

Бухоро амирлари боргоҳ ва сарой ишларини ва таҳсиллик ва хазина ишларини муҳожирларга топшурарлар. Азбаски, булар муҳожир ва амирларга молан ва жонан тобедурлар, ҳатто амирлар буларни ўзларига асир билур эдилар. Ва булар ордурғон молу дунё амирларники эди. Бошқа ерни халқи ўзларига ўзларини хўжа биларди ва бу қойдани асари бутунғача Бухоро ҳукуматиға жорийдур. Бу муҳожирлар шиъа мазҳабиға бўлуб, Самарқандда ўн минг қадар бордур. Ва алар ўзларини эроний атайдурлар. Ҳолбуки, алар аксари турк қабилаларидан бўлуб, ичларинда балки юзда бир Эрон – форсий ва эронлашган араб ва саййидлар бордур.

Марв тарафини истило этган бухорийларни сардори сариғ ва кўк кўзли бир киши эканки, шоир деюр:

Бубрид сари мург беҳишти сак зард.
(Жаннат қуши бошини сариғ ит кесди)

Мурғни боши ташланилса, «рғ»²⁵ қолиб 1200 сана учун таърих чиқар, яъни Байрамалини бухорийлар ҳалок этганларига 132 сана бўлур. Голиблар шоири ҳам «Сари Байрамали шуд халқай дор...» шеър айтганлар. Ал-он Русия ҳукумати эски бандни тузатиб, Байрамали ва Марв тарафларини обод этиб турубдур. Байрамали ерлари ҳазрати импературға мансуб бўлуб, халқға ижарага берилур. Бевосита Байрамали Марв шаҳри бўлуб, қадимда «Марви Шоҳжаҳон» аталарди.

Марвда аҳоли аксарият ила рус, арман ва Эрон табаъаларидур. Атроф халқи туркман бўлуб, шаҳарий бўлганлари йўқ. Ҳануз қора уй – чодирларига тирикчилик қиладурлар. Марвда узоқдан рус калисосининг қуббаси кўрулур. Атрофдаги юз минглар ила «мусулмон»ни масжиди кўринмайдур. Аҳоли шариятдан зиёда одатга тобеъ ва асири жаҳолатдур. Марвда тижорат аксарият ила Эрон табаъалари қўлигадур. Русия ҳукумати буларға ер олмоқға изн бермаса-да, ҳовли ва дўкон олмоққа рухсат берар. Мундаги эронийлар уч қисм бўлуб, бири шиъа, дигари баҳойи, бобий, бошқаси Эрон яҳудийсидан мусулмон бўлган жадидийлардур. Бир эронийни сўзиға қараганда, ёлғуз баҳойиларни мактаби бўлуб, бошқалари учун ва ерли туркманлар учун мунда мактаб йўқ. Иссиқ биёбонларни наъраси-ла тўлдуруб, қиторимиз илгари кетмоқдадур. Ҳаво иссиқ, вагон ичинда 33 даража ҳарорат бор. Энди Самарқандни ҳаво ва латофати ёдга келур. Вагондаги руслар: «Оҳ, Самарканд. Рай, беҳишт», – дер.

Томм 24 соатда Ашқободға етдукки, Самарқанддан 895 чақиримдур. Бу шаҳар кундан-кун ободлашиюр.

²⁵ Беҳбудий муаммо қойдасига амал қилиб, санани чиқармоқда, яъни «мурғ» сўзидаги бош ҳарф «ميم» олиб қўйилса, «ре» ва «ғайн» ҳарфлари қолади. Абжад ҳисобиди кўшилса, икки ҳарфдан 1200 сана келиб чиқади. Демак, 1200 санада амирлик Марв шаҳрини қайта ишғол қилган.

Рус ва арманлар жамияти орта борадур. Бироз эронийда бор. Фақат атрофдаги бечора туркман қариндошларимиз ҳануз нимваҳший ҳолатда кулфат ила умр сурашлар. Дунёдан, ҳатто, ўзларидан хабарлари йўқ. Шу қадари борки, шаҳарга муттасил ерларда боғу токистонлар этиб, туфроқ иморатларга ўлтурганлари-да кўрулур. Яна бироз туруб, машҳур Кўктепага етдук. Туркман-рус уруши ёдгорисига мунда кичкина бир муза²⁶ бино этилган ва ичинда туркман-рус муҳорабаларини ясалган суратлари ва қўлларинда милтиқ ва шамширлари бўлуб ҳамда туркман ва рус тўпу уруш асбоблари намунаси бордур. Муза махатта муқобилига 40-50 қадам бўлуб, кеча-ю кундуз халқ учун очуқ ва туркман шижоатини(нг) далилидур.

Йўл устиндаги туркманларни бошиндаги узунлиги уч ярим қариш, эни икки қаришдан зиёда телпагидан бошқа кўргу ери йўқ, фақат ҳануз белида аксарият ила хавжари бордур. Аммо алар ханжар ўрнига қалам тутуш замони келганини билмайдурлар. Кўз олдидаги маданият асари бўлган шаҳар ва оташаробадан ибрат олмайдурлар.

31 май эрта бирлан Қизил Арвотдан нари қозоқлар жавлонгоҳидамиз. Мундаги бечора қозоқ қариндошларимизни фақру зарурати шаклларидан билиниб турубдурки, туркманлардан кўра буларни яна йўқсулликларидан билгуликдур. Ер – қум. Бир тараф ўтсиз тоғ, беш-ўн тева, бир-икки эски олачиқ ҳар ерда оз-оз кўрунур. Мунинг муқобилинда ғурурлиқ маданият аждаҳоси ва устинда маданий инсонлар. Бу қозоқларга лозим эдики, ўзлариға яқин шаҳарлар атрофинда йиғилиб, турғун бўлинсалар ва, илло, бу кетишни охири йўқ бўлмоқдур. Муҳтарам қозоқ талабалари, қозоқ уламо ва зиёлилари мунини талқин этсалар керакдур.

Энди Жабал махаттасига миз. Мунда шимолдаги тоғдан келатурғон сув ҳам ҳаво бор. Махаттанинг жануби тарафида тўрт чақирим масофатда аъзо оғруғи учун киратурғон туз кони борки, конғача бошқа темир йўл ила борилур. Дўхтур, уй, нўмра ва қора уй, хулоса, ҳар шай мавжуддур. Дўхтурсиз ва уйсиз кирмоқ-да мумкин дур. Самарқанддан чиқғон киши 2-кунда соат

²⁶ Муза – музей.

12(да) келиб конга тушар. Мавсуми – биринчи саратондан асад охириғичадур. Билик махаттасиғамиз. Баҳри Ҳазар ҳайбат ва виқори ила намоён ўлур. Насим ила бизларга руҳ берар. Иссиғлиғидан қутулдук. Кундуз соат бир яримда Красноводскийға етдук. Татар ва эроний биродарлар масжидини зиёрат этдим. Шул кун парахўдға кирдук. Кеч соат 6 ға ҳаракат этар. Эрта – биринчи июнь. Иншооллоҳ, бодкубоға чиқармиз.

*31 май, Баҳри Ҳазар
«Ойна». 1914 йил 14 июнь. №34*

2

Денгиз тинч бўлганда Красноводскдан Бокуғача 14 соатлик йўлдур. Аммо толеда бор эканким, парахўд юрганидан бир соат сўнгра қаттиғ бир фўртана бошланди. 2-даражадаги қирқ қадар кишидан ёлғуз тўрт-бешига таъсир этмасдан, бошқа ҳамма аёлу эркак ва болалар Бокуға икки соатлик йўл қолгунча оҳу нола ила ўткардилар. Ман ҳам аларнинг энг кулфат кўрганларидан бўлиб, 9 сўм 20 тийин бериб, эни уч, бўйи етти қаришлик осилган ва ўлтурғанда шифтига бош тегадургон бир қути ичида 16 соат комил қимирламай ва тушолмай қолдим. Мунинг устида бош айланиб, қон қусмоқ ортуқча кулфат эди. Парахўддаги 3-даража йўлчиларнинг устига 16 соат муттасил денгиз сув отарди. «Ё Оллоҳ!», «Ё Ҳусайн!» фарёдлари осмонга юксаларди. Минбаъд Баҳри Ҳазар ила юрмасга аҳд этдим.

2 июнда якшанба кунни Бокуға чиқдик. Шаҳарнинг рус ва мусулмон қисмидаги мусулмон дўконлари, катта корхона ва мағозалари, матбаалари тамоман очуқ, чунки мусулмонлар жумъа кунни дўкон ва корхоналарни беркитиб, ийд қилар эканларким, бул жой ибрат ва таҳсиндур.

Боку(ни) кўрғонимға 15 сана бўлур. Ондан бери хейли вусъат тошиб, иморатлари беш-олти табақағача юксалибдур. Денгиз канорида янги беш табақалик катта бир иморат бор экан. Сўрадимки, бу мусулмон бой ўзи ўлтурмоқ учун бино этиб, 2-3 юз минг

сўм харж қўйган экан. Муҳтарам бир кишидан сўрадим: «Охират учун ҳам бирон уй ва буқъа бино этдими?» «Хайр, дунёу охирати ҳоло ушбудур» жавобини берди.

Боку шаҳри Русиянинг ободонлик жиҳатидан бешинчи шаҳри бўлиб, аммо мусулмон давлатлигининг кўплиги ила Русияда иккинчи шаҳардур. Чунончи, мунда юз миллиён сўмлик мулку сармоёга доро бир неча мусулмонлар бўлиб, миллиён соҳиби мусулмонлар юздан зиёда, ярим миллиёнлик мусулмон яна ортуқроқ, юз минг сарватлик мусулмон минглар ила бордур. 20-30 минг сўмлик сармоёдор мусулмон эса, ўн минглар ила бўлиб, шаҳарнинг аксари мулки мусулмонлар қўлидадур. Оллоҳ зиёда этсун!..

Бул шаҳарнинг еридан нафт (керосин), бошқа тил ила олтуни чиқар. Бу кун меҳнаткаш бир кишининг еридан нафт чиқса, эртага миллиёнчи оға бўлур. Бу бойлардан дин ва миллат йўлида қўлларидаги сармоёга нисбатан эҳсон қилатурғонлардан жаридаларда тўрт-беш исм ёзилиб, бошқалари ҳануз майдони саховатга зоҳир бўлғонлари жаридаларда кўрулмайдур. Мўътабар «Садо» ва «Иқбол» жаридалари идораларини ҳамда мудир муҳтарамлари Ҳошимбек Вазируф ила Содиқийни зиёрат этдим. Идораларининг аҳволи зоҳириясини ниҳоятда танг ва машаққатда кўрдим. Боку аҳли хайроти армани, рус ва бошқа ҳамшаҳарларининг матбуотидан ибрат олиб, моддатан бу жаридаларнинг тараққий этмоқиға ва «мусулмон жаридасининг идораси» демоқға лойиқ бир манзара ташкил этмоқиға ҳаракат қилмоқлари керак эди. Бечора мудир ва муҳаррирларнинг бири қоронғу бир ертўлада, дигари тор ва иссиғ бир дўконда мураттаблари ила умр ўтқарурлар эканким, манга кўб таъсир этди.

Бу нимадан? Йўқликдан ва миллатнинг эътиносизлигидан, муҳарриру мудирларнинг чорасизлигидан бўлиб, айби мусулмонларга тушар.

Боку тўғрисида яна бошқа вақт ёзармиз. Эмди йўлимизға давом этайлук. 2 июнда Бокудан чиқиб, Минерални вўда (Маъдан сувлари) махаттасига мутаважжиҳ бўлдикким, ораси 755 чақирим бўлуб, бир кеча-кундуз юрулди. Мунинг олти юз чақирими комила мусулмон ерлари ҳам ниҳоятда манбит ва аъло ерлардурким, арпадан шолигача экилган ва аксариятан баҳорикори ва

ерлари қарағпадур. Дарахтлари у қадар кўпким, Самарқанднинг Қарадарахту Миёнколи анга нисбатан ҳечдур. Халқи бизнинг пирсиён, лазги, доғистоний деган халқлар бўлиб, яна дохилан чечен, қўмуқ ва бошқа исмлар ила аталадур. Таажжуби шулки, мавқифлар (истансалар) атрофида алардан савдо қилатурган эркак-аёл ва бола кўрунмайдур. Қишлоқлари йўлдан узоқдур. Шу қадар узоқ йўлда ёлғуз иккигина масжид кўринди. Аммо рус муҳожирларининг қишлоқ ва калисолари йўлга яқиндур. Мусулмонларнинг ерлари ҳосилсиз, қўй, пода ва йилқилари-да кўп ва аларнинг жунидан яхши матолар тўқуйдурлар. Заргарлик, мисгарлик ва чармгарлик ва бошқа ишларда аёлу эркакларнинг маҳорати кўп, фақат замонча илмлари йўқдур.

Биз, туркистонийлар, топганимизни тўй, ўлук ва кўпкарига сарф қилгандек, бу мусулмон қариндошларимизнинг аксари ўз молини қиз олиб қочиб, жанжалига сарф этмоқ, бир-бировларини ўлдуруб, яна қасоси номашруъ тариқида тарафайдан бир нечалаб ўлдуруб, сўнгра бор пулларини суду синод йўлига ва умрларини Сибирия чўлларига сарф қилиб, нобуд бўлар эканлар. Ароларида мадраса номида бир шай йўқ эмиш. Аммо ўзлари ниҳоятда иймонлик ва амалсиз мусулмонлардур!..

Бокудан Маъдан суйи махаттасиғача тарафайн бутун кўклик ва аксариятан кўз олганиғача экинжой бўлиб, бўш ер йўқдур. Ҳавонинг мухталифлиги важҳидан бир тарафининг буғдойи ўрулуру экан, дигар тарафи ҳануз майса ва баъзан янги бош тортадур. Хусусан, Маъдан суйи тарафи ҳануз бизнинг охир ҳамал кунларидек салқиндур.

Букун 3 июнь Минерални вўда (Маъдан суйи) махаттасидан маъдан сувлари тарафига азимат этдим. Қиторларга тўла, Русиянинг ҳар тарафидан аҳли давлат ва шавқ ҳужум эткандурлар. Зотан, ҳар сана ўн бир ой кеча-ю кундуз ишлаб, биргина ойни мумкин бўлса, шунда ўткармоқ керак экан.

*4 июнь, Кисловодск
«Ойина». 1914 йил 21 июнь. №35*

Бокудан ёинки Туркистоннинг ҳар бир шаҳридан тўғри «Минералний вўда» – «Маъдан сувлари» маҳаттасига ёинки Маъдан суйини энг охиригиси Кисловодскгача билет берилур. Минералний вўдадан Кисловодскгача 61 чақирим бўлуб, Эсинтуки ва Петигўрскдаги маъдан сувлари шул ародадур. Масалан, Минералний вўдадан биринчи маҳатта Бештоғ, андан Петигорски шаҳри, андан Эсинтуки шаҳри, андан Кисловодск шаҳрига борилур. Бештоғдан Темир суйи (Желизневодский) шаҳри 7 чақирим бўлуб, бошқа бир булоқ ила кетиладур. Мавсум замонида бу шаҳарларнинг ҳар биридан 1, 2 ва 3 синфлик қиторлар ҳар ярим соатда ҳар тарафга юруб турарлар. Бу шаҳарлар орасидаги темир йўллар тамоман икки хатликдур. Мазкур шаҳарлар кичик бўлса-да, ниҳоятда катта ва олий вокзаллар бино қилинубдур. Биз Минералний водадан тўғри нарзан суйи Кисловодский маъданига кетдук. Икки тараф ям-яшил, вағўнимиз соядор ва ери кўринмас ёввойи беша орасидан кетар.

Бештоғнинг катта тоғ тепалари доимо бошига абрдан салла ва чодир ўраган. Бу тоғларнинг тепасидан охиригача тамоман ўрмон (беша) қоплаган ва булутнинг акси-ла ажойиб ва кўрган ила манзарасидан тўёлмайдурган бир шакли назарфириб ташкил этар.

Тоғ этакларидаги қишлоқларни бутун қудратнинг ажойиб, ранго-ранг гул ва чаманлари табиий зийнат берилган. Шаҳарлари бўлса, фавқулода чаҳорбоғ ва сувъий гулистонлар ила ўхшатилиб, дилрабо ва манзарфириб хосият пайдо этгандур. Бул масофат тамоман ўрмон, чаманзор, гулистон ва ҳар ерда ажойиб кўшқу иморатлар бино этилгандур.

Баъзан икки тараф буюк тоғ, баъзан бир тараф туби йўқ зов, баъзан мусаттаҳ. Ва бир замон кўрарсан, оризали, хулоса, ҳар лаҳза ва ҳар замоннинг манзараси бошқа ва ажойибдур. Вожиби таоло ҳазратларининг қудрати комиласи ҳузурида инсон сари фарр ва бурдаи убудият бўлур.

3 июнь. Кисловодскга етдук. Бу шаҳар, тахминан, 20-30 минг халқликдур. Тўрт-беш ошиёналик меҳмонхона ва ҳар бири биздаги «қулуб» ёинки мадрасалардан катта бир неча мусулмон ҳам-

момлари, ости ҳаммом, усти мағозин, анинг усти меҳмонхоналар ва буларга чиқмоқ учун «осонсур» мошиналари бино қилинибдур. Темир йўл идораси, 50-60 зина ила чиқилатургон катта ва мусаттаҳ бир тепа устида бир неча таноб ерлик бир чаҳорбоғ ила энг катта бир неча табақалик бир иморат ясабдурким, кеча-ю кундуз мусиқа ва таом мавжуддур. Бу чаҳорбоғдан бир неча юз зина ила баланд тепалар устига чиқилур. Ал-он биз, Кисловодскнинг энг баланд тепаси устида ва денгиз юзасидан 3000 фут юқорида. Бул тепадан ҳар тарафдаги ажойиб манзаралару шаҳарнинг ҳар тарафга сочилган қитъаларини томоша қилмоқдамиз. Мундан бошқа яна бир катта чаҳорбоғ борким, ичинда энг катта голирия, юз-икки юз олчин узунликдаги равоқ ва қулублар мавжуд бўлуб, маъдан суйидан мил ила келтуруб, шишадан мусаддас ҳавзлар бино этиб, устида рус қизларини қуюбдурларким, ҳар кимга ла янқатиъ мажоний сув берарлар (боғга кирган киши 20 тийин пул берур). Дигар тарафда бир неча ерда мусиқийлар, фавворалар, ҳар ерда гулистон ва сунъий гулхона, жавоҳирфурушлик, мева ва таомфурушликлардур.

Чаҳорбоғ ичинда минглар ила халқ учун чой ва таом сарф этмоқга очиқ ҳаво ва ҳам бир неча табақалик кўшкларда жой тайёр қилингандур. Чаҳорбоғ хорижида яна маъдан суйидан келтурулган худойи миллар бордур. Маъданнынг сунъий ҳаммомлариға ҳар бир кирмоқ учун 75 тийин олинур. Ҳар бир киши учун. Эркак ва аёл учун бошқа-бошқа уй ва ҳам «ванна»лар бордур. Касал кишилар учун маъдан суйининг ҳарорати ва қанча турушликни табиблар (дўхтурлар) тайинлаб хат берарлар. Мен икки дафъа кирдим, 20 дақиқадан... Туруш ер ҳар кун ярим сўмдан, 15 сўмгача мавжуд бўлур. Таомға ҳар кун бир сўмдан ўн сўмгача сарф бўлур (мускиротсиз)...

4 июнда Эсинтуки шаҳрига келдим. Шаҳар вокзолға муттасилдур. Ашёмни вокзолға қўюб, шаҳарни кездим. Эсинтуки маъдан суйи чашмасининг атрофинда узунлиги 2 чақиримдан зиёда пасту баланд катта бир чаҳорбоғ бино қилинубдурким, ичида Кисловодскдагидек бир неча ҳаммом ва қулуб ва ҳар ерда кўшк ва қуббалар ва шишадан ҳавзлар, ажойиб гулистон ва толорлар ва мусиқахоналар бино қилиниб, ичи сайёҳлар ила тўп-тўладур. Мунда турмасдан, Петигўрск шаҳриға келдим. Бу шаҳар

каттароқ ва эликтрик трамвайлар ишлайдур. Мунда ҳам неча чаҳорбоғлар ва юзлар ила олчин узунлигида ранго-ранг шишадан бино қилинган катта кўшқлар ва маъдан ҳаммомлари ва бу шаҳар уфқини манзараи ажибаси ила музайян қилган забаржад ранглик тоғлар бордур. Бу шаҳар чаҳорбоғларини юриб, кўча манзараларини ароба ва трамвай ила кезиб, кечроқ Железноводск (Темирсуйи) шаҳрига азимат этдим.

Темирсуйи шаҳрининг манзараси ҳар биридан ажиброқдур. Шаҳар тор бир водийнинг икки тарафида бино бўлинув, ҳар тарафидаги забаржадлик тоғлар осмонга юксалур. Мунда энг дилрабо, табиий бир чаҳорбоғ ичида ажойиб манзаралик ранго-ранг гулистон ва алар орасида юз олчинлар ила узайгон шишалик кўшқлар ва анинг ичида китобхона, шатранжхона ҳам рақс ва мусиқий учун ажиб бинолар, таомхона, чойхона ва майхоналар бино қилинубдур. Чаҳорбоғ бир неча чақиримлар ила узайиб ва анинг бир тарафи 1722 саржинлик баланд бир тоғга марбут бўлиб, бу тоғга бир морпеч йўл ила чиқилур. Бу тоғдан мил ила Темирсуйи маъданидан сув келтирилубдурким, темир қубурдан шиддатлик суратда отилиб оқмоқда ва қўлни куйдуратургон даражада иссиғдур. Муни совитиб, шишалик бир ҳавзда сақлаб, миллар воситаси ила рус дилбар қизлари ҳар кимга икром қилмоқдадурлар.

Икки пиёла бу сувдан ичдим, ўзимни қизитиб, бошимни офритди. Бул сув инсоннинг қонини кўпайтурар экан.

Темирсуйи шаҳри боғининг тоғ тарафида оташароба учун араб усулида ва муаззинхоналик бино қилинган сутдек оқ бир қасри олийни узоқдан кўриб, минорасидан масжид гумон қилиб эдим. Боғга кириб, энг яқиниға бордимки, қаср атрофини алоҳида бир тоғ иҳота этиб, мунга махсус боғни темир панжаралар ила иҳота қилинибдур. Яна араб усулида дарвозалар қурулиб, барида кошин ила «Ассалому алайкум ва алҳамдулиллоҳ, омин» ёзилгандур. Устида русча «Кирмоқ мумкин йўқ» деб ёзибдурлар. Қоровулни топиб сўрадим.

Дея: «Бу қасрни Бухоро амири бино этиб эди. Ўзи баъзан мунда келарди. Вафотидан сўнгра ҳозирги амир бизни импературға туҳфа этди». Ва ал-он, табиблар ва баъзи касаллар турадур. Ўтайлук, мунда тўймоқ қиммат, икки парча балиқ ила бир

парча нон бирор-бир сўм. Бир пиёла обжўш чой 10-15 тийин. Хизматчиға ҳам берарсан. Кўп турғучи касаллар, албатта, хусусий хоналар ижара олиб, мошина қозонида ўзлари таом пиширадурлар. Ёинки нўмраға эмас, хусусий рус хоналариға тупшаларким, арзонроқдур. Ажала шайтондандур. Эртароқ ақсойи сафарға етмоқ учун букун уч шаҳарни кездим. Аммо бир вақт қарасам, белим, оёғим ва бутун аъзом огрийдур. На ўтурмоқ ва на ётмоқға тоқат йўқ. Минг кулфат ила мавқифға етиб, темир йўл ила оқшом яна Маъдан суйиға етдим. Мунда уч-тўрт соат қиторға интизор этдук.

Шунида ёзайин, Эсинтукида қолинфуруш эроний мусулмон мағозаси бор. Шарқнинг ҳар нав матоидан-да мавжуддур. Бир неча кундурким, жарида ўқуганим йўқ. Эрон, Кафказ жаридаларидан сўрадим. Йўқ! Ана, сизға мусулмоннинг катта савдохонаси. Ватандан ва бутун олами исломдан хабарсиз яшайдур, оҳ...

Бу маъдан сувлариға ҳар нав касаллар келур. Қартайган, бир мушт ила окиратға кўчатурган мўйсафид бойлар, боши қалтирайтурғон чоллар, ҳолсиз генераллар, бинисидан тутсанг, жони чиқатурган сил ва қонсизлар, кўб ўқуган, мияси ачитган талабалар ва муаллимлар... Хулоса, ҳар нав касаллар кўринадур. Табиий, юролмайдурган қаттиғ касаллар дўхтурхоналарда бўлиб, чиқмайдурлар. Аммо касалдан зиёда шавқу шаторат ила келиб, ичкулик этиб, фаҳш ва бузуқликлар ила касал бўлиб кетадурганлар кўп кўринур. Петигўрскнинг мавсуми биринчи майдан 5 сентябрғача бўлуб, ушбу касалликларға наф этар: оёқ оғруқи, сингир хасталиги ва бир неча тери (жилд) хасталикларига... Эсинтуки мавсуми 10 майдан 10 сентябрғача: меъда хасталиги, йўтал (сўлфа), жигар хасталиги, сингир ва бошқаларға... Кисловодскнинг мавсуми биринчи июндан биринчи ўктябрғача: юрак, сийна ва бошқа маразларға фойда этар... Железноводскнинг мавсуми 15 майдан биринчи сентябрғача: қонсизлик, бош айлаиб, кўз тинмоқ ҳам сингир ва асаб хасталикларига наф қилур.

*Ростов, 5 июнь
«Ойна». 1914 йил 5 июль. №37*

5 июнь Ростўф шаҳрига кирдим. Шаҳар ниҳоят обод. Ҳар тараф қўша эликтрикли трамвайлар. Шаҳар ўртасида кичкина бир чаҳорбоғ бор. Беш-олти қатлик иморат ва зийнатлик калисолар мавжуддур. Ҳар нимарса русларнинг ғайрати ва маданиятини забони ҳол ила баён этмоқдадур. Бу шаҳарда беш мингдан зиёда мусулмон бўлуб, муниг 300 қадари туркиялик мусулмонлар ва бу шаҳарнинг нонвойлиги тамоман алар қўлида эмиш. Аммо ўзларидан мактаблари йўқ. Мунда Туркия давлатининг кўнсулхонаси ва имоми бордур. Тасодифан имом афанди ила мулоқот этдук. Ерли мусулмонлардан фақат 20 қадар оиланинг мулки бўлуб, бошқаси тамоман ижаранишин эмишлар. Оллоҳ бу ижаранишинликни биз, туркистонийларга насиб этмасун (ер қиймат бўлди сотайлук, айтатургонларга ёинки ерларини сотиб, тўй қилатургонларга ибрат). Мусулмонлар икки маҳалла бўлуб, бири ижара олинган уйда намоз қилур, на чора, мискинлик!.. Дигарининг янги солинган масжиди бор, аммо биз, мусулмонларни на дин ва на дунёга аҳамият бермаганимиз учун шувоқсиз ва усти томатургон ҳолида қолиб, бир тарафида намоз қилурлар. Масжиднинг саҳни бир таноб қадар ва шаҳарнинг яхши еринда; уч тарафи йўл, аммо дўкон солиб ижарага бермоқ йўқ. Муниг бу қадар катта жойи бор экан, ҳар ердагидек мусулмонлар икки тараф ихтилоф қилиб, хорижда икки мактабни ижара олиб, ҳар сана 3000 сўм қадар ақча берар эканлар, на қадар девоналикдур! Биринчи имом Мулло Вафо жаноблари ва ўзга муҳтарам кишиларнинг ғайрати ила 15 минг сўмдан зиёда ақча тўпланиб, икки ошиёналик масжид солинибдур. Узоқдан минорасидаги олтун ой шакл забони ҳол ила: «Бу муқаддас мақом ибодатгоҳи муслимин ва байти ҳазрати Раббул-оламиндур!» — дейдур. Аммо на чора, ҳануз нотамом ва шувоқсиз, атрофида мактаб йўқ ва касифдур. Иккинчи имом Мулло Бекошуф жаноблари ила мулоқот этдук. Мусулмон «Нашри маориф» жамиятининг раиси ёшлардан Билолиддин жаноблари бизга шаҳарнинг ҳар тарафини кўрсатди ҳамда жамият мактабини зиёрат этдук. Мулло Вафо жанобларини топмоқга вақт озлик қилди. Мунда мусулмондан пристав бор эмиш ва ҳукумат мактабларида 15 нафар мусулмон талаба-

си бўлуб, яна 18 нафар қизлар-да ҳукумат мактабида ўқур экан. Масжид ишининг ярим йўлда қолишига ва мусулмонларнинг ихтилофлигига масжид иморати мубоширлигининг ҳар сана ҳисоб бермагани сабаб кўрсатилур. Ожизона тавсия этилдики, ўтган-ўтди, энди иттифоқга келиб, масжидни тамом ва мактабларни бир этмоқга ҳаракат қилмоқ керак, деб... Шаҳарнинг ва бошқаларнинг ҳаёт ва тараққийсига нисбатан мундаги мусулмонларнинг борлиги йўқ ҳукмидадур. Йўлларни тилфўн ва трамвай симлари у қадар ишғол этканким, энди тилфўн симларини ер остидан тортмоқ учун ишлаб турубдурлар. Аммо мусулмон масжидининг бир таноб ери бўш ётадур.

Кеч оташаробаға ўлтурдим. Одес шаҳрига кетармиз. Сабоҳ Динапр наҳрини ўтдук. Оқшомгача ҳар замон катта ва кичик шаҳарлардан ўтармиз. Тарафайн тамоман ҳеч фосиласиз буғдой, арпа ва маҳаллий қардошларимизнинг сўзича, «кошка» ер йўқ. Рус хотун ва қизлари қўлларида кетмон, қатор-қатор ишламоқда ва қиторимизга қўл соллаб, баёни «Хуш омади» этарлар. Бизнинг саҳро хотунлариға нисбатан алар жабркаш эканлар. Кеч хотунлар хил-хил ишдан қайтмоқда. Ўтун, ўт ва асбоб орқаларида кўтарган, баъзан хотунлар аробасини чоптуруб кетмоқда, аммо бизнинг саҳро хотунларини гийбат сўйламоқдан бошқа иши йўқ.

Инсон баъзан ажойиб ҳолларда қолур... Бир замон Петербурғда эдим. Бир якшанба куни, дўконлар беркитилган. Майда пулим йўқ. Эрта бирлан сут ва нон емоқ керак. Қўлумда бир юз сўмлик қоғоз, майда топилмайдур. Соат 12 гача оч юрдум... Энди мунда ҳам оқшом чоғи майда топилмайдур. Махатталар кичик, бирор нима емақ керак. Пулсиз бермайдурлар. На чора, эрта Одесға боргунча сабр лозим. Оқшом рўза тутармиз...

Энди қиторимизда русча эшитилмайдур. Яҳудийча, румча, полак ва немисча, ҳатто булғорлар-да кўп. Ҳар нав кишилар ва Булғориёдан келиб, бизнинг Русия мактабларида ўқуб, офисар бўлганлар-да вагонимизда бордур...

Эрта бирлан Одесға етдук. 7 июндур. Бокудан Одесгача 2409 чақирим кезибмиз. Нўмирға нарсаларимизни қўюб, тазкира (билет) имзоси учун Туркия кўнсулиға бордим. Аммо йўқ! Одесдаги мусулмон масжидиға бордим. Имом мулла Собиржон жаноблари ва муҳаррир Усмон афанди ила суҳбат этдук. Бизни икром

этдилар. Шул кун Истанбулга парахўд борар экан. Ёлғуз тўрт соат қолибдур. Имом афандининг ионати ила парахўдга кирдук (Одес аҳволидан қайтишда ёзармиз).

Соат 12, кундуз. Рус ширкатининг «Чафўвич» парахўди йўлга кирди. Денгизни кўпуклантириб, Истанбул сари юрмоқдадур. Иншоолоҳ, эртага Истанбулга кирармиз.

**7 июнь, Қора денгиз
«Ойина». 1914 йил 12 июль. №38**

5

7 июнда Одесга кирилди. Бу шаҳар Русиянинг 3-шаҳри бўлуб, аммо тижоратда Қора денгиз соҳилида бўлгани учун ниҳоятда тараққий этгандур. Русиядан чиқатурғон галла ва хом нимарсалар Оврупога шул искаладан чиқар.

Аҳолиси: рус, яҳудий, рум ва бошқалардур (мундаги мусулмонларнинг аҳволи сўнгра ёзилур).

Нарсаларимни бир ерда қўюб, тазкира (билет)ни қўл қўйдурмоқ учун Туркия кўнсулхонасига бордим.

Узунлиги бир газ, эни ондан озроқ, тўлони бир унвон эпитигини устида осилган. Унвон, ким билур, неча сана муқаддам ясалгандур. Ал-он ранги ўқулмас даражага келиб, унвоннинг темир ва тунукаси чуруб тешилибдурким, мундан кўнсулбекларнинг қайдсиз ва бепарволиги маълум бўлур.

Соат 10. Аммо кўнсулхонада киши йўқ... Андан Одес шаҳри жомеъ шарифига келдим. Имом афанди Собиржон ҳазратларининг ёрдами ила кундуз соат 12 да парахўдга кирдук. 2-мавқега 16 сўм, 3-сига 5 сўм бериб бир билет олдук. Оқшом икки сўм бериб, 2-даражанинг салўнидан ётаржой олдим. Ана, 9 сўм фойда!

2-даража золига яхши либоссиз киппи қўюлмайдур. Парахўдга тезлик ила кирдук. Одесда турушимиз фақат 2 соат, авқот олмаган эдук, 2-даражанинг салўнига 2 дафъа таом ва икки дафъа

нон ва сут учун 4 сўм ақча тўладим. Эй, зарари йўқ, яна 5 сўм фойдамиз бордур.

Соат 12, кундуз парахўдимиз денгизни кўпуртуруб, ҳаракатга кирди. Ва андак муддатда шаҳар ва ер кўздан ниҳон бўлди. Денгиз ойнадек шаффоф ва сокин, ҳаво латиф, ёлғуз остимизда сув-у устимизда боҳаридур. Денгизнинг барроқлик ва латофати сўнг фиш-фиши, парахўднинг гумбир-гумбири табиатга жило берар. Дигар тарафдан, мўътадил ва фором бир шамол эсар ва неча кундан бери сафар машаққати тортган жисмга ниҳоятда ёқишар. Сатҳий бир назар ила боқилса, бутун ер қуруқлик ва дунёлар йўқ. Ҳар нимарса, яъни шаҳарлар, чўл, тоғлар ва мамлакатда қолган оила ва аҳбоблар хаёл оламидадур. Энди денгиз ила парахўд фикрни ўзига жалб этар...

«Ердагиларни Сизга мусаххар қилдим» – «Оллоҳнинг амри ила марокиби баҳрия денгизга жорий бўлур» мазмунидаги оятлар мулоҳаза қилинур. Оҳ! Биз, мусулмонлар, на учун Қуръондан, санъат ва ғайратдан кетдук? Остимиздаги парахўднинг тули 150 газ зиёда, ичидаги ёлғиз ҳайвони нотиқ 300 дан зиёда ва ғайринотиқи-да бордур. Ғалат ва бошқа юки ҳам кўп. Бу жонсиз ҳайвон биздек жонли ҳайвонларнинг асари санъатидир, бу уч юз сўйлағучиларнинг ярмидан зиёдаси 1-2-даражада бўлиб, мусулмондан маним ила фақат уч нафардур. 3-синфдагининг аксари мусулмон бўлиб, фақиру заруратдан оёқ остида ва ҳожатхоналар ҳамсоғлигида ўлтуруб ва оқшом анда ётарлар.

Парахўдда аксарият яҳудийларгинадур ва бироз рус фуқаросидан ҳам борким, бир неча кашиш (пўп)лари ҳам бордур. Аларнинг аксари 3-синфда ва анбордадурлар. Бу яҳудий ва руслар аввалан Истанбулга кириб, «Аё Суфия» ва «Қаърия» жомеъи ва бошқа азиз калисоларни ва яҳудийлар «Ҳоҳом» бошини зиёрат этуб, сўнгра Қуддуси шарифга кетарлар, яъни рус ва яҳудий ҳожиларидурлар. Яҳудий ҳожиларининг аҳволи рус ҳожиларидак яхши ва аммо бизнинг мусулмон ҳожиларининг аҳволи оғирдур. Тил билмаслик, пулсиз ҳажга қасд қилмоқ ва пулликларнинг хайсу чиркинлиги, яна машаққатини зиёда этар.

2-даража золиға оқшом мандан бошқа яна уч-тўрт нафар яҳудий ва рус бор эди. Демокким, алар ҳам 3-даража йўлчилари экан. Азбаски, 1-2- синфнинг ётатургон жойи бошқадур. Яҳудий

ва руслар ила суҳбат этдук. Яҳудийдан бири дерки: «Туркистон эски дунёнинг Амриқосидур. Пахта, маъдан, галла, хулоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтундур. Агарда Русия ҳукумати монёъ бўлмаса, барча мулкимни сотиб, пулига Туркистондан ер олиб, деҳқонлик этардим. Олтун бериб, ер олиб, сўнгра олмос кўтарар эдим. Аммо на чора, Русия қонуни биз, яҳудийларни қисар...»

Мен ичимда дедим: «Ташаккур рус ҳукуматиғаким, сизни қўймайдур ва, илло, сиз, яҳудийлар, биз, аҳмоқларни дарбадар ва беватан этарсиз...»

Яна бир яҳудий турк ҳукуматини таъриф ва анга ташаккур этар. Ман дедим:

– Қуддус атрофидаги янги шаҳарларингиз қандай?

Деди:

– Алҳамдулиллоҳ, кундан-кун тараққий этмоқдадур. Дўхтур Хрецил бу шаҳарни кўп меҳнатлар ила халойиқдан ақча жамлаб бино этди ва биз, яҳудийлар ҳам дунёда бир шаҳарлик бўлдук. Энди анда яҳуд банки ҳам бино қилинди. Дорулмуаллиминлар, гимназиёлар, ...лар бордур. Дўхтурнинг таклифи ила ҳаммамиз эски яҳуд тили (иброний) ўқуймиз. Ман ўзим русчадан бошқани билмас эдим. Бир йилдан бери ҳафтада икки соат ибронийча ўқудим. Энди ибронийча сўйлайман, ўқуб-ёзаман...

Ушбуларни деб суҳбатимиздаги бир Фаластин яҳудийси ... ила ибронийча сўйлайдур ва суюнадурким, дунёдаги бутун яҳудийларнинг энди тили бирлашур. (Арабийни тилларидан чиқаратургон мусулмонларга ибрат.)

Бир яҳудий бироз иброний билар экан, русчадан бошқа тилни билмайдургон хотун олгон. Хотунига ибронийдан бошқа сўз демас экан. Хотуни йиғлармиш, сихтармиш, чора йўқ. Эри ибронийдан бошқа қас(д)дан сўйламас. Хотун икки йилда ибронийчани яхши билибдур.

Энди мазкур хотун иброний жаридаларга мақола ёзармиш. Аммо биз 20 йил ўқуб, арабий сўйлаб, ёзолмаймиз...

Параҳўдимиз соатда ... 18 чақирим юрадур. Оқпом фўртанасиз ўтди. 2-кун ҳам денгиз сокин, бир-икки олчин бўйидаги баглилар узоқдан параҳўдга қараб сакрайдур. Сувдан чиқиб, 3-4 газ ердан отилиб, параҳўдга яқин келур. Зоҳирий параҳўд ташландиларидан еб одат қилибдурлар. 2-кун соат иккида Бўсфўр бўғо-

зига кирдук. Бўғоз оғзида парахўд турди. Туркия маъмурлари кичик парахўд ила келиб, кўруб, бўғозга кирмоқга жавоб берди. Бироз юргандан сўнгра рус кўнсулхонасидан маъмурлар келиб, почта қоғозлари таоти қилинди. Бўғозга кирилганда, икки тарафи катта иморатлар ва бўғоз ташида ҳарбий қалъа ва тарафайнда аскархона ва тўшлар, катта-кичик ҳарбий парахўдлар бордур.

Бўғознинг оғзидан Истанбулгача 2 соат қадар масофат бўлиб, кичик шаҳардек қишлоқ ва маҳаллалар бино қилингандур. Давлатлик кишилар, кўнсуллар бўғозни чаҳорбоғ ва иморат ила тўлдурубдурлар. Бир неча сана сўнгра бўғоз бошигача Истанбул шаҳрининг иморати етишар. Ҳозирда очиқ ер оздур. Денгиз бўйларининг мурабба сажини 20 сўмдан 300 сўмгача эмиш. Денгиз лабидан юқорироғи арзонроқ бўлиб, қишлоқ ва экин ҳам обчакорликдур.

Бироз юргандан кейин Истанбулнинг катта сарой ва боргоҳлари, ҳаммадан аввал жомеълари ва бошқа иморати кўрунди. Ўрта барроқ су(в), тарафайнда катта иморатлар. Ора-сира чаҳорбоғлар, сўнгра тоғу тош ва бутун ер яшиллик ва ул зумрадин ер устида оқ ва мрамар, муқаддас жомеъ миноралари ва сарв оғочлари осмонга узалгандур. Хулоса, тўёлмас бир манзара ўртасидамиз. Эмди Истанбулга яқинлашурмиз. Атроф бутун парахўд, қайиқ. Бир тарафдан, муқаддас жомеъларнинг олтуни хилол (ой) қўюлган ва қубба ва миноралари. Дигар тарафдан, мрамар кўшклар, подшолик боргоҳлари бутун назарни ўзиға тортар. Қараган ила тўймайсан. Хулоса, Истанбулда Бўғозичи латофати фавқулода бир манзара бўлиб, Овруно ва амрикойларда мунинг ошиқидур. Биз, албатта!..

Қайиқчилар парахўдни сориб олди. Парахўд турмасидан тирмашиб чиқдилар. Биз 3 киши 24 гуруш (2 сўм)ға савдо этиб, бир қайиқ олдук. 15 дақиқа су(в) юзига солланиб, Истанбул божхонасига чиқдук. Денгиз ичида пўлислар ҳар қайиқдаги одамни санаб, қайиқчи нумрини ёзиб, санад берадурлар. Ана, биз энди Истанбулдамиз.

*Истанбул, 8 июнь
«Ойна». 1914 йил 19 июль. №39*

8 июнда Истанбулда кирганимиз қориларга маълумдур, ёзилтурган матлаблар ҳар нимарсадан кўп. Қайси ва нимадан бошламоқни билмайман. Бинобарин, Истанбул ҳиссиётимни сўнгга қолдуруб, ҳозир бошқаларни ёзарман.

16 июнь кеч Истанбулдан оташароба қиторига кирдук, нанганлик муҳтарам бир мударрис-да рафиқимиз. Истанбул ила Адирна ароси қитор ила ўн соатлик йўл бўлиб, Австрия насоролари темир йўлининг соҳиби ва 2-синф билети ўн сўмдур. Бечора мусулмонлар беш юз йилдан бери Оврупода ўлтуруб, Оврупо одати, либоси ва ёмон ишларини одат қилиб, аммо илм ва ҳунаридан керагинча ҳисса олмабдурлар. Бул ҳар ерда шундайдур. Бу кунгача бир чақирим темир йўли бино қилмоқга бутун мусулмонларнинг илм ва иқтидори йўқдур. Аммо попирус, ичкулик ва бузуқлик тарафиға бор кучимиз ила аъло ҳолда тармашармиз.

Темир йўл бир соатдан зиёда шаҳар ичидан ўтар. Андан сўнгга тарафайн боғчалар, обчакорликлар, аскархона, сарбозлар чодиргоҳи, корхона ва фабрикалардур. Баъзан қитор денгиз каноридан ўтар. Эски бизансликлар тарафидан бино қилинган қалъаларнинг хароба деворлари ҳануз боқийдур.

Шаҳардан чиқиб, бир соатда Миср кўйига етдук. Мунда Истанбул кибор ва давлатликларининг боғистон ва сайфияси бўллуб, аъло ва бир неча ошёналик иморатлар бино қилинган ва ҳар тараф кўклик ва хуррам ва бир тарафи денгиздур. Мунда турк давлатининг фишанг (ўқ) корхонаси бор. Яна бир неча кўйларни ўтар эдук, офтоб ётиб, ҳар нимарса кўздан гойиб бўлди. Оврупо қиторлариға ётиб бўлмас. Икки киши ётадурган ўрунға саккиз кишининг ўтурмоғи лозимдур. Ётмоқ йўқ.

Қиторға турк офисарлари кўп. Истанбулдан, Адирна ва андан охир ҳудудгача ҳар тараф аскар чодиргоҳидур. Офисарлардан баъзиси намоз ўқуйдур. Баъзиси юрмоқда. Оқшомни ўлтуруб ўткардук. Ходимкўй ва Чатолчани ўтдук. Тонг отар, ҳар тараф чаманлик: буғдой, арпа ҳануз пишгани йўқ. Атроф чоқир-чуқур ва оризаликдур. Ҳануз Адирнаға икки соатлик йўл бор. Калисо бўлмоқдан қутулган машҳури жаҳон Салимия жомеъи шарифининг

миноралари кўрунур. Булғорлар тарафидан ёндирилган қишлоқ ва иморатларнинг хок тўдалари ҳар ерда намоёндуру.

Махаттага етдук. Адирна мавқифи ҳам булғорлар тарафидан ёндирилуб эканким, энди янгидан бино қилинадур. Махатта атрофидаги кўп иморатларни ёндуруб эканлар ва Адирнани ташлаб қочиш вақтларида булғорлар ҳар тарафга оташ бериб эканларким, турк аскарлари етиб, сўндуруб ва булғорларни, ниҳоят, кўп озуқа ва асбоблари ва йигирмадан зиёда энг катта тўп, ададсиз милтиқ ва асбоби ҳарбияларини ўлжа олиб эканлар. Тўплардан бир нечаси Истанбулдаги Гулхона майдонидадур. Махатта атрофида турклар тарафидан овруповорий янги бир шаҳар бино қилинибдур.

Адирна шаҳри махаттадан 5 чақирим қадар бўлуб, мрамартош фарш қилинган яхши бир йўл ила марбутдур. Тарафайн боғчалар ва ери ниҳоятда ўтлик ва бир тарафи подшолик катта бир беша (ўрмонлук)дур. Қамов вақтида бу ўрмондан кўп кесилиб, ўтун қилинибдур. Йўл канорида, ўрмонни бир тарафида мусулмон қаҳрамон шаҳидлари учун мазор ва оқ тошдан ёдгорий бино қилиб турубдурлар.

Энди Мерич наҳрини ўтармиз, Самарқанднинг Зарафшон наҳридан етти-саккиз дафъа катта ва соқит бир наҳр. Ва устида юз газдан зиёда бир неча равоқлик турклар бино этган гиштин муҳташам ва васеъ бир кўпрук. Ва икки тарафи мрамар девор. Ўрта ерида икки тарафга нозир икки кўшк бордур.

Адирнага кирдук: барча йўллари тош фарш қилинган ва ҳар тараф олий қубба ва минораси булутларга узайган жомеълардур. Ҳар кўча ва ҳар ерда бузулган ва ёнилган ҳовлиларга учралур. Шаҳарнинг энг обод ер(ида) энг харобазорлар учраладурки, муҳорабанинг зараридур. Муҳорабадан аввал бу шаҳарда юз мингдан зиёда киши бор экан, энди 40 минг қолубдур. Мундаги рум ва яҳудийларга ҳам булғорлар жабр қилибдурлар. Румлардан бир нечасини ўтундек бирга боғлаб, Мерич наҳрига отиб, йўқ қилибдурлар. Мусулмонларни тириклай қудуқга солиб тўлдурубдурлар. Энди бу жойларда мазор ва ёдгорийлар бино қилинур.

Энди Султон Салим жомеъи шарифидамиз. Тўрт тарафи кунгиралик тошлар илан айлантурулган 8-10 таноблик бир майдон

ва ҳар тарафида дарвозалар. Бу майдон ўртасида жомеъи шариф бино қилинган. Чунончи, қиблага муқобил тарафга бир та-ноб қадар катта бир саҳн, 3 тарафи 21 равоқ ила айлантурилиб, равоқ қуббалари якпора мармар, ранго-ранг устунлар устидадур.

Равоқ ичкарисидан оят ва ҳадис ёзилгандур. Бу саҳннинг кириш дарвозасига садаф ва бошқа тошлар ўтқурилган, ўйма-корлик ҳалқа ва занжирлари муталлодур. Дарвозанинг тоқида-ги мармар устида олтун ила қабартма (манбит) шу байт ёзил-гандур:

«Қад бана ҳазал-мақомул-мухтаба ал-амирул ҳақ султонул анам, Аъно султон ус-салотин шоҳ Салим мусаллибни лаҳу дор ус-салам. Баракаллоҳу таала хайраҳу, заъафаллоҳу ажраҳу яв-мал қиям.

Сара фазлуллоҳ таърих ул-асас (976 – 982) фаззала бандуҳу кана тарих ат-тамам»²⁷.

Саҳн юзи мармар ила фарш этилиб, ўрта ниҳоят санъатлик, шашсу мармар қубба ва остида катта бир ҳавз бўлуб, атрофи те-мир тур ила ихота қилинган ва мармар ҳавзнинг ҳар тарафидан миллар ила сув олинур. Мунинг муқобилида жомеъи шарифнинг тилло ва садафкорлик катта дарвозаси бордурким, андан кириб, бу муқаддас жомеъи шарифнинг ичидаги осор ва санъатларким, аввалги мусулмонларнинг асаридур, кўрган кишиларни баҳс ва ҳайратларга фарқ этар. Муни ман сўйламайман. Оврупонинг му-даққиқ муҳандис ва олимлари сўйлайдур. Мундаги осори нафи-саи саноиянинг баён этмоқга маним қаламим ожиз бўлиб, сатҳий баъзи нимарсалар ёзарман.

Жомеъининг ичи эшикдан меҳробгача 80 газ; 66 газ саккиз дона қизил, қаро, кўк ва аблақ мармар якпора бутунлар усти-да катта бир қубба турар. Қуббанинг атрофи икки табақалик бўлуб, яна тўрт қубба, 8 ним қубба ила давр этар. Масжиднинг ўрта еридан ўн мурабба газлик мармар бир мақсура ва анинг

²⁷ Маъноси: «Бу улуг мақомни ҳақиқат амири, инсоният султони, султон-лар султони шоҳ Салим мислсиз бир суратда меҳр билан бино қилгандирки, Оллоҳ таоло унинг бу эзгу ишига барака бергай ва мукофотини қиёмат ку-нида ўз фазли билан насиби рўзи этгай. Асос ва битишининг санаси тари-хи: 976 – 982». *Филология фанлари доктори Бегали Қосимов таржимаси.*

устида минг қадар шам ёқилатургон бир қандил бордур. Остида мудаввар садаф ва мармарлардан бино этилган бир фаввораким, ичидан аъло бир сув набъон этмақдадур. Меҳроб қуббасининг бир тарафида қимматлик тошлардаи бино этилган 20 қадар зарриналик бир минбар борким, минбари шарифнинг аъло гилам ва китоб ва эски асарларини ва олтунлик пўшишини булғорлар олибдурлар. Жомеъи шарифнинг ич деворлари 4-5 газ иртифоъгача хитойи табоқ чиннисидан ҳам аъло бир чинни ила ранго-ранг ҳам оят ва ҳадислик чиннилар ила қопланганким, дарзлари маълум йўқдур. Андан юқориси асл ранглар ила исломий ва гириҳ музоиқ ва ранглар ила нақшланиб, қуббаларнинг саҳфи бутун оят ва ҳадис музоиқи ва чиний кошини ила зийнат берилгандур.

Меҳроби шарифни иртифои 8 қадар бўлуб, муқарнас манбиткори ўймалик аъло мармардан бино қилинган ва мундаги морпеч ва занжира ва ўймакорлик ва олтун манбит хат ва торларни латофати кўрулгон сайин тўюлмайдур.

Меҳробнинг ўнг тарафидаги кунжда, саккиз газ юқорида бир сандуқча ичида «Мўйи муборак» бор эканким, булғорлар тарафидан тушурулубдур.

Масжиднинг ҳар тарафида девори ишкоф ва темир сандуқлар ичида эски китоб ва Қуръони каримлар, эски осори исломия бор эканким, булғорлар синдуруб, ўлжа қилибдурлар. Алардан Султон Муродхоннинг тилло ила Қуръони карим ёзилган кўйлагини Туркия давлати бир неча минг сўмға қайтадан ўлжа этган кишидан сотиб олғони маълумдур.

Жомеъининг ичида 1800 қандил, кирилатурган 9 дарвоза, темир, баъзан ҳаллик ва баъзан мармар ўйма шабакалик 900 дан зиёда равшанлик панжараси бордур. Тўрт минораси бўлуб, ҳар бири 3 шурфалик ва ҳар бир минора ичидан 3 йўл ила ҳар бир шурфага алоҳида зиналар ила чиқилиб, минораларнинг учи 70 газдур. Ийд ва рамазон оқшомлари бу минораларга 1200 зайтун чироғлари ёқилур.

Муҳосара асносидаги булғор тўпларидан жомеъининг уст тарафлари зарар кўруб эканки, энди тузатмоқдадурлар. Шарқий тарафидан етти панжара ўқлардан синибдур. Яна шарқ ва хориждаги сим устунлардан бирига тўп гуллasi тегиб, барчасини

учурубдурким, ҳануз маълумдур. Жомеъ майдонининг бир тарафида катта иморатлар бор эканким, ал-он аскар озуқалари ила тўладур.

(Бақияси бор)

«Ойина». 1914 йил 24 июль. №40

40-рақамдан мобаъд²⁸

Манзарасидан тўймасдан чору ночор Султон Салим жомеъи шарифидан чиқдук. Бу жомеъи шариф мусулмонлар учун энг қадрлик ва азиз жомеълардандур. Чунки булғорлар Адирнани олганда бу жомеъни қўлга олиб ва эшикларига аскар қўюб, азон-у намозга рухсат бермай, «Аё Суфия» калисоси бадалиға калисо қилмоқчи эканлар. Бул орада Туркияни босган булғор, серб, қаратоқ ва юнон ҳукуматлари орасида ихтилоф воқе бўлди. Шундайким: Адирнани олмоқга ёлғуз булғорни кучи етмади. Анга ёрдам учун серб аскаридан 20 минг қадар келди. Ва охири очликдан Адирна суқут этди. Турк аскарлари очликдан дарахтлар пўстини ва гиёҳлар томурини ебдурларким, қобуғи очилган ва тикка турган юзлар ила дарахтларни кўзум билан кўрдум. Аскарлар очликдан кўб ўлубдур, қувватсизликдан бир тўп ўқини ўн қадар аскар зўрға тўшга қўяр эмишлар. Бовужуд, шул ўлганча ишдан қолган ва ё қочган аскар бўлинмабдур. Шу ҳолда бўлса ҳам шаҳарни душманга топшурулгани учун аскар норозилик қилибдур. Сербия аскарлари келгандан сўнгра Адирна қаҳрамони Шукри пошо яна аввалгидан зиёдароқ қаттиғлик ила Адирнани муҳофаза қилиб, ҳам душман ва ҳам очлик ила мубораза қилибдур. Дигар тарафдан, Истанбулда Комил пошо «Буюк мажлис»-ни жамлаб, Адирна аҳволи ва Туркиянинг қувватсизлиги ва Оврупо давлатларининг: «Адирнани булғорларга берингиз», деган таклифини музокара қилиб, охири сулҳан Адирнани булғорлар-

²⁸ Хотиралар дастлаб 1-6 рақами билан белгиланган, кейингиларида «мобаъд» сўзи қўлланилган.

га бермоққа қарор берилиб, ҳатто қоғозлар ёзиладур. Муни «Ёш турклар»нинг катталаридан ҳозирги Анвар пошо ва шаҳид бўлган Маҳмуд Шавкат пошо ва бошқалари эшитиб, ихтилол чиқариб, «Боби олий»ни босиб, ҳарбия вазири Нозим пошони ўлдуриб, Комил пошони банди этиб, Султонга маъқул қилиб, Маҳмуд Шавкат пошони садри аъзам қилдуриб ва Анварбек бош бўлди, Галибули тарафидан Адирна устига аскар чиқорди. Чатолча тарафида урушлар ҳам бўлди. Охири, лоиложона суратда очлик сабабидан Шукри пошо Адирнани таслим этмоқчи бўлди. Адирнани топшурди, аммо булғорга эмас, сербларга... ва мунинг сабаби булғорлар ила серб орасида ихтилоф солмоқ эди. Ва ҳақиқатда Шукри пошонинг бу сиёсати душман орасида ихтилофга сабаб бўлди. Чунончи, Туркиядан олинган шаҳарлар устида Булғор, Серб ва Юнон орасида низо чиқди. Буларнинг орасида аввалдан ёзилган шартнома бор эди. Сербия у шартномадан зиёда ҳақни Булғордан талаб қилди.

Булғорлар деди: «Шартнома юзасидан тақсим қилармиз». Анга серб дедик: «Адирнага аскар юбормоқим шартномада йўқ эди. Санинг илтимосинг бўйинча ман Адирнага аскар юбордим ва ҳам Адирнани маним аскарим таслим олди. Бинобарин, Қўсўва ва Маностир тарафидан манга кўпроқ жой бермоқинг лозимдур. Булғорлар мунга кўнмади ва охирида серб ила юнон бир бўлиб, булғорларни урдилар. Бул аснода Анварбек тўрт кунлик йўлни бир кунда юриб келиб, Адирнани босиб, булғорлардан қайтиб олди. Булғорлар муни билиб, Адирнанинг обод еру хонау аскархонау анборлариға ўт қўюб эканларким, бу ўтларни ҳам вақтида турк аскарлари етиб, сўндуруб, булғорлардан бениҳоят озуқа, асбоб, милтиқ ва кўп адад тўпларни ўлжа олибдурлар. Ва Султон Салим жомеъи шарифини калисо бўлмоқдан қутқардилар. Агарда Комил пошо қарорномаси бўйинча Адирнани булғорларга сулҳан берсайдилар, балки муттафиқлар ўртасида уруш пайдо бўлмас ва Адирна шаҳри абадан кетган бўлур эди...

Хулоса, Адирнанинг қайтиб олинганлигининг шарафи ёш туркларга ва Анвар пошога насиб бўлди.

Энди саёҳатимизга давом этайлук.

Адирна хорижида Саройичи аталган ва Тунча наҳрининг икки тарафида ёйилган энг ҳавондор ва ниҳоят катта дарахтзор беша бордурки, қадима султонлардан қолган боргоҳларни(нг) харобалари мундадир. Бу бешанинг бир тарафи Адирна, дигари баландгина тоғлик ва бир тарафи ниҳоятсиз аскархона ва аскарий анборлар ва энг катта машқгоҳ, лашкаргоҳ ва майдонлардур. Мунинг орасидан Тунча наҳри ўтадурки, биз келганда, аскарлар Тунча устида уруш вақтида ва ҳужум замонида ажала кўфрук солиб, ўтмоқ машқини қилиб туруб эдилар.

Дигар тарафда пиёда ва отлик аскарлар машқи ва дигар бир тарафда янги ясалган кичкина оташаробалар ила аскархоналар аросида уруш асбобларини ташир эдилар. Мунда ададсиз харобазор, ёқилган иморат, анбору аскархоналар кўбдур. Азбаски, бу ерни икки дафъа бўмбалар ила барҳаво этдилар. Бирини усмонлилар тарафидан барҳаво қилиндики, мундаги асбобу аслаҳалар булғорга қолмасун, дигари ҳам шул матлаб учун булғорлар тарафидан ёндурилди. Бовужуд шул топдан бўлган деворларига таъсир қилмаган. Ниҳоят, катта аскарий қишл ва бутун турган истеҳком ва қалъалар кўпдур ва яна таъмир бўлуб турубдур. Мундаги майдон ва бешаларда юзлар ила катта чинор ва бошқа дарахтлар кўрулмоқдаки, қобуқлари очилиб, оч аскарлар тарафидан ошалибдур. Ерларни қазиб, томурлар қобуғини ебдурлар. Ана, 20-асрнинг маданияти ва миллатчилиги! Бу бўлмаса ва мундоқ фидокорлик қилинмаса, миллият ва динлар маҳв бўлуб кетар...

Бу катта саҳронинг ҳар тарафи кўз олгунча аскарлар чодиргоҳидур. Ер-ер аскар, тўп, милтиқ ва озуқа ҳамда тоғлардек пичан анборлари. Турклар-да энди кўзини очди. Кафанини бўйнига солиб, ўлумини кўзга олиб, маҳкам ерлашмоқдадур. Ҳақиқатан, Адирна Истанбулни(нг), бошқа тил ила Туркия давлати(нинг) дарвоза ва стунидур. Бу жонхарош ва қон асари қиёмат намуналик манзаралардан ўтуб, тўплар ила хароб бўлган бир-икки маҳалладан ўтуб, Султон Боязид жомеъи шарифига кирдук. Катта бир майдон ва боғчалар, ундан сўнг атрофи мрамар равоқлар ила ихота қилинган. Ўртаси фаввора – шодирвонлик, ери мрамар бир ҳовли ва анинг қибла тарафинда, ниҳоятда катта бир жомеъни бевосита орқасинда Тунча наҳри оқижур. Ва устинда

узун бир тош кўфрук бино қилиб, бу маҳалларни асл Адирна шаҳрига рабт қилингандур. Жомеъ майдонининг бир тарафида 200 газ узунликда, 30 газ баландликда мармар бир иморат борки, бир неча қитъаларга бўлунуб, жомеъ ва мадраса ва шифохонаси учун вақтинда ошхона эмиш. Муҳорабадан бери ош йўқ. Майдонни бошқа тарафинда узунлиги 300 газ, эни 60 газдан зиёда ерларни босган кўп мармар иморатлар борки, мадраса ва шифохонадан иборатдур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 2 август. №41.

41-рақамдан мобаъд

Мадраса бутун хароб ва ичинда бир неча жонлик жамоддан бошқа нимарса йўқ ва Бухоронинг Баҳоуддин живориндаги Амир Дониёл мадрасасидек харобдур. (Амир Дониёл мадрасасинда жузом-моховлар турар.) На танҳо Бухоро ва Адирна, олами исломнинг аксари мадрасалари шундай хароб ва ҳашаротхонадур.

Султон Боязид шифохонаси ал-он мажнунхонадур. Ичиға кирдук. Катта бир иморатда аёл девоналар ва бошқа бир иморатда эркак мажнунлар турар. Бир тарафида табиб ва ходимлар ва дигар тарафинда кўп ҳужралар борки, энг қўрқунч девоналарни бирин-бирин ҳибс қилинибдур. Девоналарни ҳар бири бизларга бир нав ҳаракат этар, баъзиси кулар, яхши сўйлар. Баъзиси сўкар, наъра урар, дигари йиғлар, мадад истар. Хулоса, ажойиб бир манзара ичиндамиз.

Султон Боязид жомеъининг музайян ва зумуррад рангидаги мармардан меҳроб ва минбари ва у тошларга ўйилган манбит ва нақшлар ва муқарнас меҳроблар инсонни ўзиға жазб этар. Масжидни-да ва атрофинда ҳар нимарса бор, ёлғуз одам йўқ. Масжид атрофи мурдор ва ҳар тараф ифлосликдадур.

Жомеъ ва мадраса ва ошхона иморатларига булғор ўқлари тегиб, енгил зарарлар этибдур.

Адирнанинг ҳар тарафи харобазор ва, ҳатто, шаҳарнинг ўрта ерларига вайроналар бордурки, бунларнинг аксарига муҳораба сабабдур. Муҳорабадан муқаддам мунда юз мингдан зиёда халқ бор экан. Энди 40 минг киши қолибдур. Булғорлар ёндурғон баъзи қишлоқлар бутун бўш эмиш. Ясмана қишлоғи беш юз хоналик экан. Энди 5-6 хона қолибдур. Хулоса, Адирна ниҳоятда хароб бўлубдур. Сув, ер, тупроқ маъмур, лекин одам оз, 13 мартдан 10 июлгача бу шаҳар булғорлар қўлинда қолиб, мусулмонлари кўп азият чекибдур. Қуввати етгани, ҳар нимарсасини ташлаб қочибдур. Энди навбати ҳижрат булғорларга етиб, мусулмонлар бутун Адирна вилоят-областидан булғорларни қувибдурларки, бу кун вилоятда бир уйлик булғор қолмабдур, яъни Булғория тасарруфинда қолғон мусулмонлар Туркияга, Туркиядаги булғорлар Булғорияга ўтибдурлар. Насороу яҳудийлар тарафидан ёлғуз Адирна шаҳрида 166 майхона очилиб экан. Адирна волийси Ҳожи Одил афанди мунинг аксарини ёпдурмиш ва ҳаммасини ёпмоқчи экан, кўнсуллар мудохала қилибдур. Туркларни бир дорулмуаллимлари бўлуб, ал-он 105 талабаси борки, ҳаммаси лайлидур. 200 талаба учун ер бўлуб, мактаб уч табақадур. Ошхона, таомхона, ҳаммом, машқ ва ижтимоъхоналари бошқадур. Атрофида чорбоғи-да бор.

Мактабга 12 муаллим ва бир ҳикматхона-да бордур. Булғорларни олган бир олчинлик тўп ўқлардан бир нечасини мунда қўюбдурлар.

Мундан бошқа мактаби султоний, саноеъ, дорулайтом (урушда егим қолганлар) ва рушдий ҳамда 17 боб мунтазам ибтидоий мусулмон мактаблари бордур.

Яҳудий мактаблари бошқа бўлуб, Адирнада икки минг уйлик яҳудийнинг 2100 талабалик мактаблари бўлуб, барча мусулмон шогирдларини адади 2100 га етмас экан. Мундан бошқа рум ва насороларнинг бир неча мактаблари бўлуб, яна икки олмон, икки франсуз, бир италян, бир инглис мунтазам мактаби ва бир франсуз хастахонаси бор экан.

Адирнада савдо ва тижорат бутун яҳудий ва насоролар қўлинда бўлуб, ёлғуз ҳукумат ва ўлмоқ мусулмонларгадур. Катта раста ва чорсуларни кездим, 50-60 дўконда зўрға бир мусулмон лавҳаси (вивеска) кўрулуб, аксари «Юҳанна», «Шолом», «Ниқўла», «Ўрхайд миус» ва амсоли яҳудий, рум ва насоро исмларидур.

Елдириим Боязид Султоннинг жомеъи шарифи бутун хароб бўлуб, ичи мазбалагоҳдур. (Ана, мусулмонлик.) Ва зариф ва якпора нуқрадек тахта санг ва мрамар стун ва муқарнас бошлиқ порулар остиндадур. «Инналлоҳа ла юғаййиру ма биқавмин ҳатта юғаййиру ва имма бианфусиҳим».

Адирнада Минхолбек жомеъи. Уч шурфали жомеъ ва бошқа бир хейли музайян жомеъларни атрофи бутун ҳарб харобаси, илмсизлик ва идорасизлик харобалари ила ихота этилгандур. Маориф боғчаси, Рашодия боғчаси исминда кичик ва зийнатлик боғчалари бўлуб, ичинда яҳудийлар тарафидан синамату-графлар очилиб, кундуз хотунларга, оқшом эрларга кўрсатилур. Бечора мусулмонлар бу касбни ҳаром, деб қилмай, аммо боргина пулларини гуноҳ демай элтиб берарлар. Ана, аҳмоқлик.

Адирнада ҳар нав мева ва ғалладан етишиб, суйи кўндур. Мерич ва Тунча наҳрлари шаҳар ичидан ўтуб, мусулмонлар устинда бир неча кўфруклар бино этибдурлар ва бавоситаи Адирна бу икки наҳр бир-бирига қоришур. Ал-он темир йўл махаттасига Адирнани 4 чақирим масофатида овруповорий янги бир шаҳар бино қилинибдур. Ва асл шаҳарга тош ва соядор бир йўл ила марбутдур.

Адирнада бир кун туруб, тамоман ароба ила юруб, оқшом махаттага келдук. Ярим оқшом оташаробага ўлтуруб, эрта бирлан Чатолчадан ўтдукки, ҳар тарафи ўрва истехком ва аскар чодиргоҳидур.

Йўлда арози пасту баланд, аммо ўтлик ва зироатдор ерлардур. Таранда доимо яроқлик пўлис ва жандармалар бўлуб, тарандаги одамлар исми ва паспўртини ёзиб турадурлар. Демакки, туркларни кўзи очилди. Аммо баъда харобин басариҳи. Кундуз соат 10. Истанбулға тушдук. Вагондан тушганда бири Оврупо, дигари ерли либосинда икки шақий анқариб, кимни уруб эдилар. Аммо лутфи ҳақ ила огоҳ бўлдум.

«Ойина». 1914 йил 10 август. №42.

42-рақамдан мобаъд (Истанбул хотироти сўнгра ёзилур)

19 шаъбон – 21 июнь франсуз попури-ла зиёрати Қуддуси ша-риф ва Барруш Шом учун Байрутга азимат этдим. 3-мавқе 9 сўм. Баъда аз-зуҳр соат 5(да) ҳаракат этди. 2 соат юрармиз. Ҳануз Ис-танбул шаҳрига мутгасил хоналар, кўйлар мавжуд, яъни ўнгда Истанбул шаҳри ва сўлда Осиё қитъаси сузулур. Бўғоз ичинда оқ чодирлик балиқчи қайиқлари хейли кўб бўлуб, денгиз қушлари-дек гашту гузор этмакдадурлар.

Оқшом денгиз юзи ойдинлик ила гўё кумуш қопланди. Ва по-ёнсиз кумуш мавжлари ичинда парахўдимиз сузулур. Маркаби бахриямизга яҳудий, турк, араб, туркистоний, насоро, хулоса, Байтул Мақдисни(нг) ҳар диндан ҳожилари бордур.

Бир неча туркистоний биродарлар аёл ва болалари ила ҳажга борарлар ва тўрт оила Фарғона халқидан ҳижрат этиб кетмоқда-дур. Парахўдга бизни(нг) Туркистон аёлларини(нг) аҳволи ниҳо-ят қаттиқ ва асафликдур. Бу ҳанжор ила аёлларни судрамоқ ва аларни оёқлар остида ва парахўдни энг ёмон жойларида сахла-моқ, «дум»ларига ўралтуруб, парахўд нардобониндан йиқитмоқ... гуноҳдур. Ҳамда аларни боиси кулфат ва азият ва касалликлари бўлур. Бу бечора аноларимизни бу ҳолат ила келтурулмаса яхши-дур. Фаранжи-чоршофлари бўлсун, бу «дум»-«қуйруқ»лар нимага керак? Қирқилсун бу думлар, токи азият ва меҳнатлари озайсун.

Баъзи ҳожиларимизни(нг) киссаларига ақчалари бўлуб, сарф этмасликлари ва ёлғондан, биз мискин, деб ҳаммол ила ва бир-ик-ки ғуруш расм олатурган карантин ва бандар маъмурлари ила урушуб юрганлари боиси таассуфдур. Баъзилари бир ой муқад-дам Туркистонга пишурилғон сассиғ гўштлар еб, касал бўлурлар. Ҳаво иссиғ, маа фийҳи қазии ва от гўшти еярлар. Бир қисми нонни қаланфурга ботуруб, устидан чой ичиб, охири қабзият ва касал бўлур. Кошғарий ҳожи афанди қариндошларимизни(нг) касал ва ифлослиги кўб кўрунур. Бу сўзларни айтиб, ислоҳ этмак керакдур.

Кун чиқар. Чаноққалъа бўғозидан чиқармиз. Парахўд турди. Турк маъмурлари муойяна ва таҳқиқ этиб, жавоб бердилар. Тўп-ларни оғзи бизга мутаважжиҳдур. Бир неча ҳарбий парахўд ҳам бор. Тўпларнинг оғзи аждардек очуқ ва устинда тўпчилари-да

бордур. Денгиз остинда мина, яъни жаҳаннам мошиналари-да бордур. Парахўдимиз бандардан ўтуб, ҳанграб-ҳанграб йўлига давом этди. Энди, Оқ денгиз, яъни Баҳри Абязи Мутавасситдамиз.

Чошт бўлди, Ядалла жазирасига етдук. Бу жазира Юнон ила Турк аросинда мутанозеъ фиҳидур. Осиёи Усмонидан бу жазира тор бўғоз ила ажралгандур.

22 июн, соат 6. Измир кўрунди. Кўрфази узундур. Измирдан бир қайиқ келиб, минасиз жойлардан парахўдни Измирга яқин олиб борди. Бир неча ҳарбий парахўдлар-да бордур. Шаҳарда элиқтрикли трамвай ва шаҳарни юқори тарафига чиқилатурган осонсур-элеватўр йўли бордур. Атрофи боғчалик ва обод бир шаҳардурки, Истанбулни Ускудор қисмига темир йўл ила марбутдур. Бу замон устимизда бир турк тайёраси учуб, муаллақ урмоқда ва ердагилар «Яшасун...» садоси-ла гурламоқдадур.

Парахўдимиз ишини тамом қилса ҳам турпил-миналардан кўрқуб, оқшом юролмаи қолди. Измирга етмасдан, денгиз каноринда мустаҳкам ҳарбий қалъа-да бордур. Измирга 500 минг қадар халқ бордур, атрофи илан.

Эртаси кун чиққан сўнгра парахўдимиз юрди. Бироздан сўнгра Сақич жазирасига етдук. Бу-да Осиёи Усмонийга ниҳоят(да) яқин ва баъзан ораси икки минг қадам қадар бўлиб, Туркия ила Юнон орасинда мутанозеъун фийҳидур. Туркиянинг катта парахўдлари келгандан сўнгра бу жазиралар устинда уруш бўлуши муқаррардур.

Попурда бир неча Мадинаи мунавваралик араблар-да бордур. Бириси ҳарами шарифни(нг) муаззини эмиш. Сўрашдум, ул деди: «Ҳарами шарифи набавийда 150 мударрис, 200 дан фазла имом ва хатиб бўлуб, аксарини ойига 216 ғурушдан, суфийлардан қирқини 120 ғурушдан ва қолмаларини озроқ вазифалари бор экан. Ал-он ҳарами шарифи набавий элиқтрик ила танвир топилиб, боблар, миноралар ва дару деворни оқшомлари минглар ила чироғлар ва ҳам ҳадис ва калимоти шарифани чироғ нурлари ила ёзиб, танвир қилдурар эмишлар, яъни ҳарами шариф бир жаннатдурки, инсонни чиқгани ва кўз айиргани келмайдур.

*Я хайра ман дафанта фит-туроби аъзам,
Фатоба мин таййибихинна ал-қоъ ва-л-акам.*

*Нафси фидаун лиқабрин анта сакинуху,
Фийҳи-л-аъфоф ва фийҳил жуд ва-л-карам*²⁹.

Бадавийлар ал-он темир йўл нафани билиб, хурсанд эмишлар. Ҳатто Макка йўлиндаги бадавийлар аросинда темир йўл устинда талош бор эмиш, яъни ҳар бири бизни тарафдан ўтсун, дер эмиш. Мадинаи мунавварада араб шигъалари бўлуб, аксари қассоблик ва деҳқонлик ила машғул ва масжидлари йўқ эмиш. Мадинаи мунаввара шаҳри темир йўлдан сўнгра обод бўлуб, катта бўлмоқда ва муҳожирлар ҳар тарафдан кўпаймоқда эмишлар. Мадинаи мунавварада бино қилинатурган дорулфунунга араблар яхши кўз ила қарар эмишлар. Ва Туркия ҳукуматига муҳаббатлари яна зиёда бўлган эмиш. «Ан-назофату мин ал-иймон»³¹ эди. Аммо бизлар-да эмдилик ҳолда, назофат юзда бир кишигадур. Параҳўддагиларни аксари, балки ҳаммаси нос, попирус, чилим чекар. Ҳар тараф дуд, бадбўй ва ифлослик. Темир йўлда бу бадбўйлик яна зиёда бўлар. Денгиз иккигина қадам экан. Яна пустхўрда, пиёз ва узум пўчоғи ва бошқа нимарсалар ила биз ҳожиларни атрофимиз тўладур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 16 август. №43

43-рақамдан мобаъд

23 саратон эртадан оқшома қадар Осийи Усмоний ерларини чап тарафимизга олиб, бинафшаранг сув саҳосини поёнсиз мавжлари орасидан сузулармиз. Ҳар замон бир жазира ва баъзан балиқчи қайиқларига учрармиз. Эрта бирлан тулуъ ила баробар икки қулочғача балиқларни бир-бири ила ўйнашгани ва бу ҳур қайвонларни ҳаракати шоён томошадур.

²⁹ Маъноси: «Сиздек улуғ инсон ушбу тупроқда дафн этилгани учун бу жой пок ва чиройли, файзли жойга айланди. Сиз ётган қабрга жонни фидо қилмоқ яхши, чунки бунда поклик ва карам, саховат бор».

³¹ Тозалик иймондандир.

Парахўдимиз 24 июнь Рўдус жазирасига турди. Бир италян дўхтури одамларни муояна учун суруклаб, бирин-бирин олдидан ўткарди. Италиян пулиси нардбонга турар ва ондан рухсатсиз бир киши жазирага оёқ босмас. Тароблус муҳорабаси вақтинда 12 жазирани Усмонлидан забт этиб эди, буларнинг биридур.

Италяннинг икки ҳарбий фўлодлик парахўди жазирани кўруқлаб турубдур. Парахўдга бир неча кафказлик черкас мусулмонлар ҳажи шарифга кетарлар. Русча ва черкасчадан бошқа тил билмайдурлар.

Русча: «Сан насоромисан?» – деб сўрадим. У қадар оташин бўлдики, кўзлари ила мани ерди. Жавобига: «Черкас ҳаммаси мусулмон, христиани йўқ, билмаюрмисан?» – деди. Сўнгра ман узр истадим.

25 саратон Қибрис жазирасини ўтдук. Бу туркларники эди. Энди инглиз тасарруфиндадур. Икки кундур ҳам иссиғ ҳамда туш вақти бироз фўртана ўлур.

Икки қариш узунликда пишақдек катта бир каламушни попур хизматчилари қувадурлар. Каламуш одамлар ва юклар устидан қочар, тутуб бўлмайдур. Қуватурган хизматчиларни адади кўпайди. Ани ҳар тарафдан ихота этдилар. Қаҳрамон каламуш охири йўл тошиб, ип нардбондан юқори чиқди. Хизматчиларда орқасидан чиқди. Каламуш бошқа тарафдаги 20 газлик нардбондан тушуб, парахўд ичига қочиб қутулди. Матрослар-да лабини ялаб қолди.

Бу кун 5-кундур, парахўдгамиз. Ҳар ким зериккан. Оқшом соат 11, Байрут соҳилига етдук.

Байрутни ҳар тарафи чарагон элиқтрик нурлари назар жазб этар.

Парахўдга ётдук. 26 июн эрта бирлан қайиқ ила чиқдук. Тараблус муҳорабаси вақтида италянлар ботурган бир турк парахўди шаҳардан юз қадам (нарида) денгиз ичинда ҳануз ётар.

Бир соат таваққуф ётдук. Оташароба ҳозирланди, ўлтуруб Шоми шарифга жўнадук. Бир-икки кичик тунел ва тош кўфруклар остидан ўтуб, икки тарафи боғчалик ерлардан кечармиз. Ҳамма ток, зайтун, анор, хурмо, анжир, патак анжир боғчаларидур.

Экин жойларга ҳар уч газга бир тут ниҳоли ўтқарулубдур. Ҳар йил бир-икки дафъа тутларни шохи ўрулуб, ипак қурти ва ё ҳайвонотга берилур экан. Барги аларга туъма ва чўби ўтун бўлур. Тутни

фақат танаси қолиб, экинға соя солмас. Мундай тут ва ости экин майдонлари ниҳоятда кўпдур, бўш ер йўқ. Боғлар темир йўлга у қадар яқинки, меваларни оташароба устида узмоқ мумкиндур.

Иккинчи махаттадан Жабали Лубнон аёлат мумтозасига кирармизки, бу ер насоро ва араб бир бек тасарруфиға бўлуб, Туркия ҳукуматиға тобеъдур. Халқи араб насородур, бироз мусулмон-да бор, ҳаммаси араб либосиндадур. Оташароба доимо баланд тоғларға эгри-бугри йўллардан чиқар. Темир йўлни ўртасинда яна соат чархидек дандоналик бир темир хати борки, вагонларни сахлайдур. Бутун Жабали Лубнон қишлоқ ва қасабалари хушҳаводур. Тоғларни тепа ва ямоч ва сойларинда ёйилган ва яхши ерларинда аъло сайфийя боғ ва уч-тўрт табақалик тош оврупойи иморатлар бино қилингандурки, Миср тарафиндан бойлар келиб, ёзни мунда ўтқарарлар. Мева-да кўп.

3 соат юруб, тоғ тунелларидан ўтуб, Жабали Лубнон ҳудудидан чиқдук. Эмди Шом ерларигамиз. Очиқ бир водий, ҳар тарафи боғча ва экин ер, ҳар нав мева ва чашма сувлари ниҳоятда кўп. Араб болалари мева сотарлар ва бизни Туркистондек меваси арзон, ери қизил кесакдек қизилдур. Салқин ва соф бир ҳаво ютармиз. Токларни аксари, балки ҳаммаси лалми ва тоқларни бир-икки қулоч тана – зирнаги бўлуб, учидан шоха қўюлган, яъни тоқлар ерға ётган дарахтдекдур.

Бир-икки махатта бу кенг водийдан ўтуб, яна оқ ва қизил ранг тоғлар орасига кирдук. Тарафайн баланд тоғлар, ўртасидан бир наҳр оқар. Наҳрни икки тарафи муттасилаб боғчалар, кўй ва қишлоқлар, беш-ўн махатта бу латиф манзаралардан ўтармиз. Музлик сув чашмалари. Араб болалари чашмалардан тўғри сув олиб, мусофирларга сунар, биз-да бахшиш берармиз.

Шомга икки махатта қолди. Шом сайфийялари ва кибор халқи учун қилинган жавлонгоҳ ва қаҳвахоналар, умумий ва табиий боғчалар орасидан кетармиз.

Хулоса: баланд тоғларни ямочиндаги боғча ва ўртасиндаги шаффоф наҳрлар орасидан ўтуб, Шоми шариф шаҳрининг махаттасига етдук.

«Ойна». 1914 йил 23 август. №44

Шоми шариф махаттасига индим. Бир неча туркистоний, бухорий, эроний ва араб даллол ва нумер – ўтел хизматчилари атрофимни олдилар. Ҳар бири юкларимга қўл узатмоқда ва юкларни олмоқ учун бир-бири ила сўкушмоқда ва ҳар бири тумшукунгни остига суқулуб, ўз манзилига сени таклиф этиб, бошқасининг манзилини ёмонламоқдадур. Чарчаган кишини яна кулфат бериб, номулойим ҳаракатлари нерв-асабингга тукинадур. Ўн қадар бу мусофирлар сайёдини ҳар бири ила говға этиб, қўлларидан нимарсаларни тортиб олиб, ҳаммолга кўтартуруб, аробага қўюлди.

Яна орқангдан қолмайдулар. Бириси дер: «Ман эроний ва санга ҳамшаҳардурман, сени ўз манзилимга олиб бормоқга ҳаққим бор».

Ман дедим: «Фақат кулоҳим эронийдур». Маа фийҳи атрофидан кетмайдулар. Дедим: «Сизлар бу мамлакатга келиб, шу қадарми одамгарликдан чиқдингиз?»

Сўз таъсир этмас. Бири ароба ичига, дигари аробачи ёнига минди.

Ман дедим: «Ҳеч бирингни ўтелингга бормаيمان, модомики, сизлар бу қадар адабсизлик қиларсиз». Қулоғига олмас.

Ароба жўнади. Аммо аробада икки нафар ҳожи сайёди. Аробачига дедим: «Бу иккисининг ўтелига кетма. Балки шаҳарнинг ўртасинда ва энг аъло бир ўтелга ҳайда». Аробачи арабча: «Бир-раъси валайн» жавобини берар. Бир хейли ҳайдади. Бирисининг ўтели олдидан ўтдук. Аробани сахлаттурди. Нимарсаларни ўз ихтиёри ила тушурмоқчи. Лоилож қўлум ила, шамсия ила ўтелчининг туркистоний хизматкорини урдум, азбаски ҳайвонча этиб сўкмоқ ҳам кор этмайду. Бошимга салла, энимда жома йўқлиги анинг шарридан қутултирди. Агарда ҳожи либоси ила бўлсанг, бу нобакор даллолларни бандаси бўлдунг-кетдинг.

Бироз нари кетиб, аробачи ёнига ўлтурган арабнинг ўтелига индим.

«Дор ус-сурур» ўтели 3 табақалиқ боғча ва фаввора ва ҳар нав гулистонлик таомхона ва чойхоналиқ, усти шиша ва ости мармар фаршлик аъло бир ўтел. Чиқиб кўрдум. Ман хоҳлайдурган

ҳужра йўқ. Ўтелдан чиқиб қарасам, аробадаги юк устинда ушбу ўтел хизматчиси ила бошқа бириси урушбдур. Пўлис ҳозир бўлуб, мудоҳала қилмоқда.

Пўлистан сўрадим, мусулмон мулки ва мусулмон ижарасиндаги 3 табақалик ости мармар, усти шиша аъло бир ўтел кўрсатди. Ангилтара ўтели мусаффо, карават ва асбобликдур.

2-табақадан бир ҳужрани етти гуруш, яъни 6 тийинга олиб кирдим. Ўтел ходимлари ва ҳамшаҳрий даллоллари махаттада ҳожиларга бератургон азийтлари таҳаммулдан зиёдадур.

Шоми шариф ўтеллари аъло ва арзондур. Таом ва мева-да арзон. Ўтелларга фаввора ва деворлар орасиндан ҳожатхона ва ошхоналарда мил ила келтурулган жорий сувлар доимо бордур. Ҳар ўтелда мажоний совуқ ҳаммомлар ва аъло таомлик ошхоналар ва ҳар ҳужрага сув ва мажоний собун ва сутдек ётоқ пардалар ва дастмоллар ва карават устинда оқ турун (пашшахона), элиқтрик чироғлар, хулоса, асбоби истироҳат мукамалдур. Миср, Истанбул, Шом ва Байрут нумерлари арзон ва энг аъло ва мукамал ва ёлғуз кишига бир уйи бир ярим сўмдан 50 тийингачадур. Баъзи уйга 3-4 карават борки, 20 тийиндан 50 тийингача, ҳар каравати ижарага берилур.

Ҳожилар учун дуруст манзилга кирмоқ муҳим масаладур. Даллоллар сўзига кириб, кир ва тахтаканаллик жойларга бормоқ дуруст йўқ. Аммо бу қадари борки, бизни баъзи ҳожилар давлатлик бўлсалар ҳам, таблик ифлос, мажоний тақя ва, ёинки, ниҳоят арзон, мурдор ерларни таржиҳ этарлар. Бизни ҳожилар йўлда аксариятан у қадар кир бўладурларки, дуруст ўтелларга борганда ҳам қўймайдурлар.

Шоми шарифда мажоний тақя ҳам бордур. Одам бошига 15 тийин оладурган жойлар-да бор. Даллолларни ҳожи овламоғи бутун искала ҳам вокзолларда жорийдурки, бу овчиларни(нг) аксари, балки ҳаммаси ўзимизни бухорий, туркистоний сарсари ҳамшаҳарларимиздур. Табиий, ичларинда тўғриси-да бор, аммо аксари каззоб ва алдовчидур. Ҳожиларни шайтанат этиб, баъзан Истанбул ва ё Шомдан Макка ва ё Миср учун тижорат моли олиб берарлар. Ватанга савфо олиб борарсиз, деб ҳожиларни оғур қилиб, мол олиб берарлар. Ҳожиларга лозимки, қайтишга кераклик нимарсаларини олсалар ва ҳожиларни доимо қушдек

енгил бўлушлари лозим. Ҳар ердан нон ва таом топилур. Тўрбаларга қоқ нон ва талқон кўтармоқ кулфатдур.

Бир-да пул масаласи бор. Ҳар бир ҳожига лозимки, мамлакатидан ёнига юз сўм сақлаб, бошқасини бонкага бериб, Одес, Севастопул, Ботум, Истанбул, Байрут, Шом (Дамашқ), Қуддус (Иерусалим), Қоҳира, Искандария, Пўрт Саид, Жидда шаҳарларидан истаганимча оларман, деб бонкадан аккердитив исминдаги ҳаволанома қоғоз олсун, бу тақдирга бонка ҳар бир минг сўмга 3 сўм қадар масориф олур ва ҳам берилган пулга бонка фойда берар. Олган кунигача пулни бонкага беришга паспуртдаги исмини айнан беҳато ёздурмоқ керак. Қўли бор одамни қўлининг намунасини тейишли бонкларга аввалан юборилур. Пул эгаси, масалан, Истанбулдан бориб олмоқчи бўлса, яна қўл қўйдуруб, аввалги қўл ила солиштириб кўрадулар. Агарда қўли бошқа чиқса, пул берилмайдур, балки тафтишга берилур. Ва ҳамда пул эгасининг қўлига бир дафтар ва бир тахта бланка қоғоз берилур. Бу қоғозлар ила бошқа одам борса, ақча ололмайдур. Агарда пул эгаси ўлса, ақча ҳамроҳларга ва ё даллол ва байтулмолга қолмасдан варасага тегадур ва ҳам ўғридан хотиржам бўлуб, ҳожи тинч бўладур. Аммо зинҳор бировни қоғози ила бошқа киши бонкдан пул олмоқчи бўлмасунки, тергов ва ҳибсга тушуб, ҳаждан ва йўлдан қолиб, жазо чекар. Туркия ва, ёинки, хорижия бонкалари ё қоғоз ақча ва, ёинки, ақча бозорининг нархи юзасидан ҳожи талаби бўюнча Туркия олтуни ва, ёинки, франсуз, инглис ва, ёинки, Миср олтун ва ё қоғоз ақчасини берарларки, ҳар ерда ўтар. Аларни синдургонда бонкаларга синдурмоқ керак. Чунки саррофлар саррофини кўб олур. Ва ҳам тезобга солинган ноқис олтуларни берарки, кам юрар.

Шоми шарифга келган ҳожи афандилар «Қуддус» ўтелига тушсалар, мамнун бўлулар. Махаттага ва шаҳарга яқин, пиёда бормоқ-да мумкиндур.

(Бақияси бор)

«Ойина». 1914 йил 30 август. №45

Шом шаҳрининг асл оти Дамашқдур. Шом исмининг асли «Шаъмун» бўлиб, арабий сўл, яъни чап маъносини ифода этувчи ва Яман қитъаси муқобилинда, яъни Ҳижози мағфират тарозга нисбатан чап тарафда воқе бўлган мамлакатга араблар тарафидан берилган бир номдур. Бутун мамлакатни «Барруш-Шом – Сурия» ҳам аталиб, нафси шаҳарни ўзини «Дамашқи Шом» аталадур. Ушбу шаҳр Қосюн ва Жабал уш-шайх тоғларининг тагидаги ҳаводор бир водий – сойга ва яшил боғчалар аросинда воқедур.

Қосюндан инатурган Барди наҳрининг барроқ ва латифул-ҳамимлик муз суйи бир неча ариғлар ила шаҳар ва атрофини сувлайдур. Ушбу сувдан Шомни аксар ҳовли ва уйлариға фаввора ва таҳвили маъ ила, ҳатто, ошхоналарғача жорий сув келтургандур. Шаҳарнинг бир қисми Аммора ва бир қисми Салоҳия аталур. Шаҳарда уч-тўрт табақағача иморатлар бўлуб, ахийран йўл ва ободликиға ҳукумат ҳаракат этибдур. Шаҳар Сурия вилоятининг марказ ҳукумати бўлуб, Туркиянинг Осиеи Усмонияга биринчи шаҳридур. 200 минг қадар халқи бўлуб, 170 минг муслим ва бақияси рум, катўлик, прутистант, сурёний ва олти минг қадар яҳудий бўлуб, бу халқнинг барчаси хоҳ мусулмон ва гайримусулмони арабий сўйлайдурлар.

Шаҳарға 300 қадар жомеъ ва кўб эски мактаб ва бир неча эски мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан иборатдур: ҳукуматнинг мулкый эъдодий, мулкый аскарый, мулкый рушдийя, аскарый рушдийя, султоний туркий, султоний арабий ва яна бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир «Мактаби саноеъ»и ва икки катта кутубхонаси бордур. Нафси шаҳарда бир неча матбаа ва 2-3 жарида чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қилинатурган арабий ва ислом низоми мактаблари ушбудур: Ватан эъдодийяси, Мадраса ат-тараққий рушдийя, Иттиҳоди рушдийя, Суқ ат-тийн рушдийя, Мадраса уш-шарқия рушдийя, Таълим ул-ватания рушдийя ва яна булар учун бир неча ибтидоия мактаблар. Шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхона – аштик бор. Ва ҳар ерда мусулмон дўхтурларнинг лавҳалари кўрунур. Мусулмонлар қўлинда муз фабрикаси, тамбоку ва попирус, нажжори ва садафкори йиғоч ишлари фаб-

рикаси, ипак фабрикаси, ҳарир бофи фабрикаси ҳамда пиша фабрикаси бордур. Жомеъларининг биринчиси ва балки Макка, Мадина ва Қуддус ҳарамларидан сўнг шарафлик ва музайян жомеъи – Умавия жомеъи шарифидур.

Шаҳарға кирган кунни(нг) эртаси зиёратига мушарраф бўлдум. Бу жомеъининг асл еринда эски бир маъбад ёинки бутхона бор эканки, сўнгралари калисоға табдил ва хароб бўлуб экан.

Хулафои Умавийядан Валид бин Абдумалик бин Марвон тарафидан санаи ҳижриянинг аввалинчи юзинда ушбу назирсиз жомеъи шариф бино қилинган ва дунёнинг биринчи музайян ва санъатлик жомеъидурки, мухтасар ва сатҳий суратда муҳтарам хонандалар учун кайфиятидан ёзармиз.

Аввалан ҳар тўрт тарафи баланд тоқу равоқлар айлантурган ва мрамар сайқал берилган тошлардан бино қилинган катта бир мурабба ва мустатил ҳарамға кирилур. Ҳарамни(нг) ичи тамоман сайқал берилган мрамарлар ила фарш бўлуб, сафоси ва тозалиги муболағасиз, сут тўкулса, яламоғи мумкин даражададур.

Ҳарамни(нг) барча тарафи бозор ва раста бўлуб, ҳар тарафидан бир неча дарвозалари борки, ҳарамға киратургон хоҳ аёл ва эр бўлсун, кафш ва этикларини суғуруб кирарлар. Ва ҳар тарафинда доимо баввоб ва худдомлари бордур.

Ман калушни чиқориб, этик ила ҳарамға кирдимки, орқамдан ўн қадар араб болалари эргашиб, «Ихлаъ, ё ҳожи, ҳарам», деб безор этдилар. Охири, чиқармоқға мажбур бўлдум. Уч тарафи равоқ ва бир тарафи масжидни муштамил. Ҳарамни(нг) узунлиги 240 газ, эни юз газ бўлуб, ўртаси мрамар саҳндур. Ва саҳн ўртасинда ҳаштсу бир мрамар – фаввора шодирвонлик жорий ҳавз бор. Ва ҳарамни ҳар тарафинда бир неча фавворалиқ вузуъ маҳаллари бордур. Асл жомеъи шариф ушбу ҳарамни қибла ва тулоний тарафинда бўлуб, нафси жомеъ ичининг тули 210 газ, арзи 58 газ бўлуб, масжидни ичинда якпора қирқ дона мрамар стун бордур. Ҳар бир мрамар стунлар яна мрамар равоқлар ила бир-бирига марбут бўлуб, яна бу равоқларни ҳар бири устида ажойиб суратда икки дондан равоқлар ясаиб, анинг устинда масжидни сақфи бино қилингандур. Масжидни тўрт тарафи ердан 8 газ юқоригача деворлар мусайқал, гулдор ва жавҳардор оқ ва кўк ва қора аъло жинс катта ойнадек жилолик самоқ ва

мармарлар ила бино қилиниб, бу мармарлар ундай усталик ила бир-бирига васл қилинибдурки, дарзини топмоқ мушкулдур.

Узувлиги 4-5 газ, эни 2-3 газ мармарларни устига қозма ва қабартма мунаббат, ислимий, гиреҳ ва нақшлар қозилиб, бизни мамлакатда ганч устинда деворларга намоя, меҳроб, проқи, муқарнас, мунаббат, морпеч ... қилганларидек рахом устига ажойиб нақшлар ўтқарибдурларки, инсонни ҳар бир тош ўзига парастииш этар даражасигача тасхир этар. Ҳар нақадар диққат этсанг, ул тошлардаги мусулмон санъати ул қадар ортиқча жилва этар, гўёки ҳар бир тош бир санамдур. Стун бошлиқлари у қадар санъатликдурки, кўрмагунча инонилмайдур. Масжиди шариф деворининг қалинлиги 4 газ бўлуб, қибла тарафидан бозорга қараган музайян бир эшиги бордур. Масжидга 2 меҳроб бўлуб, ҳар бирининг баландлиги 8 газча бўлуб, меҳробларни икки тарафинда ва ичинда ҳамда устинда мармар ва жавоҳирлик мусайқал тошлар устиндаги қозма ва қабартма нақшлар инсонни дучори ҳайрат этар. Бутун меҳроб ва атрофидаги тошларга холис олтун қабартмалар ила оят ва ҳадислар ёзилган садаф, ақиқ, зумуррад ва забаржад тошларидан чархи ишлаб, мармарлар устинда мош ва нахуддан бошлаб данак катталигигача майда, шундай музоиқ ва кошинкорилар этганки, ўзбекча сўйлаин, бир табақдай жойига бир соат қараган ила кўруб тамом қилолмайсан. Инсон ўзини бир олам ҳунар, бир дунё санъат ичинда кўруб, аввалги мусулмонларнинг дин йўлинда этган сайъ ва қилган ихлосларининг ҳамда ҳунар ва нафис санъатда этган тараққийларининг ва сарф этган пул ва ғайратларини ўйловига фарқ бўлуб, кўзи тинар ва ҳеч нимани кўрмас даражасига келур.

Ё Раббий! Мусулмонлар ва у бадавий араблар бу қадарми аҳли санъат бўлдилар? Илоҳо, бу на хориқадур. Бир сўз ила тамом этайин. Роқими ҳуруф Ҳинд, Эрон ва Испания жомеъларидан бошқа ислом оламининг барча жомеълари зиёратига мушарраф бўлдум ва, аммо, Жомеъ Умавийядек зийнатлик ва осори нафислик бир жомеъ кўрмадим. Ёнимда амрикойи насоро бир сайёҳ бўлуб, турк бир таржумони-да бордурки, соатлар ила ушбу меҳроб ҳузуринда эди. Бироз сўйлашдук. Ул деди: «Ҳинд, Испаниё, Эрон ва Туркияни, хулоса, Ҳижоз ва Хитойдан бошқа бутун Шарқ оламининг жомеъларини ва осори нафисасини кўрдум.

Аммо бу жомеъдаги араб санъатининг бошқача мазийяти бордур. Италия ҳайкалтарошлик-да дунёда биринчидир. Аммо арабларнинг маънойи саҳиҳи ила бу диний «ҳайкал»лари (меҳроб ва минбарни кўрсатиб дер) ҳар бир санъатни ма фавқидур. Санъати нафиса ила жазбийяти руҳония қувватлари бир бўлуб, инсонга турфа ва ажойиб таъсир этар. Ва бир ҳафтадан бери ҳар куни келиб қарайман, яна аввалгидан зиёда нафис ва яхши кўрунур...»

Ана, бир амрикойининг сўзи.

Уммавийя жомеъинда икки меҳроб бўлуб, бириси нисфи ши-молийнинг нисфинда, дигари масжидни том ярминда воқе бўлуб, бу меҳробни 6 газ фосиласида йигирма қадар зиналик ва эшик ила чиқилатурган, ҳар тарафи музайян, муталло, мунаққаш ва ўймакори забаржад рангидаги рақамлар ила шабакаланган ажойиб дилфириб ва сеҳромуз ранго-ранг самоқлардан бино қилинган бир минбари шариф бўлуб, устинда чаҳортарк мунаққаш бир қубба ва анинг устинда муталло бир қубба ва анинг устинда «олтун ҳилол» қуюлгандур.

Ўртадаги меҳробни сўл тарафинда масжид ичинда музайян самоқ ва мрамрлардан бино қилинган ширин ва латиф, ниҳоятда сағъатлик бир қубба бўлуб, ичи ҳазрати Яҳё алайҳиссаломнинг марқади шарифларидур. Яна меҳробни сўл тарафиндаги деворинда Ҳуд ва Хизр алайҳиссаломнинг мақоми муборақлари бордур. Масжиднинг қиблага муқобил тарафи, яъни намоз ўқу-ганда орқа тараф, асл бинода фақат очиқ равоқлардан иборат экан. Аммо ал-он равоқларни аксари беркилиб, 4-5 равоқга асл вусъатига мувофиқ катта эшиклар ўтқурулубдур.

Масжидни ери аъло ва мусайқал мрамрлар ила мафруш экан. Ал-он қимматлик хасирлар ила ўртулуб, устинда Истанбулдан юборилган энг катта ва ранго-ранг 130 дона пати, асил қолин солингандур. Масжидни ҳар биринда садафкори санъатлик ажойиб кўп адад лавҳлар ва устинда Қуръони карим ва Ҳадиси шариф китоблари қўюлган, ҳар ким ўқумоқдадур. Масжиди шарифнинг қандил ва шамдон тоқимлари кўп ва хейли зариф бўлуб, элиқтрик ила танвир қилиб, оқшоми чироғ нурлари у мусайқал мрамрларни акс этиб, яна ажойиб ҳусн пайдо этиб, ғариб кайфиятда жисму жонга таъсир этар. 15 сана муқад-

дам шаҳарга воқе бўлгон бир ёнғин масжидга сироят қилиб, сақ-
фиға зарар келтуруб эканки, ҳозирги уст пўшиши ажойиб сурат-
да санъатлик йиғочлардан бўлуб, ҳар нав ранглар ила ниҳоят
зебо ва девориға ёқишиқ кайфиятда нақшлангандур. Таъмири
халойиқ ва ҳукумат тарафидан бўлубдур. Ҳарам атрофинда уч
катта минора бўлуб, бири Минораи байзо ва ҳазрати Исо алай-
ҳиссаломни нузулларига мансубдур. Ҳарам саҳнида уч ерда қори
ва муаззинлар учун бино қилинган мақсуралар бордур. Масжид
ичига кирсанг, ҳар нимарсадан сиво бўлуб, руҳоният ва олий
ҳисларга ва равшан бир мозийнинг саҳҳор таъсири ила маҳвият
даражасига келиб, мажбурона убудият саждасига кетарсан. Ва
Оллоҳи зулжалол даргоҳига ўзунгни кўруб, лоҳутий бир ҳолат
рўй бериб, дунёни унутарсан, қалбинг, жисминг ёлғиз Оллоҳ дер
(Субҳона зил-мулки вал-малакут)³⁰...

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 6 сентябрь. №46

46-рақамдан мобаъд

Умавия жомеъи ҳарамнинг бир тарафинда машҳур Султон
Салоҳиддин Айюбийнинг қабри бордур. Бу жомеъдан бошқа 999
санаи ҳижрияда Синон пошо тарафидан бино этилган жомеъи
Синония ва яна Дарवेशия жомеъи, Жомеъ ат-тубий ва бошқа
жомеълар ниҳоятда зийнатлик ва ери аъло гиламлар ила тўшал-
ган, ажойиб қандиллар осилган ва ҳар бири бир подшонинг кат-
та боргоҳидек дабдабалик жомеълардур.

Дамашқ ап-Шомнинг Солиҳия қисми асл Шомга элиқтрикли
қўша трамвай ила рабт берилган ва Шом марказига 30 дақиқа-
лик йўлдур.

Шайхул акбар Муҳйиддин Арабий ҳазратлари ва яна кўб су-
лаҳонинг марқади шарифлари шундадур.

³⁰ «Мулк ва салтанатлар Эгаси покдир».

Солиҳия – Салоҳиянинг устиндаги Қосюн тоғинда баъзи пайгамбарларнинг зиёратгоҳлари бордур. Салоҳиянинг ўн минг қадар халқи ва аъло бир неча жомеъ ва бозорлари бўлуб, атрофи бутун боғистон ва жорий сувлардур.

Муҳйиддин Арабий зиёратгоҳининг устинда олий бир иморат ва муҳмал зардўзи пўшишлар бордур. Мадҳалинда ушбу байт ёзилгандур:

*Қутбул-ақтоби жаҳон ҳазрати Муҳйиддинким,
Рубъи маскунда деюр ҳазратина: «Ҳазрат шайх!»*

*Хотами аҳли вилоятдур у гавсул аъзам,
Шарқу ғарби, на ажаб, тутмиш эса шуҳрат шайх.*

*Бир замондан бери аркони тазалзул ўларақ,
Манҳадам ўлмага майл этмиш эди турбат шайх.*

*Этдилар сарфи нуқуди ҳимам аксар ашироф,
Боиси файзи дукун ўлмоқ уза хидмат шайх.*

*Ўлди бу мазжаи олийи муқаддас маъмур,
Этди таъмир ҳақиқатда ани қудрат шайх.*

*Бандаи хос, зиёли бу иша қилди қабул,
Айлаюб волийи Сурияни ҳиммат шайх.*

*Хоки иксир эдар, албатта, нигоҳи караминг,
Мазҳари файз назар қил мани, ё ҳазрат шайх (1294).*

Шайхул акбар дахмасинда доимо зиёратчи кўп ва дахма атрофинда мрамар ва аъло бир ҳовли ва бир тарафинда ниҳоятда зийнатлик мрамар бир жомеъи шариф ва ҳовли ўртасинда мусайқал тошлар ила бино этилган катта бир фаввора бордур.

Дахма хорижинда катта бир ғурабо ошхонаси мавжуд бўлуб, фуқарога доимо ҳукумат тарафидан мажоний таом (чулон) берилур. Биз бориб, ушбу чулондан тановул этдук. Чулонхўрларни(нг) адади 200 қадар эди. Баъзилар табақ-табақ олиб кетмоқда эди. Зиёратдан чиқиб, ароба ила 6 чақирим боғчалар ичидан ке-

тиб, Думор, Рабвоҳ сайронгоҳларини тамошо этдук. Шомнинг марказидан ҳар тарафига 2 хат эликтрик трамвай ила кетар ва ҳар ердагидек бу трамвай белжикларникидур. Байрут ила Шом аросинда 12 соатлик темир йўли немис ширкатига бўлуб, 2-даражаси 4 сўм 60 тийин, учинчиси 3 сўм 20 тийиндур. Шомдан яна бир темир йўл Ҳалаб тарафинда ишламоқда ва ушбу йўл Багдодгача ишланмоқда ва немислар қўлиндадур. Шомдан яна бир темир йўли Ҳайфоғача узайиб, Ҳижози мағфират тароз темир йўлига қўшулуб, бу йўл туркларни ўз қўлигадур.

Шомда 5-6 катта қаҳвахона ва театрхоналар ва 3-4 синаматўграф хоналар бўлуб, яхшигина оқшом ҳаёти бордур. Марказда бир сайронгоҳ ва анга яқин музайян ва темир панжаралик «Уммат боғчаси» бордур.

Қаҳвахоналаринда мускирот қисмидан йўқ. Фақат чой, қаҳва, норгила, музлик ва ширин-шарбатлар ва таом ва эркак хонанда ва мусиқийлар бўлуб, яна бир қисминда булар устинда мусиқий дасталар ила аёл раққоса ва хонандалар бордур.

Йўл ва бозорда озгина мастлик зоҳир бўлса ҳам ҳукумат ҳибс этар экан, ҳатто зоҳирий майхона йўқ, дедилар. Шом, Миср ва бутун Туркия мамлакатига синаматўграф ва мусиқий ҳам раққлик қаҳвахоналар соат ўндан сўнгра очилур эканки, сабаби, оқшом намозининг риюси ва дигари кеч бўлуб, шоядки, халқ оз бориб, беҳуда масориф озайсун. Оқшом намози ҳам бироз таъхир ила ўқулуб, намоздан сўнгра ваъз ва саловатхонлик хейли чўзулур. Бизларникига ўхшаб фақат бир намоз эмасдур. Истанбул ва Миср масжидларидек Шом масжидинда ҳам аёллар намозга келар эканларки, Муҳйиддин Арабий ва Уммавийя ҳам Синонийя жомеъларинда дасталар ила муслималар келиб, намоз ўқумоқда ва баъзиси 3-4 лаб саҳн ва ё масжид равоқларининг кунжида ўз уйидек тикиш тикиб ўлтургани кўруладур, аммо фаранжи илан.

Шомга бадавий ва шаҳарий арабларнинг ҳар қисми мавжуддур. Масалан, шаҳар халқининг аксар ёшлари оврупойи либос ила фақат бошларига турк «фас»идур. Оддий шаҳар халқи қадима узун ва тор араб жуббаси ва бошинда кичик салла бўлуб, устидан Оврупонинг палтусини кийибдурки, қисқа палту остидан бир аршин қадима либос чиқиб турубдур. Уламо жубба ва або иладурлар.

Ҷишлоқ араблари бошига ипаклик ва ё пахталик катта рўй-моллар солиб, устидан қаро жундан ва ё устинда гулоба тўнлик чилтор боғлайдурлар.

Ушбу қарс ва чилтор бир сўмдан 50 сўмғача бордур. Устидан киядургон жун абомашлаҳлари-да 3 сўмдан 100 сўмғача бордур.

Шомни ипаклик атлас ва олача ва ип матолари энг аъло бўлуб, бир либослиги 2 сўмдан 30 сўмғача бордур. Мунда қаттиғ йиғочларга садаф ва нажаф тоши ва ақиқ ишламалик уй асбоблари, яъни мебел, курси, сандал, ойна, миз-устул, дастчўп-полка, диван, лавҳ, ниҳоят санъатлик ромка-чорчўбалар ва сепоялар кўб ишланиб, Оврупо ва Амриқоға кетар экан.

Миср чоруси, Ҳамидия чоруси ниҳоятда зийнатли бўлуб, усти темир ва шиша ила ёпилган ва ичинда минглар ила дўкони бордур.

Саҳро ва бодиядан келган қир ранглик иштонсиз аёл ва эркак арабларға ва ғазал ўқуб, доира чалиб, ақча жамлайдургон қиз ва эр, бадавий болалариға учралур. Шаҳарий ва фақир араб хотунлари ҳам сатр ила бўлуб, аммо масҳи ва жўробсиз оёқ ила яғоч кафш кийиб, тақирлаб кетарлар. Баъзи араб хотунларининг эшакға Оврупо хотунларидек яктарафа ўлтуруб, эшак чоптургонлари ажойибдур. Бизникилар бўлса, йиқилиб маъюба бўларди.

Ҷишлоқдан нимарса келтуруб, сотадургон араб хотунлариға ҳам кўб учралурки, ҳар ким иззат ва ҳурмат ила аларға муомала қилиб, «Ё сятти, ё саййидати, ё ҳарим», деб нидо этарлар.

Шаҳардан хориж 3-4 эшакға мева ва ғалла ортиб, ҳайдаб келиб тургон муслималар кўзға учралур. Ва андан тарбуз сотиб олдук.

Шомни(нг) ёш эрлари тамоман сақолларини қириб, муйлабини қўюбдурлар. Бошларини(нг) тепа сочини олиб, атрофини озгина қўюбдурлар (бизға атрофини олиб, тепасидан хитойча кокул қўюлгандек). Муллолариға бироз сақол бор. Яҳудийларнинг икки чеккасиға ингичка ва бир қаришдан зиёда узун кокули бордур.

Тўй ва маъракаға исрофлари оз бўлуб, иқтисодға риоят этгувчидурлар. Қаҳвахоналардаги сарфиётлари оз бўлуб, чилим чекатургонлари «аъло шомий тамоку»ларини ёнлариға юргузуб, қаҳвачи норгиласиға солиб чекадурлар.

Кўчалариға ва ҳар ерға лимўнат ва ҳар нав лазиз музлик шарбат ва дўндурмалар кўп бўлуб, катта бир қадаҳи 2 тийиндур.

Шаҳар ичинда бир мурабба аршин ер 10 сўмдан 100 сўмгача ва яқин боғчаларининг 7 мурабба газии 10 тилло экан.

Шом ва Қуддусдаги қадима шаҳарий араб насоро ва яҳудийларнинг хотунлари ҳам сатр ила юруб, аммо қишлоқларга хоҳ мусулмон ва ё бошқа бўлсун сатр йўқдур. Сурия ва Шомнинг мусулмон, насоро ва яҳуд халқи тамоман арабий сўзлаб, хат ва ҳатто ибодатини инжил ва исмлари ҳам арабийдур. Араб маданияти, араб салтанати мундаги ҳар нав халқни ўзига жазб этиб, аммо 1300 санадан бери асло буларни ақида ва виждони миллийларига тасарруф этмайдурки, бул Қуръони каримни бошқаларнинг дину виждонининг озод қўйганидан ва умарои исломиянинг ғайридинларни ҳимоя этганларидандур. Ал-он Сурия арабларининг бир қисми туркларга яхши кўз ила қарамайдурки, бул оврупойиларни(нг) таъсиридан экан. Аксар халқи ва турклар тарбият этиб ўқутганлари, туркларни яхши кўруб, турклар таназул этса, бизни(нг) ҳам заволимиз ва оврупойиларга маҳкумиятимиз бўлур, дер эмишлар...

Маркази Дамашқи аш-Шом бўлган Сурия вилоятининг ери 100 минг мурабба километру ва барча халқи 2 миллиён 300 минг қадар бўлур, дин жиҳатинча тақсимооти ушбудур:

Аҳли ислом	140 000	Мутовала	70 000
Насоро	70 000	Исмоилӣ	165 000
Армани Грегорий	100 000	Армани Прутестани	22 000
Бобий ва Баҳойӣ	4 600	Язидий	160 000
Яъқубий	45 000	Даразий	200 000
Артузкас	30 000	Тобеини калисо юнон	16 000
Нимору	400 000	Малаки	150 000
Армани католик	40 000	Лотини	48 000
Сурёний ва Калдоний	68 000	Яҳудий	140 000

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 13 сентябрь. №47

Шоми шарифдан 3-куни яна темир йўли ила Жабали Лубнон аёлот мумтозаси воситаси ила Байрутга келдим. Оқшом Жабали Лубнон тоғларидан кечармиз, оташароба гоҳ тоғ тепасинда бўлуб, андан ҳар тарафдаги қасаба ва қишлоқларнинг чироғи ажойиб суратда кўрунур. Гўёки устимиздаги юлдузлик осмон акси ерга уруб, бошқа тил ила устимизга ва остимизга ҳам ададсиз юлдузлик осмонлар бўлуб ва оқшомни ниҳоятда латиф ва покиза, муаттар бир ҳаво ютармиз. Қиторимиз гоҳ тоғ тепасидан бош ошоғи сойлар қаърига инар, гоҳ тоғ ямочларинда илонворий юруб, баъзан тоғ тепаларига ўрлаб тирмашар. Баъзан тахта ал-жабал тунеллардан ўтар. Бир замонлар бир тара жаҳаннамдек тубсиз тоғ каноридан қиялаб ўтарки, оқшом қоронғулиги ила инсон «лоҳавла» ўқур. Кичкинагина махатталар-да турар.

Араб хотунлари ҳар махаттада мева, қатиг, сут сотар, буғдой унидан қилинган иссиқ тунук (юпқа) пишуруб чиқарубдурлар. Бир юпқа 5 тийин ва юпқа устига бир қошуқ қатиг (лабан) суртарки, у ҳам беш тийин. Ичига қатиг ўралган юпқани еб, лабинг, бурутинг қатиг ҳўплаган чўпондек оқарур. Оврупойи сайёҳ эру хотунлар, хулоса, ҳар кимни лаби бу юпқа ва бу қатиг ила оқарур. Мунда арабийдан бошқа тил йўқ.

Жабали Лубнон аёлот мумтозасининг масоҳати 6 500 мурабба километр бўлуб, 400 минг қадар арабий сўйлайдургон халқдан иборат бўлуб, ярмидан зиёдаси моруний, яъни қадима сурёний ва финикияли авлодидан бўлуб, мазҳаблари насрониятни(нг) католикка яқиндур. Бақия нисфининг аксари муслим ва дарзий³¹ қабиласидан бўлуб, бирози Рум катулиги ва бошқалардур. Дарзи аталадургонлар мусулмон бўлсалар ҳам, баъзи жоҳилона одатлар аларга нисбат берилур. Чунончи, ўз яқинларини никоҳ қилмоқ ва бирдан зиёда хотун олмаслик ва бир дафъа талоқ қилган хотунларини қайтиб олмаслик ва ...дек. Мазҳабларининг баъзи ҳукмларини сир ва махфий тутуб, ҳар панжшанба оқшоми жам бўлатургон одат ва, ёинки, ибодатлари бўлуб, у жамиятга ўзларидан ҳам баъзиларни қўймас эмишлар. Ўз ўрталаринда халқни уққол ва жуҳдолга тақсим этиб, аҳкоми мазҳабия ва баъ-

³¹ Русча илмий адабиётларда «дарзий» – «друз» қабиласи деб аталган.

зи асрорларини фақат уққоллари билиб, жуҳқолларига айтмас эканлар. Қуръони каримга иқрор бўлуб, саҳобаи изомдан Салмон Форсий разияллоҳу анҳуга эътиқодлари зиёдадур. Мазҳаб китоблари ҳам ёширин тутулуб, имо ва ишоратлар ила ёзилиб, ҳатто ўз жуҳқолларига билдурулмас экан.

Дарзилар катта қабилла бўлуб, Шом ва Ҳалаб бодияларига ҳам сокиндулар. Жабали Лубнон аёлоти Туркия давлатига тобе бўлуб, аммо католик ерли араблариндан бири 5 саналик муддат ила ҳазрат Султон тарафидан мутасарриф – ҳоким тайинланур. Муслмонларнинг қози ва ҳокимлари ўзидандур.

Қадима Канъон диёри Жабали Лубноннинг бир қитъаси бўлуб, Оқ денгизга соҳилдур. Оқшом соат 11, Байрут шаҳрига етиб, «Ал-манзар ал-жамил» ўтелга индим. Ўтел Оқ денгиз соҳилинда бўлуб, денгиз ҳавоси ила муаттар, ужраси 5 ғуруш – 43 тийин эди.

Эртаси Байрут шаҳрини гашт ва гузор этдим. Мактаб ва дорулфунунлар таътил ва боғли эди. Ушбу шаҳар Туркиянинг Байрут вилоятини маркази бўлуб, илм ва маориф жиҳатидан Мисрдан сўнг Шарқда биринчи шаҳар бўлуб, аммо маорифнинг бонийси Оврупо ва Амриқо миссионерларидурки, тарафона мактаб ва дорулфунунларини тараққийига саъй этарлар.

Байрут дорулфунунлари Оврупо ва амриқойилар тарафидан идора қилинса ҳам лисон, тадрис арабий бўлуб, франсавий ва немис ёинки англис алоҳида бир фандек ўқулур. Байрут дорулфунунда олами исломнинг Туркистон ва Бухоросидан бошқа ҳар тарафидан талаба бор экан. Ҳатто Шарқнинг Япунидан талаба бор экан. Татар биродарлардин ҳам дасталаб талабалар бордур.

Бухоро ва Туркистондан мунда одам бор, аммо ишлари ҳожиларни шикор этмоқдур.

Шаҳарда юз мингдан зиёда халқ бўлуб, учдан бири муслим ва бошқаси катўлик, ўртўнгус, прўтистант мазҳаблик насоролар ва бирози яҳудий бўлуб, барчасининг тили, исм ва инжилигача арабийдур.

Англис ширкати шаҳарга «таҳвил маъ» ила сув келтирган, яъни саққоси – англис. Ва Байрут лимон – параҳўд ҳавзини франсуз ширкати бино этгандур. Темир йўл ва қўшахатлик трамвай немис ва белжикники. Фақат мамлакатни исми усмонлига тобедур. Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар нав дорилфунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар нав мактаби 50 дан зи-

ёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташриҳ ва жарроҳи ва ҳикматхоналари бордур. Туркларнинг ҳам мулкӣ рушдияси, аскарӣ рушдияси, мактаби султонӣ, 2 қизлар рушдияси, 4 ибтидоия мактаби ва ўттуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кўб бўлуб, хейли арабий қадим ва жадид, динӣ, адабий, фаннӣ ҳар нав китоблар ва 20 қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадур.

Шаҳарнинг ўртасинда кичик, фақат зийнатлик боғчаси ва аъло бир чорсуси ва 4-5 табақалик олий иморат ва катта мағозинлари ва тош фарш қилгон катта йўллари бордур. Тараблуси Шом, Лозқия, Аъко, Балқо уездлари Байрут вилоятига тобедур.

Денгизда араб ширкатининг попури (ал-он англис қўлинда) ҳозир экан, кирдим. Истанбулдан Байрутгача 3-мавқега миниб, ҳожи юруши ила юруб, азият чекиб эдим ва бироз нотоблик-да бор. Анинг учун 2-мавқега билет талаб қилдим. Йўқ. Ночор Ёфа шаҳригача 20 соатлик йўл учун 13 сўмга биринчи даражадан жой олдим. Учинчиси 2 сўм 40 тийин эди.

Парахўдда мисрий, шомӣ, истанбулӣ кибор мусулмонларда бир хейли бор. Биз-да 13 сўм бериб, бу дафъа киборга қўшулдук. Иттифоқо, уч кишилик бир уйча (камира)га бир ўзум кириб, аъло бир уйқуга толдим. Таом вақти ходим уйғотди. Катта солунга чиқдук. 4 катта устол, бирига парахўд маъмурлари, иккисига оврупойи хамулалар, бирига киштидаги мусулмонлар ва ҳар кимни уйи ва карават рақами табақи олдиға ёзилгандур. Ходим нумирамизни кўрсатди, ҳамхоналар саломлашиб ўлтурдук.

Суфрада мисрий, араб даъво вакили – закунчи, бир араб дўхтур, бир араб бонка мудирининг ноибӣ, 2 турк зобит – офисар, бир турк, 2 араб бойбачча ва тамоман сақоли тарошланган саллалик бир араб катта мулло ва бир-да ман. Хонимиз устинда ҳар нав мускиротлар-да бордур. Таомлар бирин-бирин келдики, шундан иборатдур: макарон, кабоби пиёз, кабоби танури, бир нав шўрбо, кабоби маъ картўшка, балиғ-сардинка, панир, янғоқ, мева, қаҳва, канфет, печени. Ҳар ким бўғузигача тўлдурди. Аммо шишадаги мускиротдан на ул бойбаччалар ва на ул оврупомижоз бўлган араб ва турклар бир қатра бўлсун ичмади.

Дедим: «На учун ичмайсизлар?»

Дедиларки: «Алҳамдулиллоҳ, мусулмонмиз. Оллоҳ азимушпаън ҳазратлари Қуръони каримда афандимиз воситалари

илан наҳйи этибдурки, 1300 сана сўнгра оврупойилар бу хабисларнинг зарарини билиб, ўзларини сақламоқдадур. Биз қандай ичармиз? Анварбегимиз-да ичган офисарларни силки муқаддас аскариндан тард этар».

Дедим: «Эй, мисрийларга на бўлди?» Унлар дедиларки, бизнинг мактабларда мунинг зараридан баҳс этарларки, инсоннинг ичкиси келмайду. Дедиларки: «Туркистону Бухоро қандайдур?»

Мажбуран тўғриси сўйладим...

Дедилар: «Астафурullo!»

Таомдан 3 соат сўнгра мукамал чой, оқшом яна 3-4 нав таом. Эрта бирлан яна мукамал чой, сут... парахўддан берилди.

Қабла аз аср Хайфога етдукки, бул Хижоз темир йўлининг искаласидур. Баҳойи-ю бобийларни(нг) каттаси эроний: Абдулбаҳо Аббос афандининг мунда эканлигини сўнградан билдим. Ва илло, парахўд 3 соат турдики, тушуб бу машҳур киши ила суҳбат этардим.

Оқшомгача парахўд Сурия соҳилини бўйларди. Сайдо, Сиво, Аько, Хайфо, Қайсария, Арсуф шаҳарлари кўрунуб қолди. Парахўдга эллик қадар катта ва кичик оврупойи мактаб қизлари бордурки, роҳиба ва муаллималари ила Қуддуси шариф зиёратига кетарлар. Бир вақт денгиз бироз ҳаракатга кирди. Бу қизларни бир қисми лоқайд ва бир қисмининг боши айланиб йиқилмоқда ва қусмоқда, кичкиналари йиғламоқда бўлуб, ажойиб манзара ташкил этар эди.

Эртаси соат саккиз(да) Ёфа шаҳрига етдук. Парахўд соҳилдан 3000 қадам узоқда турди. Ёфанинг фўртанасини ваҳмлиқ этиб сўйлардилар. Аммо ҳеч фўртана йўқ, фақат денгиз бироз ҳаракат этиб, қайиқ солланур, қўрқулатургон бир нимарса йўқ. Аммо қиш мавсумида ойни аввал ва охирида жозибай қамар қонуни ила 3-4 кун қатиг фўртана бўлуб экан, ёзда хотиржамликдур, қишники ҳам кўп бўлса, ойда бир ҳафта.

20 тийин ила Абдурауф исминда бир насоро қайиғига миниб, андан чиқиб, бир ўтелга соат 2 гача истироҳат этиб, 3-мавқе оташаробага икки сўмга билет олиб, Қуддуси шарифга мутаважжиҳан ҳаракат қилинди.

«Ойна». 1914 йил 20 сентябрь. №48

Ёфадан Қуддуси шарифгача темир йўли илан тўрт соатлик йўл, 60 килуметру бўлуб, мунинг 3 соатлиги лалми ва обикор ерлар бўлуб, араблар ҳар махаттаға тарбуз, узум, зайтун ва амсоли мевалар чиқорадурлар. Қуддусга бир соатлик қадар қолгандан сўнгра тоғлар бошланур. Баъзан тоғ оралариндаги очиқ ерларга анор, узум, анжир, лимў, афлисўн, зайтун ва бошқа мевалар ва бўстонлари кўрулур. Ал-он саратон ойи бўлуб, Оврупо ва Амриқодан гуруҳ-гуруҳ эр ва аёл насоро ва яҳудий зиёратчилари келиб-кетмоқда бўлуб, темирйўл қиторлари булар илан тўладур. Ёфа ила Қуддус орасинда ҳар кун икки дафъа қитор юрар. Ерли араблар-да қиторларға кўп бўлуб, саҳройи хотунлари қочмайдур. Шаҳарликларини Туркистонга нисбатан «ярим сатрий» бўлуб, ammo ўзларини яхши тутарлар. Қиторга Ҳиндистон(нинг) Бенгала қитъасидан 74 яшар бир кампир-да борки, Мадинадан зиёратга келар. 20 санадан бери Ҳижозда бўлуб, арабий ўрганибдур. Ўзи ниҳоятда фақира ва орқасинда эски латгалардан иборат бўғчаси бордурки, Ёфаға йўлчилар ақча йиғиб, билет олиб бериб эди.

Қуддуси шариф махаттасига етдук. Одам кўп. Ароба оз. Ҳануз қиторга эдим, бир киши келиб, вагун ойнасидан сўрушди. Ва орамизда шу муҳовара жорий бўлди:

– Нимарсаларингиз қайда?

– Нима қиларсиз?

– Ман – далил, сизни манзилға олиб борурман.

– Кимни манзилиға?

– Тақя ёинки бухорийлар тушадургон жойга.

– Иккисига ҳам бормайман. Ўтелларни кўруб, маъқул бўлганига тушарман.

– Ман далилдурман, мани сўзумга қабул қилишингиз керак.

Ўтел бўлса ҳам ўзум топиб берарман.

– Далил бўлсангиз, ҳарамга учрашурмиз.

– Йўқ, бўлмас. Сизни бухорийлар тушадургон ерға олиб борурман.

– Мани ҳур қўюнғиз, истаган еримга кетарман.

– Йўқ, тақсир. Мунда усул ва қоида шулки, ҳар ким далилға тобе бўлур.

Нимарсаларимни ҳаммолга топшурмоқчи бўлди. Ман дедим:

– Сиз далилми ёинки сайёд? Йўлингизга кетинг, ва илло, жан-дармани чақирарман.

Ҳаммолини итариб юбориб, бошқа ҳаммол ила вокзолдан аробачиларга чиқдук. Аробалар ҳам машғул бўлубдур. Далил афанди яна орқамиздан қолмай, ҳаммолга амр бериб келмоқда-дур. Одам ва юк ила тўла бир фойтунчиға 40 тийин бермоқчи бўлдум. Ашёларни аробасига босиб, ўзумни ёнига ўткурди. Далил афанди ҳануз мани кўрсатиб: «Ҳожини фалон ўтелга тушур», – дер. 5 дақиқа тош йўллардан кетиб, бир сойга тушдук. Ва катта тош кўфрукдан ўтуб, юз газдан зиёда баландлик дўнга чиқиб, Қуддуси шариф қалъаи мустаҳкамини тапқарисида ва Боб ул-Халил олдиндаги бозор ва катта йўлга етдук. Аробадан бошқалар тушди. Ва мани бир фалокат ўтелга олиб борди. Кўруб хоҳламадим. Қарасам, далил афанди ўтелга ҳозирдур. Ҳар оқшомга 160 тийин, бир уйини савдо этиб қўубдур. Бошқа ўтелга ҳайда, дерман. Аробачи ҳайдамайдур. Отга қамчини бериб, ўзим ҳайдамоқчи бўлдум. Далил ва аробачи юзумга қаради-қолди.

– Ҳайда! Ва илло, пўлис чақирарман!

– Қайда?

– Бошқа ўтелга.

– Бошқа ўтел йўқ!

– Ман санга кўрсатурман.

Далил жаноблари ҳам бетаклиф ёнимга ўлтурдилар. Бир яхудиё ўтелига бордук. Бир соатдан бери далилни ҳаракати мани ишдан чиқарди. Чиқиб, бир уйини ўн ғуруш, яъни 75 тийинга савдо этдим. Яна далил жаноблари орқамдан қолмайдур. Энди аробачи араб ила мунозара. Ул 40 тийин ериға 160 тийин истайдур. Далил ҳам анга ёрдам берар. Мунозара ва урушмоқга тоқат йўқ. Ўн ғурушни олдиға отиб, уй эшикни ичкаридан қулф этдим.

Далил ташқаридан дер:

– Ҳожи, Ҳарами шарифға қачон борарсиз? – икки-уч дафъа такрор этиб, яна эшикни қоқар.

Дедим:

– Ярим соат сўнгра.

– Хўб, ман ташқориға турарман.

Вақт асрдур. Таҳорат этиб, салла-тўн қилиб чиқдим. Ўтел олдиндаги қаҳвахонада далил ҳазратлари интизорда. Бир аро-

бага далил ила ўлтуруб, бир хейли маҳалла ва мағозинлардан ўтуб, Қуддус қалъасига етдук. Ичкари шаҳар баландлиги баъзан 15 газ, эни 2-3 газ, тошдан бино қилинган кунгира, гулдаста ва буржлик мустаҳкам бир қалъа ила айлантурулгон бўлуб, алон баъзи тарафи харобдур. Қалъанинг баъзи қисмининг биноси Ҳазрат Сулаймон ва Довуд алайҳиссаломга нисбат берилиб ва ҳозирги қалъа бўлса, аҳли салбни қўйган таг курсиси устинда ва баъзан васеъ қилиниб, турклардан Султон Сулаймон Қонуний тарафидан метин ва санъатлик суратда бино қилингандурки, ушбу қалъанинг дарвозасига аробамиз турди. Қалъа ичининг йўллари ниҳоятда эгри-бугри ва ҳам аксарият ила йўллари усти равоқлар ила ёпилиб ва равоқлар остинда ва устинда уч-тўрт табақалик иморатлар бино қилинган ва йўллар пасту баланд ҳам ости тош фарш қилинган бўлуб, баъзан 10-15 зина ила чиқилиб тушулур. Ҳавосиз, қаронғу ва муавваж ҳам устини равоқлар ёпган йўллардан эгри-бугри ўн дақиқа қадар юруб, узунлиги юз қадамдан зиёда ва усти равоқлар ила билкулли ёпилган эски ва ифлос бир долонга кирдук. Тарафайни энг эски дўконлар ва фалокат босган айвонча, эшак боғланган жойлардур. Ушбу долонни бир боши дўконлар ва бошқа боши Байт ул-мақдис ҳарами шарифнинг дарвозаси, яъни ушбу фалокат босган тош долон ҳарамни сақлайдур. Бу долондаги эшиклар ва остиндаги ахлат ва ҳар ерда уюлуб ётган эски-туски ифлосликлар далилни 2 соатдан бери бератургон заҳматини ёддан чиқориб, кўнгулни қайтадан синулурди. Ҳарам дарвозасига етиб турдук. Далил дуо бошладди. Ман ҳам ўқуб-ўқуб кетмоқда. Ҳарамга кирдук. Ери мармар фарш қилингандур. 50 қадам қадар кетдук ва 20 қадам мармар зинадан баланд бир саҳнга чиқдук. Ҳарами шарифнинг атрофи тош ва баланд деворлар ила ихота қилинган ва ичи тахминан 5-6 десятина – ботмон ва ёинки 20-25 таноб қадардур. Ҳарамнинг ўртарағинда 3-4 таноб қадар баланд ва тошдан бошқа бир саҳн бўлуб, бу саҳннинг тўққуз тарафидан 20 қадам зиналардан чиқилур. Чиқилатургон жойларга бир неча мармар стунлар ўтқурулуб, стунлар бир-бирига мармар равоқлар ила муттасил бўлур. Бу оқ мармардан қилинган суфанинг ўртасинда Масжиди Сахратулло ва номи дигар ила Масжиди Умар ал-Форук разияллоҳу анҳу бино қилингандур.

Масжиди шарифни ичи самоқ ва ранго-ранг мрамлардан ва ташқариси чинни ва кошинлардан ва манбиткори рангин мрамлардандур.

Баланд суфадан юруб, Масжиди Сахратуллога кирдук. Далил оғзидан олиб, ман ҳам дуо ўқумоқда ва икки ракаат намози шукрда ўқудум, ўн қадар далил атрофимизни олди. Худойи бериб, масжид ичиндаги – Сахратуллони зина остидаги ҳужра ёинки горға тушдук. Зина устинда эшити ҳам бор. Сахрат тошининг ости қатъ ноқис ва номунтазам шаклда.

Давраға қарийб бир ҳужрадан иборат бўлуб, бу ҳужранинг усти якпора оқ ва новшадирга шабиҳ тошдан иборатдур. Тошни аксар тарафи девор ва ер устинда бўлуб, тақрибан 7 дан бири деворға етмайдур. Сахратулло остиндаги ҳужрани тўғриси сахра тошининг остиндаги мағорани остига аъло гиламлар тўшалган.

Ҳужранинг у тарафдан бу тарафи 12 қадамча бўлуб, усти одам бўйидан бироз баландроқдур. Тошнинг ўртаси мудаввар ва қутри ярим газ қадар тешукдур. Тошни уст тарафини юқоридан кўрулдик, усти ҳам номунтазам, яъни чиқинти ва киринтилик бўлуб, мунинг атрофи ҳашт, яъни 8 буржлик шаклда олиий мрам устунлар ила айлантурулуб ва стунлар ниҳоятда зариф ишланган силлиқ, аъло шабакалик панжаралар ила бир-бирига марбут бўлингандур. Тошнинг уст тарафининг давринда дохилан яна ҳашт қатъинда олтун силлик панжаралар ва 2-панжара ила стунлар панжараси орасига яна аъло гиламлар ва сажжодалар ва лавҳ ҳам каломи шарифлар қўюлуб, қуфллик бир эшикдан муқаррарий вақтларда кирилур.

Сахратнинг устинда ҳеч нимарса бўлмай, очиқ турубдур. Сахратулло мағорасининг ичинда ҳазрати Сулаймон, Довуд, Хизр, Иброҳим ва Жаброил алайҳиссалом учун бошқа-бошқа мақомлар кўрсатилур. Ҳазрати пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳам мақоми шарифлари бўлуб ва ҳазратимиз меърожга Сахратуллодан суъуд қилибдурлар.

(Бақияси бор)

«Ойина». 1914 йил 27 сентябрь. №49

Сахратулло остиндаги хужраи шарифадан чиқдук. Масжид ичинда тўрт-беш газ баландликда биринжи бир шамдонни ҳазрати Довуд ясаган шамдон, деб кўрсатдилар. Аммо шамдонни яқин вақтда ясалгани зоҳирдур. Мунда беш-ўн нафар шайхлар мутаважжих бўлдилар. Бироз назр бердук, қабул ва дуо қилдилар. Масжид эшигидан саҳнага чиқдук. Яна 4-5 шайх мутаважжих бўлдилар. Ичкарига бердук, деб ўтдук. Масжиди Сахрат суфасининг бир тарафинда ҳазратимиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг «Қатабат ал-меърож» шарифлари музайян суратда бино қилингандур. Суфа атрофинда юруб, яна 2-дафъа масжиди шарифга кирдим. Масжиди Умар ал-Форуқ разияллоҳу анҳу 8 буржга бўлинув, ҳар бир буржнинг ораси 26 қадамдур. Масжидни ўртасинда Сахрат тоши воқе бўлуб, Сахрат атрофи яна 12 буржда тақсим қилиниб, мунинг 12 буржинда 12 рангга мармар якпора стунлар бўлуб, бул 12 амуд устинда бир гумбаз бино қилиниб, усти темирдур. Гумбаз қуббасининг дохийий тарафинда қабартма сўм олтундан у қадар нақшлар — ислимий, гиреҳ, ироқий, морпечлар ва бошқа ажойиб суратда ҳандасий араб услубинда ишлар қилганларки, мани синиқ қаламим анинг тавсифига ожиздур.

Қуббанинг атрофинда қабартма – манбит ва одамни йўғон кўлидан йўғонликда сўм олтун ҳарфлар ила сулс ва бошқа мутанавеъ хатлар ила оят ва ҳадиси шариф ёзилиб ҳамда «Ғуломони атрокдан малик Носириддин Муҳаммад Қиловун» ибороти ва бошқа бир неча иборотлар қабартма олтун ҳарфлар ила ёзилгандурки, жилоси кўзни олур. Бу қуббанинг устинда у қадар ажойиб нақшлар қилинибдурки, кўрмагунча инонилмас.

Бир оғуз ила хулоса қилайин: бутун қуббанинг ери олтун бўлуб, устинда ҳар рангда қабартма минолар ва мунбат олтун хатлар ва нақшлардур. Кўпни кўрган сайёҳлар дерки, дунёда мунингдек сақфига кўп олтун ишланган на бир масжид ва на бир калисо бордур. Хулоса, қараган ила бу қуббаи сахранинг нақш ва нафис санъатларини кўруб, тамом қилолмайин кўзинг чарчайдур, бўйунг-да қотар. Бу сақфдаги санъатлар аввалги мусулмонларнинг завқи салим эгаси ва саноеъ нафисанинг ошиқи ва мукаммили эканлигига бир далили мужассамдур.

Масжидни асоси Ҳазрати Умар ал-Форуқ разияллоҳу анҳу тарафларидан қўюлб, биниси 65-тарихи ҳижриясида, маснади хилофатга ўлтурган Абдулмалик бин Марвон тарафидан бўлгон ва Малик Носириддин Муҳаммад Қиловун тарафидан зийнат берилганлиги сўйланур.

Бу масжиднинг сақфлари ажойиб қандил ва овизалар ила ости қимматбаҳо нафис қолин ва сажжодалар ила зийнат берилиб, ҳар еринда садафкори лавҳлар устинда, ниҳоятда, зийнатлик Қуръони карим қўюлгандур.

Халифа Абдулмалик давринда ёзилган, тули икки газ, эни, очганда, икки ярим газ қадар бир Қуръони карим катта ва санъатлик бир лавҳ устинда қўюлгандур.

Масжид ичини бир неча дафъа юруб ва намози шукр ўқуб, яна ташқори чиқдим. Масжиднинг ташқориси 6 газ қадар иртифоъигача ранго-ранг, мусайқал мрамрлардан бино қилиниб, у мрамрларга қозма ва қабартма гул ва нақшлар қозилибдур. Мрамрдан юқориси бутун хитойи чиннидек рангтаҳ ва оят ила ҳадиси шариф ёзилган чиннилардан бино қилинган бўлуб, бир аъжубаи даврондур.

Бу вақт масжид атрофинда юздан зиёда оврупойи ва амриқойи насороу яҳуд сайёҳлари бўлуб, ҳар бири вола ва ҳайрат ила мундаги санъатни тамошо этардилар. Ва ҳар нав тилда булар сўйларди.

Ўндан зиёда аёл ва эркак руслар ҳам сайёҳлар ичинда эди. Аммо мусулмон заввордан икки мисрий араб ила ёлғуз ман бор эдим. Ер юзинда 400 миллиён насоро, 300 миллиён мусулмон бор, дерлар, аммо мунда 100 насоро сайёҳга 3 мусулмон тушарки, мундан бу икки қисм халқни(нг) аҳволи руҳиясини кашф этмоқ мумкиндур. Бу насороу яҳуд сайёҳларининг оғзидан Умар, Абдулмалик, Қиловун, Масжид, Муҳаммадон иборотлари эпитилмоқдадур. Қўлларинда бўлса, ҳар нав оврупойи тилларида ёзилгон «Раҳнамо» китоблари бордурки, ҳар нимарсани тарихи ила биладурлар.

Қуддуси шарифдан мусулмоний хатда бир «Раҳнамо» ахтардим, йўқ. Франсавий, немис, англис, румча, русча, арманича, ҳатто булғорчаси бор. Ёлғуз мусулмончаси йўқ. Ана, биз мусулмонларнинг лоқайдлиги. «Маносик ал-Қуддус аш-шариф» ис-

минда арабий бир рисола топдимки, анда тарихий жиҳатидан бир нимарса йўқ ва ҳақ нимарсалар қаторинда бир хейли хурофотларни қўшуб бостурубдур.

Ҳарамнинг бир тарафинда бир қубба ва ичинда турба борки, қабри ҳазрати Сулаймон алайҳиссалом дерлар. Кириб зиёрат қилдук. Бошинда фаслик авом бир ёш йигит мунда шайх экан. Панжараларинда ҳадсиз эски латта ва иплар боғлангандур. Алҳамдулиллоҳ, мундай латта боғламоқ Мадинаи мунавварадаги ҳарами муҳтарами Ҳазрат Пайғамбаримизга йўқдур. Шунга шукрки, сўюлган қўчқору ҳўкузлар шохи ва қўйруғини туғ деб ва, ёинки, бутпарастликдан қолган панжа суратини мундаги ҳеч бир муқаддас мазорга ва мақомга қўймабдурлар.

На Шом ва на Қуддус ва на Қоҳирадаги зиёратгоҳларда қўй ва ҳўкузни(нг) шохи ва қўйруғи муқаддас ва олий мазор устинда қўюлган йўқдур. Анинг учундурки, бир соддадил туркистоний ҳарами муҳтарами ҳазрат набавийга кириб, ҳужраи саодатни зиёрат этгандан сўнг «Садағаси кетай, хўб мазор экан, лекин туғи йўқ экан», деб ҳасрат этиб экан.

Қуббаи Ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломдан чиқиб, ҳарам доҳилинда ва қибла тарафиндаги Масжиди Ақсо зиёратига кетармиз. Ҳарами шарифни учдан икки ҳиссаси ифлос, чақир-чуқур, ҳар ерга ўт чиқиб, ўзи қуруб-чуруб кетмоқдадур. Ҳарам ичида бир неча ерда су(в) бор экан. Мундаги сарв, зайтун ва бошқа дарахтлар сувсизликдан қурумоқдадур.

Мана, мармар йўлакни бир тарафинда мундаги талаба ва машойих ҳам далилларни дастурхонидан чиққан суяклар ва шиприндилар йиллардан бери тўдаланиб ётибдур. Ҳарамни(нг) икки тарафинда бир неча ерда мармар фаршлар чўкуб, бизни қабристондаги ўюлган гўрлардек бузулуб, чўкуб ётибдур. 25 таноб қадар бир ҳарам ва мунинг 10 танобдан зиёдасини масжид, қубба ва ҳужралар ишғол қилгандур. 5 танобдан зиёдаси яна мармар тошлар ила фарш қилинган бўлуб, ниҳоят саккиз-ўн таноб қадар бўш ер борки, мунинг ҳам ҳар тарафидан бир неча мармар бўлақлар қилинган бўлуб, 5-6 танобини баъзи еринда қуруган ва қурумоқга юз қўйгон сарв, зайтун дарахтлари борки, шуларни суғориб ва ёввойи ўтини ўруб, чақир-чуқурини текислаб, шипринди ва ахлатларини беш юз қадам ташқаридаги сойга

чиқариб тўқмоқга Қуддуси шарифга одам топилмайдур. Ҳукумати ва ё баладиясини ҳарамга қарайдурган кўзи кўр бўлгон. Ҳарамни шарифни вақфидан юз минг сўмдан зиёда мадоҳил бўлуб, 40 минг сўм қадари шайх ва аҳли ҳарамга берилур. Аммо олами исломни ҳар ериндагидек ҳарамни назофати ва асл биноси таъмирига аҳамият берилмайдур.

Бу замон атрофимизда йигирма қадар ўн яшардан 60 яшаргача «назрхўр» борки, «Ҳожи, ман – хатиб, ман – имом, ман – турбадор, ман – мифтоҳдор, ман..., ман..., назр бер», деб мутаважжих бўлмоқда ва чақириб, сани сақлаб, пул тиламоқдадулар. Майда болалари бўлса, атрофингни олган ва этагингдан ушлаб, пул бер, дейдур.

Мани оташаробадан олган далил ёнимга бўлуб, Масжид ал-Ақсога қараб кетмоқдамиз. Баъзи болага пул бермадингни, сан яҳудий, деб айрилар.

Ажойиб ҳоллар. Бу ҳарамни муҳтарам ичинда бир замон қалбинг айридур. Олами руҳониятга ва нуруний бир мозийга ва осмонларга учарсан ва беш дақиқа сўнгра бу ҳолларни кўруб, тошга айланарсан, гўёки бир биёбони ваҳшатда кезарсан. Тоқатим қолмади, таваққуф этдим. Бир нимарса берур умиди ила атрофимни ўн қадар катта ва беш-олти майда назрхўрлар олди.

Дедим: «Худо учун, мунда ётган анбиё учун сўзумни тинглангиз. Ўзингизга маълум, бу ҳарамни муҳтарамда Масжид ал-Ақсо бўлуб, «Субҳоналлази исро...»³² ояти шарифаси муниг ҳаққиға нозил бўлгандур. Бу мақоми муқаддаснинг шаънидаги ҳадислар, албатта, маълумингиздур. Ўз нафсингиз учун бу қадар зиллат тамъани қабул қиларсиз ва беш юз қадамдаги ҳужрангиздан чиқиб, заввордан назр олмоқ учун югуриб, ман – имом, ман – хатиб, ман – ансордан ва саййид... дерсиз. Бу вайроналар ва бу ҳарамни муҳтарам ичиндаги шу муз болаларни кўрмайсизми? Ушбу болаларингиздек ахлоқсиз болаларни ҳеч ерда кўрмадим. Заввор пул бермаса, сўкар, яҳудий, дер. Бу на ҳолдур? Мундай кетса, амин бўлингки, анқариб ҳарамни ва арзи муқаддасни насоро ва яҳуд сиздан олар!...» Сўз та-

³² Қуръон. 17:1. Оллоҳ бир кеча Ўз бандаси (Муҳаммад)ни Масжид ал-Ҳаромдан Биз атрофини баракотли қилиб қўйган Масжид ал-Ақсога сайр қилдирган (бор айб-у нуқсондан) пок зотдир (*Аловуддин Мансур тафсири*).

мом бўлмасдан, назрхўрларни бир нечаси қайтиб кетди. Бир-икки-си далилдан сўрайдур: «Ман ҳува?» «Муҳаррир ал-жарида!»

Тумшүқини кўтариб, жавобсиз кетар ва бир-иккиси жавобсиз қараб турар. Охири, қайюмбошидан шикоят этар.

Далил эртароқ зиёратни тамом қилдурмоқ учун мани Масжид ал-Ақсо тарафига олиб кетди. Назрхўрлар ва болалар парокан-да бўлдилар. Бироз нари кетдук. Яна бир неча катта ва кичик назрхўрлар кела берди. Далил аларга арабий баъзи нимарсалар сўйлади, қайтиб кетдилар. Биз оёқларимизни ешиб, кафшини баввобга бериб, Масжид ал-Ақсога кирдук.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 4 октябрь. №50

50-рақамдан мобаъд

«Субҳоналлази исро...» ояти шарифаси ҳаққинда нозил бўлган Масжид ал-Ақсо муборакага кириб, ҳар шайдан аввал икки ракаат намоз ўқуб, мундай муқаддас ва мутабаррик мақомларга бандани еткургани учун Оллоҳи зулжалолга ташаккур ва арзи ниёз ва убу-дият этдим. Масжид ал-Ақсо аш-шарифнинг энг охирги ва мин-бари шарифни сўл живоринда ниҳоятда музайян рухомлардан бино қилинган бир меҳроби шарифи бордурким, Меҳроби Имом Шофеъий аталур. Минбарнинг ўнг тарафинда темир панжара ва шабакалар ила айрилган бир қитъа бўлуб, бул тарафда икки меҳроб борки, бири Ҳазрати Мусо, дигари ҳазрати Исо алайҳис-саломга нисбат берилур. Минбари шариф атрофинда обнус яғочидан ниҳоятда санъатлик қубба ва шабакалар ясалгандур.

Яна ушбу масжиди шарифнинг бошқа бир тарафинда Ҳазрати Довуд ва Яҳё ва Закариё алайҳимус саломга нисбат берилган айрича санъатлик ва нафис меҳроблар бордур.

Масжид ал-Ақсои аш-шариф тулони шимолдан жанубга уза-йиб, бино қилингандур. Қуддуси шарифнинг қибласи жануб та-рафи бўлур.

Масжиднинг узунлиги бобдан меҳробгача 130 қадам, эни шарқан ва ғарбан 110 қадам бўлуб, яна масжиди шарифнинг икки тарафинда бир неча хонақоҳлар бордурки, катта равоқ ва эшиклар ила асл Масжиди Ақсога қўшулуб ва ул хонақоҳлар масжид ила бир ҳукмга кирар. Ва ул хонақоҳлардан бир тарафидагини тули 60, арзи 36 қадамдур. Масжид ал-Ақсонинг шимолий тарафидан ва Масжид Сахратиллони қаршусидан 7 эшик бўлуб, яна Шарқ ва Ғарб тарафидан бирор эшики борки, Шарқдаги эшик «Боб ул-Хизр» аталадур.

Масжиди шариф 7 адад катта равоқ ва кўп адад тоқлардан иборат бўлуб, бу равоқлар 33 адад рухом ва 12 адад тош ва ниҳоят, баланд зийнатлик стунлар устинда бино қилингандур. Масжиднинг равоқ ва шуъбаларини бир-бирига рабт қилинган тош деворлар 40 дан зиёдадур.

Масжиднинг стунлари мусайқал ва мужаллий ранго-ранг мрамрлардан ва девори жилолик тошлардан бўлуб, инсоннинг акси кўрунур. Масжиднинг ости аввалан қимматбаҳо ва аъло ҳасирлар илан ўртулуб, устидан барча еринда Истанбулдан юборилган аъло қолин – гиламлар ва нафис сажжодалар ёйилгандур. Масжидни(нг) сақфига қарасанг, у мужаллий мрамр стун бошлиқлариндаги араб санъати меъморияси ва услуби ва анда ўткарилган ишлар сани ўзига жалб этар.

Тош устиндаги ўймакорликлардан бошқа олту ва минокорлик нақш ва хутутларни тамошоши ҳайратларға ғарқ этар.

Ичи бир неча таноб келатурган ва ирғифои 30 газдан зиёда ва кўпи мрамр стун ва гуҳарвар ва оқ ва лоҳутнишон маснаъ меҳроблар ва музайян сақфдаги қанодил ва овиза ва муқаддас минбари ҳазрат Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам ва ҳар бири бир пайғамбар азимуш-шаънга нисбат берилган муқаддас меҳроблар орасинда мажзубона зоти зулжалол ҳазратларининг бу назирсиз боргоҳи кибриёсинда ихтиёрсиз жисму руҳ ила саждага кетарсан. Бу саждаи убудиятдан у қадар лаззат олурсан ва у қадар вайдға қолурсанки, ҳар бир нимарсани унутуб ва ушбу саждадан бош кўтармасдан Оллоҳ зулжалолга етушмоқ амалида бўларсан.

*Назаргоҳи илоҳийдур, мақоми мустафодур бу,
Матофи қудсиёндуру, саждагоҳи анбиёдур бу.*

Оҳ, на руҳоний ҳолатлар, на лазиз важдангиз убудиятлар, на ашкрез нозу ниёзлар... Оллоҳ таоло ғариқи раҳмат этсун, мунинг бонийси асл мутақаддимин мусулмонларни, қандай асл мусулмонлар! На нуроний фусункор, порлоқ мозийким, анинг асари қудсият самари, минг бу қадар сана сўнгра бизни маҳвият даражасинда келтурар.

Эй, ўтмиш муқаддас мусулмонлар! Эй бонийлар! Эй фотиҳлар! Оллоҳ Сизларни ниҳоясиз раҳматларига ғарқ этсунки, замонангизда бу қадар лоҳутий асарлар ва муқаддас буқъалар бино этибсиз. Чин мусулмонлар, ҳақиқий инсонлар сизларсиз. Ва сизларнинг тарзия ва тавсифингиздан бу кунги биз, мусулмонлар ожизмиз. Бизлар сизни ноҳалаф авлодингиздурмиз. Сизни изингиздан кетмоқга жаҳолатимиз монёъ бўлди. Қусуримизни ажзимиз учун кенг карамларингиз илан бағишлангиз!..

Илоҳо! Бу азиз ва фаъол бандаларинг ҳурматига бизга басират бер! Эшитар қулоқ, англар ақл бер! Оҳ, у эзгулар қандай эканлар? Биз на ҳолдамиз? Оҳ, бу қадар анбиё, авлиё, машоҳирлар келиб, биз, инсонлар учун шариятлар, тариқатлар, маърифатлар ваъз этиб, бизни ҳақиқатга даъват этиб эканлар. Биз, гумроҳлар, йўлдан чиқиб, хазиси нафсониятга куллиян чўмубмиз. Букун ўзларини маданият ва инсониятни энг олий табақасинда, деб ёлғондан даъво этадурган инсонлар ваҳшониятни энг асфал даражасинда қўл ва аёқ урарлар. Миллиёнлар ила бани одамнинг боиси кулфати ва мусибати бўлурлар.

Эй, Оллоҳи азимуш-шаън! Бу магар санинг ғазабингмидур? Афв эт, биз, инсонларни ҳидоят эт! Ер юзинда сулҳ ва салоҳи умумий ато айла, инсонларга инсоният бер! Золимларни қаҳр эт, маҳв бўлсун зулм, яшасун адолат ва ҳаққоният, омин...

Ал-он Масжид ал-Ақсо ичинда оврупойи ва амриқойи юзлар ила заввор бор. Мусулмондан икки мисрий араб ила ман ва 20-30 нафар худдом ва далил бўлуб, насоро ва яҳуд завворининг ўндан зиёда пўп ва роввинларида бордурки, насоро ва яҳуд руҳонийлари ўртага туруб, бир неча ерда давра этуб, ҳарами шариф ва

Масжид ал-Ақсо тұғрисинда баланд овоз ила нутқ сўйлаб, аларга тарихий ҳолатлардан баён қилмоқдадурлар. Масжид ичинда кирганда, ҳар ким бўлсун, этигини ешиб ёянки устидан бошқа тоза чарм ва ё латта кафш кийиб кирар.

Ушбу масжидни ўрнинда аслан Ҳазрат Сўлаймон алайҳиссалом Масжид ал-Ақсонинг бино этиб эканлар ва исломиятни бидоятинда қибла ушбу Масжид ал-Ақсо эди. Сўнгра «Фавалли ваҳҳақа шатрал Масжидил ҳаром»³³ ояти нозил бўлуб, Каъбаи шариф қибла бўлди. Ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломнинг асл бинолари бузулуб ва тахтга қолиб экан ва асл масжидни ўрнинда ҳозирги ушбу масжиди азим уш-шаънни халифа Абдулмалик бин Марвон ҳазратлари авваланчи асри ҳижрияда бино этиб, сўнгра хулафоу салотин даража-бадаража таъмир ва зийнат берибдурлар. Дерларки, бир замонлар насоро ва яҳуд истило этиб, масжидни калисо этиб эканлар. Ахиран Айюб салотинлари олиб яна аввалгидек масжид қарор берилибдур.

Масжид ал-Ақсонинг остига, ертўлага киратургандек заминий дарвозадан кирдукки, масжидни ости тамоман катта равоқ ва ҳам вусъатлик камар ва 7-8 газ баландликда тоғлардан иборат бўлуб, ҳаммаси 1-2 маъаб газлик оқ тошлардан бино қилингандур. Асл маъбади Сулаймон алайҳиссалом мунинг остинда қолиб ва ушбу табақа мусулмонларнинг биносидур. Ва бу катта камарларнинг бир тарафинда ёпуқ сардоба бўлуб, Масжид Ақсонинг уст табақасидан оғзи бордур. Тахтони табақа Масжиди ал-Ақсонинг таг курси ва ертўласи ҳукминда бўлуб, авинг ери тош ва га(н)жлардан иборат ва деворлари фақат тош бўлуб, тазйиноти йўқ. Ва, аммо, ниҳоятда даҳшатлик ерости катта бир иморатдур. Мунда қиблаи аввал ва сонийга махсус меҳроб ва аломатлар ҳамда Ҳорун алайҳиссалом, Шубайр ва Шубайр азизлари учун мақомлар бордур.

Мундан чиқиб Боби Хизр алайҳиссаломдан ўтуб, икки-уч таноб мармар саҳндан юруб, ҳарамни шарифни шарқи-жанубий кунжида бориб, заминий бир эшикдан, ер остинда йигирма қадар тош зина ила тушдук. Мунда катта тошлардан бино қилинган бир уй бўлуб, бир тарафинда бир мармар суффа борки, «Тахти

³³ Қуръон. 2:149, 150. «Юзингни Масжидул-ҳаром томон бур».

Исо алайҳиссалом» дерлар. Яна мунда Ҳазрати Марям ва Исо ва Нуҳ алайҳиссалом ва ҳаворийин учун меҳроб ва мақомлар кўрсатилур. Мунда «ванна» (бир нав тақора(ға) ўхшаш бир оқ тош борки, «Исо алайҳиссалом бешиги» дерлар. Бу уйдан яна 20 қадар тош зина ила ер остига тушдукки, мунда тули ва арзи 50-60 газ келатурган катта бир иморат бўлуб, кўп адад оқ тош стун ва деворлар устинда бир неча гумбаз ва қуббалар ила ёйилган бўлуб, равоқу камарларнинг стунлари бир-бирига яқиндур.

Стун ва деворлар 1-2 макъаб газлик ҳажминда тошлардан метин бир суратда бино қилингандурки, биноси ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга нисбат берилиб, ҳазрати Умар разияллоҳу анҳу фатҳидан илгари Истабли Сулаймон (Сулаймон алайҳиссалом от-хонаси) деб, масмуотга қараганда, ичинда яҳуд ва насоро от боғлар эканларки, баъда аз фатҳи амрда ҳазрат Умар ила тозаланиб, Масжиди Сулаймон алайҳиссалом аталиб ва ал-он мунинг ости тош ва туфроқдан иборат бўлуб, ўзи мудҳиш ва муаззам ҳам метин бир бинодурки, бу ҳол ила яна юз минг саналаргача бузулмайдур.

Бу мақомлардан саҳн устига чиқдук. У қадар чарчабманки, бутун аъзога касолат келган.

Далил афандига дедим:

– Манга ҳарам доҳилинда ер кўрсатингиз, бироз ўлтуруб, истироҳат этайин.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 16 октябрь. №51

51-рақамдан мобаъд

Далил жаноблари Масжиди Сахратнинг муқобилинда бир талаба ҳужрасига олиб кирди. Икки заввор мисрий араб-да бор. Бирини Танто шаҳрининг бош дўхтури, дигари сақоли тамоман тарошланган бир муллодур.

Бироз ўлтурдук. Истироҳат этдук. Оқшом бўлди. Эртага Халил ар-Раҳмон зиёрати ва Байтуллаҳм саёҳати учун учаламиз-

га далил бир фойтун кира ва бир нафар киши қўшмоқчи бўлуб, ароба учун байъона олди. Баъда аз ғишо ҳарамдан чиқиб, «Олтер» ўтелидаги ҳужрамга ётдим.

Саҳар соат 4. Фойтун ила ҳамроҳлар келди. Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломнинг зиёратлари учун Халил ар-Раҳмон шаҳрига озим бўлдук. Ҳануз саратон ойи бўлса ҳам, Қуддуси шарифнинг оқшоми хейли салқиндур. Совуқликдан ароба ичига кўрпага ўралдук. Бир соат қадар кетдук. Исо алайҳиссаломни маҳали таваллудиди – Байтуллаҳм шаҳрининг қуйсидаги боғлар орасидан ўтармиз.

Яна ярим соат юрдук. Халил ар-Раҳмон тоғларини тепаларини офтоб нури қоплади. Гуруҳ-гуруҳ бадавий араблар тевага, от ва эшакларга ҳар нав юк ва кўмур ортиб, шаҳар тарафига келмоқда-дурлар. Бир замон темир садоси чиқди. Ароба тўхтади. Тушуб қарасак, фойтунни орқа чархидан бирини темири икки жойдан синиб тушубдур. Бошқа чархлари ҳам яқинда синмоқчидур. Далил жанобларининг баракатидан ўрта чўлда қолдук. Қуддусдан Халил ар-Раҳмонгача 42 килўметру (40 чақирим). Тош тўпалган аъло, ниҳоятда мусаттаҳ бир йўл бўлуб, ҳукуматни таърифаси тўрт, ҳатто беш киши бориб қайтмоқ тўрт ярим мажидий экан. Далил жаноблари бизларга 6 мажидий қарор бериб эдилар.

Сап-сарик маймунга ўхшаган арабачи Юсуф яҳудий ҳайрон-ҳайрон аробасига қаради-қолди. Аробасини эскилиги учун 3,5 мажидийга далил ила савдо этиб экан. Ҳар мажидий – 160 тийин. Бизлар ҳам тушуб, аробани тавоф қилатургандек атрофини ҳар биримиз бир неча дафъа айландук. Илож йўқ. Аробага уч от қўшулган. Бирини яҳудий Юсуфга миндуруб, қайтариб, Байтуллаҳмга ароба учун юбордук.

15 дақиқа сўнгра далилни бизга қўшган одами Шайх Маҳмудни ҳам Байтуллаҳмга ароба учун юбордук. Йўл каноринда 45 дақиқа ўлтурдик. Мисрий дўхтур жаноблари мандан ҳам сабрсиз экан, асабийлашиб, далилни ғойибона ражиди: «Инсоф йўқ, бунлар ҳароми, ўғри...» – деди. «Бунлар яна бизни ўйнатур. Орқаларидан Байтуллаҳмга кетармиз», – деб иккиси қарор берди. Ман ҳам, табиий, аларга тобе бўлдум. Икки отни аробадан чиқариб, кўрпамни устига ташлаб, отни бирига миндим. Бири мулло ила дўхтурга қолди. Аларни бири дигарига минмоқни таклиф қилар. Бири дер: «Валлоҳи сан мин». Дигари дер: «Валлоҳ, сан мин».

5-6 дақиқа атрофни «валлоҳ», «биллоҳ» босди... Охири мулло минди. Дўхтур яёв кетмоқда. Отлар ҳам «асл» эканки, ҳар қадамга тўқушар. Дўхтурни аёғига қараб оҳисталик ила ҳайдаимиз. Байтуллаҳми ярим йўлига келдук. Яна «валлоҳ», «биллоҳ» бошланди. Мулло тушди. Дўхтур минди. Муллога олдим ва ё орқамга минмоқ ва эртарақ етмоқни таклиф қилдим. Яна валлоҳ-биллоҳдан бошқа натижа йўқ. Оқибат, мўлтони юришинда Байтуллаҳмига етдук. Ва бир кўчадан далил ила Юсуф яҳудий уч отлик бир фойтун ила чиқдилар. Мисрийлар оташин бўлуб, далил одамани сўқуб, Халил ар-Раҳмонга бормас бўлуб, Байтуллаҳми шаҳрига пиёда кириб кетдилар. Ман 2-аробани аввал чархларини муояна қилиб, далил одам ила ўлтуруб, Халил ар-Раҳмонга озим бўлдум. Бир соат қадар юруб, синиқ аробага келдук. Хулоса, уч соатлик вақтимиз ғойиб бўлдики, бу қимматлик йўқолган уч соат муддат мани беш кун Ёфа шаҳрига мунтазир ва йўлдан қолиб бекор ўлтурушимга сабаб бўлганини сўнгра ўқулар.

Бақадри имкон аробани тез ҳайдатиб, Халил ар-Раҳмон шаҳрига яқин етдук. Атроф узум, зардолу, зайтун, анжир, анор, хулоса, латиф мевалар боғчаларидур. Оврупойи 2-3 табақа иморатлар орасидан баъзан кулба ва козалардан ўтуб кетмоқдамиз. Бу замон машлаҳга бурулган саллалик бир араб суръат ила келиб, ўзини бизни аробага олди ва манга Халил ар-Раҳмон зиёратига далил-лигини тайин этди. Ёнимдаги Шайх Маҳмуд бўлса, анга «Қуддус далили бу заввори Шайх Довудға элтиб топшир», деганини ҳар миён айтиб, иккиси бироз мунозара этди. Дам бўл, деган ила сукут этмайдурлар. Аробани сақлатиб, дедим: «Ё сизлар аробадан тушунг, ё мен. Бўлмаса, ускуту». Бир неча дақиқа сўнгра ифлос ва фалокат бир саройни олдига аробамиз турди. Аробачимиз Никола Абдулазиз исминда бир араб насоро бўлуб, Шайх Маҳмудға дерки: «Мандан хабардор бўл...» Сабабини Шайх Маҳмуддан сўрасам, дерки: «Христианлардан мунда агарчи тубжойи бўлса ҳам махсус олим оладурлар. Анинг учун кўрқар. Вузуъ этдим, мани Шайх Довудға топширди. Атрофимни 20 қадар бола ва катта олди:

– Ҳожи, бахшиш!

– Баъда аз-зиёрати, фил-авдати!

Шайх Довуд ила ҳарам сари кетмоқдамиз. Фалокат кўча ва бозорлар усти равоқлар ила ёпилган. Эни уч газлик эгри-бутри, ифлос

йўл. Кичкинагина ифлос дўконлар ичинда озгина Оврупо моли бор. Чиркин араблар ўтурмоқда. Хулоса: мундай чиркин ва ажиб кўча ва одамларни ҳеч ерда кўрганим йўқ, ҳатто Ёфанинг кўчаларидан ҳам фалокатроқдур. У қадар фаноки, инсонга ёмон таъсир этар.

Бу дўконларни бир-иккиси яҳудийнинг баққол дўконидурки, Оврупо тамға ва муҳрлик шароб тўла пишпалар ҳам сотилур. Туркия ҳукумати тарафидан бино қилинган мактаби рушдияни «ҳаром» деб бола бермайдургон араблар бу пишпалардан олмоқда ва фойдаси яҳудий ва Оврупо киссасига кирмоқда ва арабни ахлоқи зиёдароқ бузулмоқдадур. Турк ҳукумати шароб сотмоқни ман этмоқчи бўлса, Оврупо тожирлари, «ваҳший» турклар «сарбасти тижоратта монe бўлур», деб эътироз этар эмиш. Оҳ, сад оҳ, на учун олами иломнинг ҳар ери мундай. «Фажтанибуҳу», «Ан-назофату минал-иймон» қайда қолди? Анбиёи изом саловатуллоҳи алайҳум ажмаийн ҳазоротининг турбаи муборақлари ва абул-анбиёи Иброҳим Халилуллоҳ ҳазратларининг муборақ исми шарифларига нисбат берилган балданинг ҳоли ва мундаги мусулмонларнинг қиёфа ва башараси бумидур? Эй, Оллоҳ, қиёматинг кўпсун-да, бу асифлик ҳолларга хотима чексун ва бизга баъс баъд ал-мавт йўли очилсун!

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 25 октябрь. №52

Боши биринчи йил «Ойна»нинг 31-рақаминдан 52-рақамигачадур

Халил ар-Раҳмон шаҳрининг яҳудийча исми «Хебрун» бўлиб, бу шаҳар Жабали Халил исминдаги тоғ каноринда муттасил ва бу тоғ этагиндаги катта бир захра устинда ва шаҳарга муттасил Иброҳим Халил алайҳиссалом ҳазратларининг мадфани муборақлари воқеадур. Бозор ва дўконлардан бевосита боргоҳи ҳазрат Халилга 5-10 зина ила чиқиб, мармар тўшалган узун сахловдан юруб, кўп адад равоқ ва тошсутун устинда бино қилинган катта ва узун ери ҳасир тўшалган бир жомеъга кирдук. Мунинг асл ўрнинда маъбади Сулаймон алайҳиссалом бў-

либ, сўнгра мулуки Мисриядан Малик Зоҳир, Барқуқ ва бошқалари тарафидан олий иморатлар қилингандур. Бу маҳалларга турклар истило этгандан сўнгра Ёвуз Султон Салимхон зиёратга келиб, яна зиёда таъмирот этиб, мундан сўнг Султон Маҳмудхон Соний тарафидан яна зийнат берилибдур. Бу жомеъ тахминан юз қадам узунликдадурки, андин яна мурабба ва тулоний катта бир хонақоҳга кирдукки, мунинг зийнати аввалгидан зиёда ва устунлари якпора мармар бўлиб, бошлиқ ва деворлари ранги мармарлар ила зийнат берилиб, яхши овиза ва қандиллари бўлуб, ери бутун аъло қолинлар ила тамоман ўртулгандур. Хонақоҳ меҳробини икки тарафинда ва хонақоҳ деворларига етмасдан ва қиблага қараб, тулоний икки муаззам турба бордурки, ҳар бирининг тахминан тули олти, эни уч, баландлиги тўрт газ бўлуб, усти бизни соғаналардек балиғсиртдур. Ва бул муборак турбаларнинг ораси ўн газ қадар бўлуб, ҳар бирининг усти яшил атлас пўшиш ила ёпилиб ва ул атлас устинда олтун калоба тўп ила оят ва аҳодиси шарифа жалий суратда ёзилгандур. Меҳробнинг ўнгиндаги турбаи муборакка ҳазрати Халил саловатиллоҳ васалламнинг ва сўлдаги турба завжаи мутаҳҳаралари ҳазрати Соранинг мақбараи шарифалари бўлуб, икки турба бир-бирига муқобилдурки, зиёратлари ила мушарраф бўлдум. Ва зиёратдан сўнгра меҳроби ҳазрати Халилга намоз ва убудиятни бажо келтуруб, ушбу хонақоҳга бир эшик ила марбут бўлинган бошқа хонақоҳга ўтуб, ҳазрати Исҳоқ алайҳиссалом ва ҳарими-муҳтарамалари ҳазрати Рафиқа ва ҳазрат Яъқуб алайҳиссалом ва завжалари ҳазрати Лоиқа зиёратларига мушарраф бўлдум. Яна бир эшикдан катта бир ҳужрага кирдукки, мунда ҳам олтункори ва яшил атлас ила ўртулган бир турба борки, бул ҳазрат Юсуф алайҳиссаломнинг мадфани шарифлари бўлуб, мунинг ҳам зиёрати ила мушарраф бўлдум ва бу ҳужрада эски ва тарихий бир сандуқ-да бордур. Бу ҳарам ичинда шайхлар «токчадек» бир жойдаги жилолик бир топда «қадами набиййна Муҳаммад» саллоллоҳу алайҳи васалламни бўса қилдирадурлар. Бу хонақоҳ ва жомеълар уч тарафдан кичик ва усти очиқ, ости мармар ила фарш қилинган бир саҳни иҳота этгандур. Саҳннинг қиблага муқобил тарафинда бир неча ҳужра бўлуб, шайхларга махсусдур. Ҳарам ичинда бир неча лавҳда Қуръони карим қўйилганки, би-

ридан бироз тиловат этиб, анбиёи изом ва оилаи киром ҳазратларига арз ва Оллоҳи зулжалол ҳазратларига ниёзу убудият этдим. Ҳарам ва хонақоҳларни яна айланиб, андаги 30-40 қадар мўйсафид ва ёш болаларга ҳадяи ожизона бермоқчи бўлдумки, далилимиз шайх Довуд деди: «Буларга берма, берган ила қутулмайсан, балки сани талайдурлар. Тўхта, катталарини чақирай, анга бергил». Бу сўздан сўнгра алардан бири катталарини чақирдики, бир ёш киши келди ва ул кишига ҳадяни бердук. Қабул ва дуо этди. Андин сўнгра бир мўйсафид шайх манга далолат қилдики, яна бир зиёрат ери қолдики, кел зиёрат қил. Орқасидан кетдим. 3-4 шайх ўлтурган бир ерда ва хонақоҳи Халилни бир тарафинга олиб борди. Ва анда қудуқ оғзига ўхшаган ва қўлни кўб суртулганидан мужалло бўлган «қубурга ўхшаш тош»ни зиёрат қил деди. Дедим: «Қандай зиёрат қилурлар?» Ул шайх ерға ўтқурулган қубур тошини қўли ила масса этиб, сўнгра қўлини ўпуб, юзига масҳ этди. Бу афъол мани ўйловга солдики, бу қандай тош ва қандай зиёратдур? Гўё бул хажари асвад бўлсаки, биз ани ўпармиз. Ҳосил, бу тош учун бироз ҳадя бердим. Бу қудуқ оғзига ўхшаган тошни бир неча кишига ўптуруб турубдурлар. Ҳатто баъзи бадавийлар ўшал тошга сажда этган ҳолда баланд овоз ила ўз муродини тилаб турубдур. Бу ҳоллар асабларимга тўқунди. Яна атрофимни бир неча 60 дан 8 яшаргача одамлар олиб, назр тиладилар... Бу ҳоллар ёмон таъсир этиб, анбиёи изомнинг муборак турбалари ҳузуринда бориб, ихтиёрсиз ҳолимизга йиғладим. Таъхирим, шайх Довуд далилга малол келиб, чиқмоқга таклиф этди. Туруб, яна ҳарамни айландим. Ва қуббат ул-Халил деворининг бир тарафинда, икки қизил мрамарга, бири куфий, дигари қуръоний хат ва арабий ал-ибора ила «ушбу тош Мавлоно ас-султон Малик носир уд-дунё вад-дин Муҳаммад Қиловун айёминда қўюлди» ёзулиб, яна 732 тарих қозилгандур. Бошқа бир ерда 1313 санасинда Султон Абдулҳамидхон тарафидан таъмир ва таждид қилинди, деб тошга қозилгандур. Муни ўқуб турганимда, атрофимда 20 қадар катта ва кичик назрхўрлар жам бўлуб, алардан бири, билмайман, на сабаб учун «Ҳамид малъун!» деб менга исмини кўрсатди. Ва ман анга ҳайрон бўлуб қараганимда, бошқа бир-иккиси ани урушуб ва бири ул сўккан одамнинг мажнунлигини илгари сурди. Яна ҳазрат Халилуллоҳ

турбаи муборақлариға мутаважжиҳ бўлуб кетдим. Ва бул турбанинг ичига кирмоқ мумкин бўлуб, темир шабакалик эшиги бор экан ва эшикига шабака ила 1259 тарихи ёзилибдур. Турбаи Биби Сора ҳазратларининг темир қуфлиға 1302 санаси шакли қозилибдур. Видоъ зиёратидан сўнгра хонақоҳдан чиқиб, ҳарамнинг бошқа тарафиндаги мраммар сахловидан юруб, беш-ўн зинадан тушуб, яҳуду насоро зиёратчилар(нинг) келиб қайтатургон дарвоза олдиға келдукки, мунда зинаға ўжшаш бир неча тошлар бордур. Зиёратчи яҳудий ва насороларни ҳарам ичинда киргузмас эканларки, яҳудийлар шул тошларни силаб, ўпуб ва ул тошлар олдиға соатлар ила йиғлаб, дуо ўқур эканлар. Яҳудийларни силаб ва ўқигани сабабидан бул тошлар сайқал ва жило топибдур.

Олмония императори ҳозирги Вилгельм Қуддус зиёратига келганида бу ҳарамға-да Султоннинг иродаи махсуса қоғози ва маҳаллий ҳукумат одамлари ила келиб, ҳарамға кириб экан. Султондан иродаи махсуса бўлмагунча ғайримусулмонни ушбу ҳарамға қўймас эмишлар. Вилгельм бу зиёратига араб ва туркларға кўп худойи бериб эканки, баъзилари ани «Ҳожи Вилгельм» дерлар. Ҳарами Халилнинг иккинчи бобидан чиқиб, шаҳарни айланиб, бир араб таомхонасинда кириб, таом этдук. Ул таомхона кичкинагина ва бир мусулмон арабники бўлуб, деворинда Оврупонинг машҳур ҳукмдорларининг рангли тасвири осилган эди. Ошхоначидан сўраганда, бул «Ҳожи Вилгельм» ва бул фалон деб кўрсата берди. Ва императори аъзамимизни ҳам атаб кўрсатди. Анвар ва Ниёзий ва Маҳмуд ва Шавкат пошоларнинг ҳам тасвири осилгандур. Қуддус, Ефа ва бу тарафнинг баъзи таомхона ва дўконларинда мундай ранг суратлар кўпдур.

Ошхонадан чиқиб, аробамиз турган саройиға келдукки, 20 дан зиёда катта-кичик фақир араблар: «Ҳожи, зиёрат қабул, аъти бахшиш» деб мутаважжиҳ бўлдилар. Бироз бахшиш берилди. Ва аробамизға ўлтуруб, шайх Довудни далилонасини бериб, мурожаат этдук. Бироз кетиб эдукки, келарда аробамизда ўлтурсан киши ароба олдини тутуб, ҳаққини (?) талаб қилди. Ва анға ҳам бироз пул бериб, бир-икки ўтел нумра лавҳасини ўқуб ўтдук. Бу ўтелларни яҳудийлар тутар экан. Азбаски, араблар ўтелчилик қилмоқға ор қилар эканлар. Мунда овруполи зиёратчиларни(нг) кўп келиши учун бу ўтелчи яҳудийлар кўп фойда қилур эканлар.

Аммо бечора араблар тиланиб, умр ўткарадурлар. Халил ар-Раҳмон шаҳринда уч катта жомеъи шариф ва бир неча масжид бордур. Шаҳарда 10 мингдан зиёда араб шофеъий мазҳабида ва 600 қадар яҳудий бўлуб, яҳудийларни(нг) бир ибодатхона ва бир мактаби бордур. Турклар тарафидан бир рушдия ва олти сибён мактаби очилибдур. Мунда шиша бўлатурган маъдан борлиги учун шишадан ҳалқа билакузук ва майда-чуйда нимарсалар қуядурлар. Агарда мунтазам бир фабрика очиб, шиша ва зужож санъатига ривож берилса, аҳолига манфаат бўлур эди. Шаҳарнинг узоқ ва яқинига шаҳарга қараган 60 дан зиёда қишлоқлар бўлуб, сув ила боғча ва мева ва деҳқончилик яхшидур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 6 ноябрь. №1³⁴

1-рақамдан мобаъд

Халил ар-Раҳмон шаҳридан Қуддуси шарифгача тош тўшалган каф(т)дек мусатгаъ аъло катта бир йўл бўлуб, тарафайн аксар афилсун, узум, анжир, зайтун ва бошқа мевалик дарахтлар ила тўладур; тарафайн тоғлик бўлуб, Қуддус ва Байтуллаҳмга яқин ерлардаги боғчаларнинг баъзисини Амриқо ва Оврупо насоро бойлари сотиб олиб, Оврупо усулинда аъло қасру иморатларни этибдурларки, яна бироз муддатда бу боғчалар тамоман Оврупо ва Амриқонинг халқига ўтуши муқаррардур. Тўрт тарафи тоғлик ва тошлик ерларда юз минглар сўм масориф қилиб, овруполилар тарафидан қасру кўшклар солингани бу даъвони(нг) далилидур. Йўл ҳозирланган, қайси кун бир Оврупо ширкати трамвай юргузуб, завворлардан яхши фойда этар. Халил ар-Раҳмондан Қуддусга қараб 5-6 чақирим юрдук. Мунда тоғ парчасидан иборат бир тепанинг ёнида тошга қозилган бир неча мағоралар бўлуб, одам эмаклаб киратургон кичик оғзи бордурки, қадим замон одамларининг хонау макон-

³⁴ «Ойна» журналининг иккинчи йил чиқиши 1914 йил 6 ноябрдан бошланган, шу боис №1 қўйилган, 1915 йил №7дан бошланган.

лари эмиш. Бу мағораларни(нг) орқа тарафинда бир неча қабр аломатлари борки, Намруд замонидан қолган, дерлар. Йўлда бир-икки ерда шифохона ва чойхоналар бордур. Йўлнинг каноринда бир-икки ерда насоро зиёратгоҳлари бўлуб, анда олий калисолар солиниб, одатан ҳар бири оврупойи бир катта қасаба ёинки кичик шаҳар ҳукмини олибдур. Халил ар-Раҳмондан 11 қақиримда турк султони Сулаймон Қонуний тарафидан 3-4 таноб ерни тугтан ва баландлиги 8-10 газлик мустақкам тошдан бир қалъа бўлуб, анинг живоринда тошдан бир таноб қадарина катта бир ҳавз бино қилинибдурки, вақтинда турк аскарлари турар экан. Ал-он бўш ва ҳануз қалъа мақкам ва, ҳатто, кунгира ва зийнатлари ериндадур. Яна бироздан сўнгра бир тоғта келдукки, христианлар муни Макони Хизр, деб зиёрат қиладурлар. Мундан нарироқ модари Юсуф алайҳиссалом ҳазрати Роҳиланинг зиёратгоҳидур. Мунинг ул тарафинда Юнус алайҳиссаломнинг зиёратгоҳлари борки, буларни зиёрат, дуои фотиҳа қилдук ва Халил ар-Раҳмондан 30 қақирим қадар юруб, Байтуллаҳм шаҳрига кирдук. Шаҳар тоғ ва қумлиқ сувсиз ва оризалик бир ерда бино бўлинув, кўчалари тор ҳамда эгри-бугри қадим замон шаҳридур. Шаҳарда шаъшаълик суратда бир неча калисо ва бир ҳукумат кўноғи ва бир неча мағоза бўлуб, садафкори савғойи кетадургон нимарсалар сотилур. Мағозаларинда ерли нимарсаларни баъзан бирда ўн дафъа қимматбаҳо кўярлар. Бу шаҳарда беш-олти минг араб халқи бўлуб, ярмидан зиёдаси насоро ва бошқаси мусулмон бўлуб, барчаси салла ва жубба ила юрар. Мағозадагилар ҳар бир тилни оз-оз биладурлар. Халқининг иши садаф тарашламоқ бўлуб, садафдан тасбеҳ, салб, ҳалқа, ҳилол ва юлдуз, қути, шамдон, қопчуқ, попирусдон, албум, муқова, табоқ, қошуқ, тасвири салби Масих, аёл, бола ва эрлар учун тугма ва ҳар нав зийнату ярашиқ катта ва кичик асбоб, хулоса, минг нави нимарса ясайдурлар. Ва ер юзидан келатурган мусулмон ва насоро завворлари туҳфа учун олиб кетарлар.

Садафлар Ҳинд ва Аммон тарафидан, аввалан, Италияга кетиб, анда аълолари ажралиб, иккинчи даражадагилари мунда келиб, айтулган асбоблар тайёрланадур. Андаги садаф тасбеҳ ва асбоблардан бож ила Туркистонда келтурулганда ва фириб емасдан биринчи қўлдан олинганда, юздан йигирма ва баъзи молдан юздан қирқ фойда қилмоқ мумкиндур. Шаҳарни ва са-

даф устахона ва мағозаларини юруб, баъзи туҳфалар олиб, бир майдончага чиқдукки, анинг бир тарафинда мағозалар ва бир тарафинда ҳукумат қўноғи ва ниҳоятинда катта бир иморат бордур.

Иморатни майдонга қараган жабҳа эшитини, билмайман, на сабаб учун юқори нисфи беркилгандурки, ҳам бўлуб кирдукки, мунда катта ва олий, деворлари мунаққаш ва зийнатлик бир масжид бино қилингандур. Узунлиги 60, эни 40 газ бўлуб, усти хейли баланд ва 44 дона аъло ва мазоиқлик мармар стун сақфини кўтариб турубдур. Ери тош бўлуб, ал-он бўш, фақат бир неча қандиллар осилгандур. Мундан бир эшик ила бошқа бир хонақоғга ўтдукки, эни 30, тули 60 газ қадар бўлуб, кўп бино қўюлгандур. Мунда кўп қандил ва ададсиз зайтун чироғлари ва зийнатлик овизалар қўюлуб, мунинг бир тарафинда тоқ(и)дек бир жой қилиниб, анда кеча ва кундуз минглар ила зайтун чироғи ва шам ёқилиб турурки, бул ҳазрати Исо Масиҳнинг туғулган маҳалидур, дерлар.

Бу иморатда ҳар нав икон ва тасвиrotлар қўюлуб, мукамал насоро калисосининг ичидекдур. Бу савмаъанинг ичида ва ост табақаси ва ер остинда баъзи кичкина ҳужралар ҳам бўлуб, анда ҳам тасовир ва чироғлар қўюлгандурки, кеча-ю кундуз чироғлари ўчмай, насоро роҳиб ва шайхлари қарашадурлар. Ушбу савмаъа, тўғриси, калисо доимо очиқ бўлуб, турк аскарлари тарафидан атрофинда қоровул ва ичинда ҳам бир суффа устинда доимо икки турк аскари милтиқ бадаст тик тутуб ва ҳар соат навбат олишдурмоқдадурлар.

Бу олий иморатларнинг биринчи бонийси ҳазрати Умар разияллоҳу анҳу, иккинчиси Халифа Абдумалик бин Марвон дерлар. Ушбу бино кўб матин ва чидамлик бир суратда мармардан бино қилингандур. Девор ва стунлари тамоман қозма ва қабартма, араб услубинда мазоиқлар бўлуб, кўб бино қўюлган ва мармар стун бошлиқлари кўп зийнатликдур.

Мунда ҳар ким ўз хоҳиш ва одати диниясинча зиёрат ва ибодат қилар. Зиёратдан сўнгра яна шаҳарни кезиб, аввалги аробамизга ўлтуруб, шаҳардан бошқа йўл ила чиқдук. Шаҳар атрофинда мармар тош маъданлари бўлуб, бир қисм халқ, ер остидан тош чиқориб, иморат учун йўнмоқдадур. Шаҳар атрофинда кичик мева боғчалари бўлуб ва баъзи боғчаларни яна Овруро ва Амриқо давлатликлари эгаллаб, баъзисинда юз минг сўм тура- турган олий тош бинолар солибдурлар.

Қуддус ила Байтуллаҳм ораси 8 чақирим бўлуб, бир-бирига яқин боғча ва бинолар кўп ва орада бир-икки дайр (насоро монастири) бордур. Бу орада доимо эшак ва ҳар нав кира аробалари юруб, заввор тошимоқдадурлар.

23 саратон ойи саҳар зиёрати Халил ар-Раҳмон ва Байтуллаҳм учун Қуддуси шарифдан чиқилиб эди. Ўшал куни мазкур маҳаллаларни юруб, зиёрат этиб, ғуруб вақтида яна Қуддусдаги манзилимга етдим. Бироз истироҳат этиб, Қуддусни оқшом ҳаётини кўрмоқ учун чиқдим. Кўчаларда «люкс» маҳтоби лампалар ёниб, озроқ аробалар бордур. Бир таомхонага кириб, физо этдимки, анда мускирот йўқ, фақат машпруъ нимарсалар бор. Қиморсиз қарта ва шатранж ўюни-да мавжуд бўлуб, кўп кишилар мунга оғуштадур. Маданият одатларидан театр ва синаматуграф-да, мавжуд эканки, кирмадим. Бу пайғамбарлар шаҳрига мундай нимарсани(нг) бўлмаслигини кўнгилни тилагани ажибдур. Маа фийҳи шаробхона ва ҳар нимарса бор эмиш.

Синаматуграфни эга ва хизматкорлари араб ва ибрий созларини чолғувчиларни(нг) ҳаммаси яҳудий экан. Тиётрига арабий, иброний, франсавий, немис тилларда ривоят-пиесалар қўюлур экан. Азбаски, мазкур тиллар халқидан мунда кўбдур. Фаластин араблари ҳам Миср арабларини сабаби ила тиётрчиликка бироз майл қилубдурлар. Тиётр пиесаларини ривоят атаб, қадим ва жадидлари яхши кўз ила қарар эмишлар.

Синаматуграф ила мен турган ўтел орасинда овруповорий кенг ва мунтазам бир йўл бино қилиниб, тарафайн лампалар ила мунаввар ва мунинг ўртасинда ҳукумат қўноғи ва ани живоринда темир панжаралик аъло бир боғча ва сайронгоҳ бино қилингандурки, инсон мунда ўзини бир Оврупо шаҳрида кўрар.

Бу катта йўл руслар бино этган «Маскўбия» қалъасини олди-дан ўтар. Бу йўлнинг икки тарафинда овруповорий катта мағоза ва ўтел ва дўконлар бўлуб, тарафайнга соя учун дарахтлар ҳам ўтқурулубдур. Маҳтобий лампалар зиёси ила юруб, манзилимга келиб, уйқуға кетдим.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 16 ноябрь. №2

2-ададдан мобаъд

Ҳазрат Халил ар-Раҳмон алайҳиссалом зиёратининг эртаси далил ила бир аробаға ўлтуруб, Қуддуси шариф ичи ва атрофидаги анбиён изом ва авлиёи кибор зиёратлариға мутаважжиҳ бўлдук. Қуддус фатҳинда шаҳид бўлган бир неча саҳобогони бузруквор ва у жумладан ҳазрат Уккоша ва бошқа мужоҳидони исломни бир неча ерда зиёрат этдук. Сўнгра шаҳарнинг шарқий тарафиндаги Тур Зито тоғига чиқилди. Бу тоғ тик эмас, ўрлатиб ароба йўли қилингандур.

Тоғ устиға чиқганда, Қуддусни(нг) ҳар жойи кўзга кўринур. Бу тоғ устидан шаҳарда ўндан зиёда катта калисолар устундаги салиб – крести кўзга учрайдур. Тоғ устинда ҳам бир неча энг катта калисолар борки, катта давлатлар тарафидан бино қилинуб ва ҳар бирининг атрофинда 5-10, ҳатто юз-икки юз таноб ерларни айлантуруб олинган майдон, боғча ва ўтеллар, юзлар ила хона ва ҳужралар бино қилиниб, анда насороларнинг ҳар қисмидан, масалан, рус, немис, франсуз, италян, англичан, рум, армани, булғор ва бошқа христиан миллатларининг эр, аёл монахлари туруб, бўйнида тўрт-беш олчин тасбеҳ осган зоҳид ва монахлардан бошқа ҳар синфдан, яъни косиб ва аҳли ҳунар муҳожирлари илан тўладур. Мазкур миллатларнинг ҳар бирини шаҳар ичинда ва хорижинда ва Тур Зито тоғинда мунтазам мактаб, ҳатто дорулмуаллиминлари бўлуб, христиан муҳожирларининг болалари-да, бошқа маҳаллий христиан араб болаларини ҳам мажоний ўқитадурлар. Мусулмон болалари бўлса, на бу мактабда ва на турклар бино этган низомий мактабда ўқумай, дунёдан хабарсизлик ила умр ўткарарлар. Қуддус маишатига диққат ила қараганда, араб мамлакати ва, ёинки, Туркия вилояти ва ҳокимлиги, кўзга энг кичик кўрунғон нимарсалардан бўлуб, ҳар ерда оврупойиларни(нг) маданияти, мактаби, тижорати ва хўжалиги зоҳирдур. Мисол учун шуни ёзайин: Қуддус ва Фаластинда Русия императўриға мансуб рус жамияти бўлуб, буларнинг идорасинда юздан зиёд русча ва арабча мунтазам мактаблар борки, талаба ва талаботлари 3-4 минг бўлуб, бул мактабларға туркларни эски имтиёзлар ҳукми ила мудохала ҳаққи бўлмамай, фақат рус инспектўри назоратиндадур. Яна муаллим ва муаллима ҳозирлайдурғон мунтазам русча,

арабча мактаблари бўлуб, бу мактаблар рус соҳиби хайротларининг масорифи ва эҳсони ила тарбия қилинур, табиий, бу мактабга ўқиган кишилар рус тарафдорлари бўлурлар.

Қуддусдан Тур Зитода чиқганда, бевосита чап қўлда йигирма-ўттуз таноб ерни атрофи девор қилиниб, музайян Оврупо кўшк ва иморатлари бино қилингон. Бу кимники? Бир англиз хотуннинг мулки! Ул тарафинда йўл устинда қўб маҳаллалар бор. Булар кимники? Оврупо муҳожирлариники! Яна бир неча юз таноб ерларни атрофига стун ўтқурулуб, сим ила иҳота қилиб, ичинда миллиёнлар масориф ила бино қилинган мактаб, мусофирхона, калисо, ҳаммом, хастахона ва бошқалари борки, бу кимники, олмонларники! Қуддусда олмонлар бошқалардан бир неча дафъа зиёдароқ ер эгаллабдурлар. Ундан нари бошқа катта бир иморат ва бир неча таноб ерни айлантурулган, бу кимники, италияликларники! Яна бу... кимники? Оврупойиларники. Бир калима ила айтайин, Қуддуси шариф атрофини(нг) ўндан олти-еттиси оврупойиларники бўлуб, ниҳоятда олий ва жамиятларига махсус умумий бинолар солингандур. Ёлғуз оврупойилар эмас, Амриқо насороларининг ҳам мулклари бордур.

Қуддус атрофини(нг) 10 дан тўрт ё учи маҳаллий одамларники бўлуб, аммо ободлик жиҳатидан оврупойилар мулкани(нг) юздан бири эътибор қилинса, жоиздур. Офарин оврупойиларга! Аларни(нг) дин ва миллатлари йўлига этган сарф ва чекган меҳнатларини айтиб, адо қилиб бўлмайдур. Бу айтулган еру иморатлар қип-қизил ва яланғоч тоғ устинда бино қилиниб, тошларни қозиб, катта майдонлар ва мусаттаҳ қилиб, бошқа тарафлардан туфроқ келтируб, ботмонлар ила боғчалар бино этубдурлар. Бу тоғлик ярамас ерларни(нг) мурабба газини 2 дан 500 франкгача сотиб олубдурлар. Мил ила қаерлардан сув келтирубдурлар... Оре, «Ҳиммат ал-рижол тақаллаъ ал-жибал» («Одамларнинг ҳиммати тоғларни талқон этар»). Энди буларга биз, диндор мусулмонни қиёс қилиб бўлмайдур. Вақтоки, Маккаи Мукарама ва Мадинаи Мунавварада мушарраф бўлуб эдим. Охириги 1-2 аср замонида биз, мусулмонлар ва ё мусулмон подшоҳлари тарафидан бир асари буқъаи хайрия йўқдур. Ҳозирги замон жамиятлари, мактаблари нари турсун, бизни баъзи ҳожилар аҳволини анда кўрмоқ керак. Қиссасига минглаб пули бўлуб туруб, тўюб таом емайдур. Тевачисини тўйдурмай, андан таёқ ейдур. Карантинларда ўзини

мискин кўрсатиб, зиллатни қабул қилиб, пулсиз ўтар. Мактаб ё мадраса қилатурган ҳожи топилмайдур. Ан-ниҳоя, қилатурган хайри 5-10 сўм андаги бой ва, ёинки, гадойларга улаштурмоқ ва ҳарами набавияда ҳар кун халойиқга уч кўза сув бергил, деб бир ходимга ойинда бир мажидий (160 тийин) тайин қилиб, ани ҳам юбормаслик (мани самарқандийлигимни билиб, «Самарқандда ал-он тирик ҳожи... жаноблариға айтинг, мани саққолик вазифамни юборсун», деб худдоми ҳарамдан бири манга тайин қилиб эди).

Бу мустахлакотлар орасидан ўтардим, узоқдан катта бир калисонинг ҳаллик қуббаси назаримни жалб этди. Кимники? Русларни монастири – дайридур, деди. Бордук. Йўлни бир тарафида фақир ҳовли ва иморатлар, ифлос араб хоналари бордурки, булардан ўтуб, катта бир дарвозадан олий ва катта бир чаҳорбоғга кирдук. Ҳар тараф раста ила ҳар нав дарахт ўтқурулган. Ҳар тарафда монахлар учун хусусий уйлар ва ҳаммаси учун катта золлар ва мактабхона, касалхона ва ниҳоятда зийнатлик бир калисо ва Қуддусни ҳар бир минорасидан баланд хиштин бир минора ва устинда Қуддус уфқини овози ила тўлдуратурган катта бир ноқус осулгандур. Чаҳорбоғни(нг) ҳар ери тозадур. Русларнинг Қуддусда мундан бошқа яна 4 катта калисолари бордур. Олдимдаги далилга дедим: «Кўрдингизми, русларнинг диндорлиги ва ҳиммати? Шундай тоғда йўқдан шундай жаннатдек жой қилибдурлар. Аммо Қуддуси ҳарами шарифнинг ичинда порухоналар қилибсизлар?!» Табиий, жавоб йўқ.

Баъзи руслар ила сўйлашдук ва андин чиқғоч ҳамон олдинга ифлос ҳовли ва саҳройиға ўхшаш чиркин мусулмонларни кўрарсанки, бу кўрулган манзаралар кўнгилга таъсир этар.

Атрофни яна айландук. Тур Зито устидан Баҳри Лут кўли кўрунуб турубдур. Қуддус ичинда ва атрофида кўб адад калисолар устиндаги жилолик қубба ва салби илан кўзни ўзиға тортар. Мусулмоний диний қуббаларининг устинда қўюлган ва аломати ислом бўлган ҳилол – ярим ойлар камоли чиркинликда кўрунуб, занг босуб, мужалло салб муқобилинда ҳазин бир манзара кўрсатадурки, мундан насороларни(нг) диниға ихлослиги ва мусулмонларни лоқайдлиги маълум бўладур.

Рус калисосининг яқинида ҳар тарафи тош девор айлантурулгон мусамман – саккиз бурж(л)и бир ҳовлиға кирдук. Ўртасинда бир қубба бор, ичиға сандалиға ўхшаш катта бир тош борки, ҳазрат Исо алайҳиссалом мунинг устидан осмонға чиққан

дерлар. Ўртаси чуқур бир тошни маҳали асои Мусо алайҳиссалом дерлар. Муниг яқинида йигирма қадар зинадан чуқур бир даҳмаға кирилурки, Робиатул адавия ва Муҳаммад бин ал-Ҳасан разияллоҳу анҳунинг зиёратларидур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 27 ноябрь. №3.

3-ададдан мобаъд

Бу чуқурдан чиқиб, аробаға ўлтуруб, бошқа йўл ила яна шаҳарға тушуб, оврупойиларни(нг) тоғ парчаларидек мактаб, мусофирхона, калисо, савмаъа, кўнсулхоналаридан ва ора-сира бузуқ ва хароба бир ерда аробамиз турди. Ердан 50 – 60 газ баланд бир тоғ парчаси ва анинг ости бир танобни(нг) тўртдан биридан зиёда бир мағора. Бу мағоранинг усти якпора уч-тўрт донка катта тош – сахрат ила табиий ёпилгандур. Мағоранинг ости ердан бироз чуқур бўлуб, айвонға ўхшаш, уч тарафи қиёдан, девор, усти сахрат тош ва бир тарафи очуқдур.

Бу мағоранинг бир тарафинда Султон Иброҳим бинни Адҳам жанобларининг турбалари бордур. Мундаги эски асрлардан, вақтинда бу маҳалға катта иморатлар борлиги билинур. Аммо алон хароба ҳолиндадур. Агар ҳозирги мусулмонлар бўлсак, бошқа зиёратгоҳларда шунингдек хароба ҳолиға келиши муқаррардур.

Мундан чиқиб, шаҳарни бошқа тарафинда бир хейли юруб, арман калисосидан ўтдук. Калисо деганда йигирма-ўттуз таноб ер ва атрофи тош девор ила қалъаға ўхшатуб бино қилинган бир қўрғонча тасаввур қилинсун. Ичинда калисо, мактаб, ҳаммом, касалхона ва жамияти хайрия идоралари, жимностиқ хоналар, савмаъа ҳар тарафдан келатурган зиёратчи насоролар учун мунтазам уйлар, таомхоналар, ҳатто ичинда ҳунар ва саноатхоналар бино қилингандурки, ёлғуз танбалхона ва бизни(нг) тақялардек ишсиз ва гадойхона эмасдур. Темир дарвоза ва анга дарбонлари бордур. Бироз нари кетиб, аробадан тушдук. Равоқлик бир сахловдан ўтуб, бир ҳовличаға, ундан пастгина ёпилган чинни ва минокори

бир гумбазга кирдукки, ичи масжидлардек гиламлар ила тўшалган ва бул муборак мақом Ҳазрат Довуд алайҳиссаломнинг қабри мубораклари бўлуб, зиёратига мушарраф бўлдум.

Мундан ароба ила яна бошқа йўллارни айланиб, Қуддус ичиндаги қабри Ҳазрат Марям ва Исо алайҳиссаломга мансуб калисо ва бошқа машҳур калисоларни зиёрат ва саёҳатига азимат этдук. Аввалан, Масжид ал-Ақсо ҳарами шарифнинг яқинидаги Қамома калисосига бордукки, насороларча дунёни энг шарофатлик калисосидур. Ичи катта ва кичик бир неча қубба ва мрамар иморатлардан иборат бўлуб, ҳазрат Исонинг ҳар нав тарихий ҳолатларини, яъни халқни динга даъват этганлари ва яҳудийлар тарафидан изо ва жафо кўруб, салбга миҳланган ва, насоролар эътиқодинча, сулб бўлунган ҳолатлари тасвир қилинган ва кичкина ясалган ва осилган маслуби мужассам суратлари ясаиб қўюлгандур.

Калисо ичинда кўб адад чироғ ва шамлар ёқилуб, доимо зиёратчилари узулмайдур. Мундаги насоро зиёратчиларини(нг) баъзиси биз кирганда ниҳояти хушуъ ила тизланиб, андаги насроният меҳроблариға ва Ҳазрат Масиҳ маслубнинг тарихий сувратлари ҳузуринда саф-саф зиёрат этуб туруб эдилар. Бу калисонинг калиди мусулмон бир шайх қўлинда бўлуб, андан бошқа барча ходим ва руҳонийлари насоролардандур.

Мундан чиқиб, анинг яқинидаги рус калисосига кирдукки, мунда ҳам тарихий тош ва тасвирлар кўб бўлуб, бир неча уйдан иборатдурки, бир рус хотун шайхи бизларға кўрсатиб баён этди. Мунда тўрт-беш минг сўм масориф ила қилинган икон (тасвири ҳазрат Марям ва Масиҳ) бордур.

Калисонинг олдинда тошкандлик ёш аттор бор эканки, ҳожи ва завворлар олатурган нимарсалар сотадур. Дўкониға бироз ўлтурдук. Мамлакатдан сўради. Қўлиға бир неча нусха «Ойина» ва «Туркистон харитаси»ни бердим. Аҳли савод экан. Тошканд шаҳрини кўрсатдим. Беихтиёр харита устиндаги Тошкандни ўпуб, кўзига суртди («Хуббул ватани мин ал-ийман»). Хусусан, ватан ва аҳли диёрни(нг) қадри мусофиратға маълум бўлур. Ҳақиқатан ватан муқаддасдур. Қадрини билмоқ керак. Сотмасға ва ўлгунча айрилмасға керакдур. Ўғли бор эмиш, Қуддусда русча ва арабча мактабға бериб, мактабни тамом қилдурмоқға ва сўнгра Русия дорулфунуниға юбормоқига машварат берилди.

Шаҳарни(нг) четроқиндаги қабри ҳазрати Марям калисосиға бордук. Шайхлари тамоман насородур. Асл калисо ер остинда ҳолиб 60 қадар зина ила кирилур. Ер остинда 2-3 қубба ва мармар равоқлар ила бино қилинган иморатлар бўлуб, деворларинда тарихий хат ва тасвирлар бордур. Кўп чироғ ва қандиллар ёқилган ва ерости иморати бўлган учун қоронғудур.

Андин чиқиб, яқинидаги насороларнинг католик мазҳаби аҳлининг зиёратгоҳиға кирдук. Кичкина бир эшикдан кирармиз. Қудрати катта тош – сахралардан пайдо бўлган ва бир-бирға муттасил кичик табиий мағоралардан иборатдурки, мағоранинг товониға баъзан қўл етар ва ичи номунтазам икки-уч ҳужраға айрилиб, Ҳазрат Масиҳнинг бир бола бўйнида сулб қилинган мужассам тасвири бордур. Ва яҳудийлар тарафидан салбға михланганда қонларини оқгани тасвир қилингандур. Бу мақомнинг шайхи католик насородандур.

Мундан чиқиб, шунда яқин Боязид Бистомий ҳазратларининг турбаларини зиёрат этиб, бироз нарироқдаги насороларға теъйишли чаҳорбоғға кетдукки, анда ҳам ҳазрат Масиҳнинг ҳар нав тарихий ҳолатларининг тасвирини деворларға тортилудур. Яна бир неча исломий ва яҳудий ва насроният мақомларини саёҳат ва зиёрат этиб, яҳудийларни Қуддус ҳарами деворининг орқасиға келиб, ҳар кун йиғлаб, дуо ўқийдурган жойлариға келдук. Яҳудийлар: ҳарамни мусулмонлардан олиб, аларға бермоқни ва қадим яҳудий ҳукумат ва салтанатиға еткурмоқни Оллоҳ таолодан тилаб, ҳарам девориға орқа тарафдан келиб, мутаважжиҳ бўлуб, бўюнлариға ридо солиб, эру аёллар соатлар ила тикка туруб, китоб юзасидан ва ё ҳифзан гуруҳ-гуруҳ дуо ўқийдурлар. Ким билур, аларни дуолари қабул бўлур ё йўқ. Зоҳир ҳолда қараганда, Қуддус ва Фаластин, яъни арзи мавъудға яҳудий мусулмонлардан зиёда тасарруф ва илм жиҳатиндан насоролар тараққийдадур...

Ҳарами шарифдаги Масжиди ал-Ақсо ва Масжиди Сахротуллоға кириб, яна бир видоъ зиёрат этиб, ушбу шариф мақомларға яна мушарраф қилишини Оллоҳ таолодан тилаб, чору ночор ҳарамдан чиқдук. Бозор ва ўтелдан нимарсаларимизни олиб, далил ва шогирд далилға кераклик ҳадяни бериб, алар ила видо этиб, ароба ила вокзалгача мутаважжиҳ бўлдук. Далил жаноблари вокзалгача келмоқчи бўлди, ёлвориб қайтардим, гўеки икки киши

тамом уч кун манга рафоқат ва далолат этдилар. Агарда Оврупони(нг) бир шаҳрига бир таржимон уч кун аларни айтган далолатини қилса, ақлан ўн беш сўм олур. Аммо икки кишига мани борганим оздур. Маа фийҳи берган нимарсам аларни(нг) тахминидан зиёда эдики, хурсанд бўлдилар. Ман дедим: «Агарда икки кун минилган аробани одат бўюнча кира қилса эдингиз, сизга зиёдароқ берар эдим. Азбаски аробачиға... гурушни зиёда олиб бердингиз».

Далил жаноблари уялиб деди:

– Одамни тонимоқ мушкул, аксар ҳожиларни 3 кун, 4 кун олиб юрармиз, кетар вақтида бир гуруҳи бир мажидий (160 тийин) берарки, икки кишига на бўлур? Лоилож далиллик зимниға даллоллик ҳам қилармиз...

Бу кун чаҳоршанбадур. Асрдан сўнгра бир попур Ёфадан Искандарияға кетар. Анга етмоқ учун Қуддусдан оташаробани учинчи синфиға кирдик. Тушганда нимарсаларни чиқарган ҳам-мол ҳақини анга бермоқ учун далилға бериб эдим, олганим йўқ, деб 2 гурушни яна олди. Вагонда Оврупо ва Амриқо сайёҳлари ва ерли араблар, аскарлар тўла бўлуб махлут қиёфатлар мавжуддур. Оқ оврупой, мадами, ... ситтиси бир лўнгиға сарилғон иштонсиз жава, ҳинд ҳожиси. Хулоса, бандаи Худонинг ҳар қисмидан бордур. Курраи арзнинг ҳар нав мусулмони, насороу яҳудийси мунда келур ва ҳам бир Худонинг бандасидур.

Бу ҳолат ва манзаралар ҳам латиф ва ҳам ажиб бўлуб, инсонни чуқур тасаввурларға кўмар:

*Рафтам ба калисои тарсоу жуҳуд,
Тарсоу яҳудро рў бату буд.
Дар ёди висоли ту ба бутхона шудам,
Тасбиҳи табон замзамаи ишқ ту буд³⁵.*

Ўрта ёш амома ва машлаҳлик бир араб шайхи Оврупо либоси кийган бошқа бир зиёли араб ила мани олдимға ўлтурдилар. Узум ерлар. Шайх манга: «Домла ака, узум енг...», – Хўқанд лаҳжасига таклиф этди.

³⁵ Маъноси: «Тарсою жуҳуднинг калисосига бордим, тарсою жуҳуд сенинг қаршингда юзма-юз, сенинг висолингги бутхонада ёдга оламан, тасбиҳнинг ўшал ондаги оҳанги сенга ишқимдадир».

Ман дедим:

– Сиз Хўқанд тарафига кўбми юрган?

– Ман хўқандийдурман. Беш-олти савадур, Ҳинд, Арабистон, Миср ва Ҳижозга кезарман...

Ҳаж шавқи учун ақчасиз ватандин чиқибдур. Маржон, садаф, тасбеҳ ва амсоли савдо этар ва мазкур айтилган қитъаларни ҳар сана бир дафъа айналур экан. Икки минг сўмча мояси бор эмиш. Мазкур қитъалар тилидан ҳамда урду ва англизий бироз билур... Мадинаи мунавварадан ер ва хотун олмоқ ва боласини низомий мактабга бериш тўғрисида машварат этдук. Живориндаги ёш бир араб жариди мухбири бўлуб, анга ҳам маъқул бўлди...

2 июл, ҳануз асрга ярим соат бор. Ёфа шаҳрига оташаробадан тушган ҳамон Ёфада мутаваттин самарқандий ва садаф тужжори Ҳожи Мир афандига йўлуқдук. Бу жаноб даллол ёинки ҳожи сайёдларидан эмас ва, ниҳоят, мусофирпарвар ва амини муътамад бир одамдур. Бизни тўғри ҳовлисига олиб бормоқчи бўлди. Ман дедим: «Афв бужуринг. Бир дақиқа ғойиб қилатургон вақтим йўқ. Тўғри парахўдга кириб, Мисрға азимат этмоқчиман». Андаги турк жандармасидан парахўдни сўрадук. Деди: «Суръат ила кетсангиз, балки етарсиз». Нимарсаларни ҳаммолга кўтартуруб, денгизга юруб яқинлашдук. Олдимиздан гуруҳ-гуруҳ халқ чиқиб: «Вопур роҳ» («Попур кетди»), сўзи ила бизларга муқобил бўлурлар.

Денгиз лабиға чиқиб кўрдуки, попур кетиб турубдур. Денгиз жандармасидан: «Яна қачон попур бор» – деб сўрадук. Зуҳурот бўлмаса, душанба кун, жавобини берди. Ана, Халил ар-Раҳмон йўлига ароба синиб, 3-4 соатимиз фавт бўлганининг натижаси. Энди Ёфадек кичкина шаҳрда беш кунимизни гўё ҳибс ила ўтка-рурман. Уйдан чиқондан бери тузаган фурсат сафар прўграмим бу кун сактага учради. Кайф учди, гўёки мани мунда бир саналик ҳибс этдилар. На чора? Ёфада ҳожихона ва ўтел очган жаноби Ҳожи Бақо Бухорий келиб, мулоқот этди. Ва жаноби Ҳожи Мир ила манга дилдорлик бериб, Ҳожи Бақо очган Миср ўтелига олиб келдилар ва аъло бир нўмер бердилар. Алар хурсанд, ман хафа.

(Бақияси бор)

«Ойина». 1914 йил 8 декабрь. №4

4-ададдан мобаъд

Ёфа шаҳри Оқ денгизнинг Шом соҳилинда ва Қуддуси шарифнинг искаласидур. 15 мингдан зиёда халқи бўлуб, аксари мусулмон ва бошқаси яҳуд ва насоро бўлуб, барчасининг тили арабийдур. Агрофи боғча ва баракотлик бўлуб, узум, лиму, тарбуз, шафтолу, хулоса, ҳар нав мевасидан Оврупо ва Мисрға ҳар сана миллиён сўмлар ила сотар. Соҳилиға лимон – парахўд турадурган сунъий ҳавзи йўқ. Ва қишда ҳар ойнинг аввал ва охири бир ҳафта қаттиғ фўртанаси бор. Ёзда бирозгина денгиз мавжи бўлуб, аммо қўрқунч эмасдур. Ушбу сана оврупойи бир ширкат уч санада тамом қилмоқ шарти ила рехтим ва ҳавз қилмоқ учун Туркия давлатидан рухсат олгани сўйланурди.

Шаҳар денгиз бўйинда узунча тушуб, баъзи иморатлари денгизға мутгасил, узоғи 20-30 газдур. Қадим кўчалари ифлос ва тор бўлуб, охиран ҳукумат 4-5 оврупойи катта йўллар очибдурки, тарафайни 4-5 табақагача тошдан овруповорий иморат бўлуб, люкс лампалар ила танвир қилинган ва тежорати яхши бўлуб, ер юзиндаги бутун мусулмон, яҳудий ва насороларни(нг) зиёратгоҳи Қуддуси шариф ҳожиларни(нг) ўтадургон еридур.

Шаҳарға мутгасил ва денгиз бўйинда ҳамда темир йўли маҳтаттаси ҳамсоялигиндаги баъзан зироатлик ва баъзан қумзор ерларни Туркия давлати рухсати илан яҳудий миллиёнчиларидан иборат бир ширкат-компания халқдан аввалан, йўқ баҳосиға олиб, кичик бир шаҳар бино этиб, яҳудий муҳожирлариға керакли иморатларни қилиб, 10-20, ҳатто 50 сана муҳлат ила берарлар ва беш мингдан зиёда яҳудий муҳожирлари дунёни ҳар тарафидан мунда жам бўлубдурлар. Овруповорий тош иморатлар, ибодатхона, дорулфунундек катта мактабхоналар «артезиан» сув бергучи қудуқлар, нумралар. Хулоса, йигирманчи аср тириклигиға ва яҳудий маишатиға керакли мукамал иморатлар бино этубдурлар. Ўз ароларинда иттифоқлари том бўлуб, бу яҳудий шаҳринда содалавҳ ва фикрсиз турк давлатидан на пўлис бор, на мудир.

Яҳуд миллати ва ҳар бир кўзи очиқ миллат манфаатлик ишға пулни қизғонмайдур. Бу иш учун биргина Рўтшилд бой 4 миллиён сўм берибдур. Масалан, бир яҳудий дунёни бир учидан анда ҳижратни қарор бериб хатлашса, ўшал ширкат анга керак ҳов-

лини муҳожир планича бино этиб, 50 саналик берар ва ҳар сана ижорасини ярми қадар пул бериб, ҳовлига эга бўлур.

Ушбу яҳуд шаҳрининг ерини ўн сана муқаддам бир кишига мажоний берса, олмас экан ва яҳудийлар бошлаб иморат қилганидан сўнгра атрофни бир мураббага газини бир ғуруш – 7,5 тийин экан. Ал-онга газини минг ғурушдан фазладур. Яна қиммат бўлур, тараққий этар. Азбаски, дунёга яҳуд халқини(нг) мустақил шаҳри йўқ. Ва Ёфанинг бир тарафи чўл бўлур, бу чўл бора-бора Туркиянинг ҳуррият ва ҳимояти ва, ёинки, содалавҳлиги соясинда дунёмизда бирдан-бир яҳуд шаҳри бўлур. Яҳудийларни ҳозирги дорулфунун мактаблари ва идораи баладиялари турклар назоратидан озод, на унга турк инспектор-муфаттиш илмияси ва на пулиси қарайдур.

Ёфа яҳудий шаҳрининг кўзга кўрунмас идораси ўзлари учун марка бостурбурларки, яҳудийлар бу маркани сотиб олиб, хатнинг ичига ёпуштурарлар. Албатта, бир кун келурки, бу маркалар лифтофани устига чиқар. Оре, умид лозимдур. Дунёга ҳар ким умид ила яшайдур. Аммо умидга иш қўшулса, натижа берар. Ёфада ўн минг қадар мусулмон ва 6-7 минг қадар яҳуд ва насоро бор. Аммо катта савдолар ва катта магазинлар, синематограф ва катта мактаблар ҳамма(си) яҳуд ва насоро қўлиндадур. Мукамал франсуз ферар мактаби мунда мавжуд бўлур, Франса миссионерлари тарафидан яхши бир ерда бино қилинган ва боғчасиндаги кўшкдан қаралса, бутун Ёфа боғчалари оёқ остинда кўринур.

Туркларнинг бир султоний ва бир неча ибтидоий мактаблари бўлур, Ёфанинг ўн минг мусулмонлари бизни Самарқанднинг 80 минг мусулмонидан ўқимоқ тўғрисида аълодур. Азбаски, султонийда юз қадар талаба бўлур, арабий, туркий, франсавий ўқийдур. Франсуз миссионер мактабига ҳам мусулмондан 20 қадар талаба бор. Самарқанддаги ҳукумат мактабида нуфуси Самарқанддан унинг ярми қадар ҳам мусулмон боласи йўқдур. Мундан маълум бўлурки, Ёфанинг у чиркин араблари бизни бу озода мусулмонлардан кўра тараққийдадурлар. Ҳолбуки, аларни(нг) бу тараққийси яҳуд ва насорога қараганда ҳечдур. Ёфада насоролар тарафидан уч жариди араб тилинда ва яҳудийлар тарафидан бир жариди араб тилинда ва бир жариди иброний тил ва хатинда чиқиб, аммо бечора мусулмон тарафидан бир донга ҳам йўқдур.

Шаҳар ўртасиндаги жомеъга бордим. Бир мударрис бир неча талабага тафсир ва ҳадис дарс бериб турибдурки, биров қулоқ осдим. Фикри ва тадриси яхши бўлуб, бизни Бухоро ва Туркистондан аълодур. Ҳамшаҳримиз садаф тожири жаноб Ҳожи Мир афандини(нг) уч ўгли борки, онаси арабдур. Каттаси ҳукуматнинг султонийсини тамом этиб, франсуз ферарини ҳам шу сана тамом этибдурки, тавзеи мукофот куни ферар идораси тарафидан бизга ҳам даъватнома ва билет келди. Бордим. Тошдан бино қилинган икки табақалик мадрасадек катта бир мактаб. Биринчи, тиши Туркия ва Франция байроқ ва аломатлари илан зийнат берилган. Бир тарафда султон ва Туркия ҳам Франция акобирларининг тасвири осилгандур. Юздан зиёда насоро, яҳуд ва мусулмон боласи синф-синф чиқиб франсузча, арабча абётлар ва нутқ ўқудилар. Мактаб боғинда тўрт юз қадар мухталиф халқ бор. Мукофот учун берилатурган китоб ва албўмларни(нг) устига болани нумраси илан исм ва куняси ёзилган ва келтуруб мактаб попослари тарафидан ҳар болани яқин одамига берилур. Бола келиб, сафларни ичидаги ақрабосини қўлидан бахшишни олар. Саҳнадаги баланд ерға чиқиб, таъзим этар. Араб муаллимлари араб либосига, яҳуд муаллимлари яҳуд қиёфасига, франсуз муаллимлари тамоман руҳоний (пўп) қиёфатинда бўлуб, бўюнларига салб осилгандур. Пўпларни оёқларинда маҳси ва этик-да йўқ. Балки арабдек оёқялангдур. Расми мукофот тамом бўлди. Араб талабалар тағйири қиёфа этиб, арабча тарихий ва муҳорабалар суратинда бир фожиа театр кўрсатдилар. Арабий шеър ва қасидалар ўқуб, андаги ҳар синф халойиқ тарафидан мазҳари тақдир бўлиндилар. Шом соҳили франсуз нуфузида, дерлар. Дарвоқе, франсузлар Порисдан қопчуқлар ила олтун келтуруб, мусулмон ва араб болаларини мажоний ўқутуб ва, ҳатто, у чиркин, иштонсиз араблар боласига либослар бериб, ҳиллдор китоблар бахшиш этиб, устига нон ҳам бериб, яна ҳар сана дунё жаннати ҳисобланган Порисга мажоний саёҳатлар қилдируб, ҳамда франсуз пули илан араб ва турк еринда очилган мактабга арабий ва, ҳатто, араб динини пул бериб араб муллосидан ўқутурса ва андан чиқган болаларни восита илан ва минг йўл илан Туркиянинг давлат маҳкамалариға маъмур қилиб сўқса, албатта, Сурия ва Фаластин халқини франсузпараст бўлуши лозим келур. Биз-

ни Туркистон ва Бухоро халқидан кўра, араблар қобил ва мустаиди маданиятдурлар.

Арабларда либос, сочу сақол, қадим ва жадид, театр ва муסיқий масалаларининг ҳаром ва ҳалоллиги қачонлар ҳал бўлуб кетгандур. Бизға энди бошлайдур. Биз Русияға тобе бўлуб туруб, Туркистонни ҳеч бир шаҳриндаги бир ҳукумат мактабига ўн нафар мусулмон талабамиз йўқ, мусулмон тили ва мусулмон дини ўқитмоқ нари турсун...

Ҳожи Мир Бақонинг Миср ўтелидаман. Бир неча кун муқаддам Бухоро шайхулисломи жаноблари ҳам шунда турган эканлар. Қуддус, Ёфа ва Халил ар-Раҳмондаги шайх ва мискинларға кўп-кўп ҳадялар бериб, бир неча қурбонлар сўюб, халқға тарқатибдурларки, ҳар ким мадҳ этар.

Ёфада ҳамроҳлари илан маъан ва ҳам танҳоли суратларини олдуруб эканлар. Муборак сийратларини Шоми шарифда бориб кўруб эдим. Бизларда баъзан таассуб йўқ. Агарда татар шайхулисломи бўлса эди, балки суратни гуноҳ биларди. «Шўро» мажалласиға сурат қўймоқ гуноҳ, деб татар муллолари бир неча вақт мубоҳаса этиб эдилар...

Миср ўтели олдидан бир мусулмон жанозаси ўтди. Нардбонсиз бир тобут. Тобутни(нг) бош тарафинда бир газ қадар яғоч ўткурулгон. Агарда майит эр бўлса, устиға амома ва аёл бўлса, рўймол ўрайдурлар. Тобут қумош ила ўртган бўлур. Тобут кўтарганлар ва ақраболар ва орқадан кетатурғонлар дод-фиғон ўрниға «Ла илаҳа иллаллоҳ, ла илаҳа иллаллоҳ»ни якбора ва баланд овоз ила айтиб кетмоқдадурлар. Ман ҳам нўмрадан тушуб, орқаларидан кетдим. 200 қадамдан сўнгра қабристонға кирдукки, шаҳарни(нг) марказиға бўлуб, икки тарафинда бозорға қараб катта дўконлар бино қилинибдур. Бир тарафи маҳалла йўли ва бир тарафи ҳовлилар бўлуб, ораси бир неча таноблик қабристони муслиминдур.

Ўлук кўмилуб, Қуръон ўқулди, йиртиш йўқ. Қабристонни(нг) икки тарафиндаги икки катта йўлдан эшиги ва орасидан пиёдагузар йўли бор. Қабристонни(нг) бир тарафиндаги ҳовлиларни(нг) ҳар биридан қабристонда бир эшик ва теразалари бор. Ҳар нав кишилар, ҳатто Ёфа олдида турган икки англис ҳарбий парахўдини(нг) сарбозлари даста-даста мазкур ҳовлиларға кириб чиқмоқдадурлар. Ҳайрон-ҳайрон ман-да эшикларини бирин-

да яқин бордим. На кўраин, оврупойи ва яҳудий ва араб фоҳиша хотунлари тўла ва ҳар бири муштарий тортмоқ учун изҳори жилва этмоқдадурлар. Тукларим урпайди. Субҳаналлоҳ, бу на расволик. Мунда мусулмон борми? Ҳукумат борми? Во, осафо, ҳар бири бор.

Аммо маънан ҳақиқийси ила ҳеч бири йўқ. Бу фисқхоналарнинг олдиға муттасил қабрлар кўпдур, яъни бу хоналарни(нг) девори, хона ичиндагилар ила қабрлар орасинда ёлғуз воситадур. Мунда киратурган хабислар қабрларни устидан ўтуб кирар.

Ҳожи Мир жаноблари мани зиёфатға таклиф этиб эди. Қабристондан чиқиб, денгиз бўйиндаги саодатхоналарига бордим. Шаҳар мўътабаронларидан бир неча турк ва араб бордур. Фавран қабристон ҳолатидан сўз очдим. Ўз мақоминда дедиларки: «Ундаги «корхона»дорлар ажнабий табааси ва яҳуд насоролардур. Биз бир неча дафъа аларни кўчирмоқ учун ҳаракат этдук, кўнсуллар мудоҳала этди. Ҳукуматимиз заъф кўрсатди. Баладия ҳам аларға тараф бўлди. Тўғриси, ақча кучлук этди. Ҳоло иш юқори маҳкамаларға кетди. Жавоб келган йўқ».

Дедим: «Ҳеч ерда мундай разолат ва зиллатни кўрмадим. Дунёда муқаддас қабристонни бу қадар таҳқир этган бир шаҳар бўлмаса керак. Бизни Туркистон қабристонимизға ит ва эшак ўлуб ётар, пору тўкулур, боболаримиз устиға от чопамиз, бузуб йўл қиламиз... Аммо қабристонда расмий фоҳишахона қилганимиз йўқ. Бу кўнсулларни(нг) айби эмас. Сиз мусулмонларни ва ҳар нимарсаға бепарво ҳукуматингизни(нг) айбидур. Бизни(нг) Туркистонда расмий мусулмон фоҳишахоналари ҳар шаҳарда кўп эди. Аммо мусулмонларни(нг) саналар ила талаб ва рижосини Русия ҳукумати диққатға олуб, ушбу сана барчасини беркитди. Айб бўлсун, сиз, мусулмонларға...»

Ҳожи Мир Самарқандийни(нг) уч ўғли бор. Бири бу сана Истанбул ва, ёинки, Оврупо дорулфунуниға юборилур. Иккиси ҳукуматнинг султоний мактабиға ўқийдур. Ёзган ва ўқутган дарслари, чизган расм ва пиланларини болалар кўрсатди. Ниҳоятда қувондим. «Ойина»лардан ва «Туркистон харитаси»дан бердим. Падарларини ватани Самарқандни харитаға кўруб суюнарлар. Оллоҳ ривож берсун. Кошки, ҳар бир муҳожир Ҳожи Мир афандидек ҳаракати маданиятға бўлинса эди.

Зиёфатдан чиқиб, Бухорий Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди хонасига бордук. Грамафунда Туркистон ва Бухоронинг машҳур хонандалари лавҳасини қўюб, мамлакатча бир мажлис этдук. Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди Ёфада икки ҳожихона ва бир Миср ўтелини тутар. Қуддус зиёратига боратурғон ҳар ҳожи 11 сўм берса, Ёфадаги парахўддан қайиқга ва андан ҳожихонада ва андан вокзалга ва темир йўл ила Қуддус ва Қуддус вокзалидан ароба ила Қуддус ҳожихонасинда ва андан Халил ар-Раҳмон ва Байтуллаҳмга ароба ила Ёфага ва Ёфадан қайиқ ила парахўдга масорифсиз юруб чиқарки, бул ҳожиларга ниҳоятда фойдалиқдур.

Ёфа ва Қуддусга бир ой турса ҳам, ҳожихонага ижара ва сув учун ақча бермайдур. Хулоса, на ҳаммол ва на қайиқ ва на темир йўл ва на аробага бир пул бермайдур. Далилларни(нг) назру рўзини таоми бошқадур. Ҳожи Бақо ушбу хизматиға темир йўл ва парахўд идорасининг ҳар биридан ҳар ҳожи бошиға ярим сўм қадар комиссия олурки, агарда ҳар сана беш минг зиёратчи мусулмон Қуддусга ўтса, тўрт-беш минг сўм комиссия ҳақи бўлиб, икки ҳожихона, Ёфа ва Қуддусдаги йигирма қадар вакил ва хизматқору котиб ва югурдақлариға шу ақчадан вазифа берур. Ушбу машғум муҳораба ул ходими миллатга кўп зарарлар этди. Ҳожиларни ўз ҳолиға қўйса, бу 11 сўм эвазиға 20-30 сўм, балки зиёда масориф этарлар. Ҳожи Мирзо ал-Бақо афанди бу ишни кўп ҳаракат ва тадбирлар ила қўлга киргизубдурки, узун бўлмаса, ёзардук. Тўрт кеча, тўрт кундузни Ёфада ўтқармоқ кўп гарон эди. Маа фийҳи ҳамшаҳрийларни навозишлари соясинда хафа бўлмадук ва бекорликда саёҳатнома мактубларидан бир нечасини ёзиб, «Ойна»га юбордук. Чаҳоршанба Ёфага келуб эдук. Душанба, аср парахўдни 3-даражасиға билет олиб кирдук. Иккинчи билети тамом бўлган, биринчисиға кўз қиймади. Аммо 3-синфга ўлтурганимизга жазо чекканимизни Пўрт Саидга кўрарсиз.

Парахўдимиз шомга яқин ҳаракат этди. Инпооллоҳ, эрта соат 8 Мисрнинг Пўрт Саид шаҳриға чиқармиз.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 18 декабрь. №5

5-ададдан мобаъд

Попур Ёфадан Пўрт Саидға қараб ҳаракат этди. Гуруб яқиндур. 2-даражани устиға чиқдим. Бир гуруҳ араб ва Оврупо либоси кийган араблар бор. Сажжода солиб, асрни ўқуб, давра этиб, имомлари вазъи сиёсий сўйлаб ўлтурубдур. Мисрни англис ва туркларға бор муносабатидан ва туркларға яқинлашмоқни мисрийлар учун нафълигини исбот этмоқға зўр берадур. Баъзилари савол ва эътироз этар, гўё анда йигирма-ўттуз нафар аъзолик бир парламент мажлиси миллат очилгандур. Ман ҳам таҳорат олдим. Офтоби жаҳонтоб денгизимизға ботиб, ғарбимизни қонға бўятди. Бир араб шайхи азони Муҳаммадий ўқуди. Параҳўддаги мусулмонлар азон нидоси муқобилиға: «Оллоҳ, Оллоҳ жалла жалолуҳу, самиъна ва атоъна»³⁶ жавоби илан фазони тўлдураблар эди. Ҳар тарафимиз сув ва анинг бухоридан пайдо бўлган осмондур. Мундан бошқа олам йўқ. Бу поёнсиз денгиз устинда писта пўчоғидек маркаби баҳриямиз солланадур. Бу губорсиз ва муаттар уфқни холиқиға ибодатға муқайяд бўлдук.

Араб шайхи важдға келди. Намози шомни икки аввалги ракатиға «Тоҳа»дан Қиссаи Ҳазрат Мусо ва Фиръавнни охириғача ўқуди³⁷. Намоздан сўнгра такбир ва таҳлиллар, таслия ва тарзиялар ўқулди. Ва олами ислом учун дуолар айтилди. Мундай важдлик бир ибодатни мундан аввал кўрганим ёдимға йўқ. Атрофимизни олойиши дунёдан поклиги, уфқимизни муаттарлиги ва шайхни руҳафзо оҳанги қироати асбоби важдан эди.

*Чу хуш аст савти Қуръон зи ту дилрабо шунидан,
Барахти наззора кардаи сухани Худо шунидан*³⁸.

Уфқимизни зулмат босди. Осмоний шабчироғлар зоҳир бўлуб, Оқ денгизнинг ла яътинаҳа мавжларини кумушдек жилолантирар эди. Араб мажлиси миллати ҳануз баҳсу жидолда, араб шайхи ҳануз сўзу гудоздадур. Ҳавонинг салқинлиги оёқим

³⁶ Азон айтилган пайтда биринчи «Оллоҳу акбар» такбиридан сўнг намозхонлар томонидан жавоб ўрнида талаффуз қилинадиган тасбеҳ-зикр.

³⁷ Қуръони Каримнинг «Тоҳа» сурасидаги оятлар назарда тутилмоқда.

³⁸ Маъноси: «Бу ёқимли оҳанг Қуръоннинг дилраболигидан, бунга назар-эътибор қил, бу – Худо сўзи бўлгани учун гўзалдир».

оғруқини қўзғамоқчи бўлди. Лоилож, хуфтонга туролмай, 3-даражани(нг) анборига тушуб, жаноби Ҳожи Бақо берган амонат денгиз курсиси (качалка) устига узандим. Анбор бадбўй бўлган эди. Ёнимда Ҳожи Абдуллоҳ исминда шаҳрихоний мискин бор. Юки бир чарх ила 3 пут келатурган эски-туски латта-путталардан иборатдур. Чархидан бошқа барча либосу латта-путталарини бизни тўқумдўзлар 50 тийинга олиши маълум йўқ. Ўзи икки ҳаж қилгон, Ироқ, Бағдод ва Фаластинни икки дафъа жаёв кезган бир обиддур. Парахўдда ва Пўрт Саидда нимарсаларимизга қоровуллик ва ҳаммолик этди. Обжўш келтирадур. Хулоса, мен учун бир ҳамшаҳрий ва аъло ҳамроҳдур. Миср туфроғида чарчилиқ қилиб, бироз фойда этиб, мавсумда яна Ҳажи шарифга кетар. Заррадек ғами йўқ. Икки юзи қип-қизил, тавоно. Фақат ниҳоятда чиркин, ҳаттоки либослари кир ила у қадар муҳр(а) ланганки, ҳабашни қаро юзидек ялтирайдур. Хулоса, бу ҳоли илан бир миллиёнердан тинч ва роҳатдур...

Оқшом денгиз курсиси устинда чалқармон ётиб уйқуға кетдим. Парахўд бироз бешикдек тебратур. «Афандим, турунг, фажр қўлдан кетар. Ва ҳам Пўрт Саид кўрунди», – деб Ҳожи Абдулло афанди уйғотди.

Фажрни сафоси, денгизни шаффоф мавжи, бир тарафдан, шамси жаҳонтобни зиёси илан ҳаво ва фазони касб этган латофати ва денгиз қушларини учуши ва соҳилдаги шаҳарни, денгиз мусофирларинча, чимилдиқдан чиқгон бир қиздек латофатини тамошоси тўятурган ва тавсиф қилиб битиратурган нимарсалардан эмасдур. Оқшомги ибодат лаззатини такрори учун араб намозгоҳига кетдимки, намозни битирибдурлар. Ёлғуз бошимга убудият этдим. Ҳар замон Мисрни ҳақиқий хўжаси англисларни ҳарбий ва фўлодий мудҳиш парахўдлариға йўлуқармиз.

Энди Пўрт Саид жомеъларининг ҳилоллик минораси ва салблик калисолари ва 3-4 ошёналик иморатлари ва денгиз бўйиндаги сямсиз тилгироф махаттасининг устунни кўрунмоқға бошлади. Сувайс қанолининг ишбоши муҳандиси франсуз Фердинант Дулисбисни денгиз ичинда тошдан қилингон ҳайкали мусофирларға қанолни кўрсатиб турубдур.

Парахўдимизга араб дўхтури келиб, ҳаммани бирма-бир қўз ила кўрди. Карантин қайиқлариға юклар тўлуб, ўзимиз ҳам ўлту-

руб, искалага мутаважжиқ бўлдук. Мундаги қайиқ ва ҳаммоллар карантин идорасидандур. Қайиқ кириси, карантин пули, бахур пуллари учун бир сўм олиб, панд бердилар. 3-мавқега билет олганим жазоси энди бош кўрсатди. 2-даражадаги одамлар матўрлиқ қайиқ ила кетдилар. Биз аларни карантиндан ўтишларини соатлар ила денгиз ичиға мунтазир қолдук. Карантинға чиқдук. Бирин-бирин темир панжара ва ҳалқалардан ўтуб, табиб ва пўлис доиралариға йўлиқуб, ҳар тарафи темир панжара ила иҳота қилинғон бир майдонға чиқдук. 3-даражадаги одамларни нимарсаси бахур бўлур эканки, яна икки соат интизор керак. Баракат берсунки, тоза чамадон ва тоза жойхобларни «начур»ға солмадилар. Чиркин кўринган ҳар нимарсасини боғлуқи илан жаҳаннам мисоли бахур ўчоқиға тиқиб, дудлатиб чиқардилар. Бир хил мусофирлар бу замон гўё девона бўлган эди. Мани 4 қитъа нимарсамни бахур қилмасдан, тоза нимарсалар ичиға ажратдиларки, панжарани орқасидан ва узоқдан кўрар эдим. Искандария ўтелининг одами араб Алини ўтелиға бормоқчи бўлдумки, Али мани андаги сиҳҳия доирасиға олиб борди. Кимлигимни поспуртсиз сўрадилар. Мисрға қайси хона, қайси кўчага кетишим сўралди. Дедим: «Ўтелға тушарман». Дедилар: «Сиз 3-мавқе ила келибсиз, 3 кун Пўрт Саидда турарсиз, ҳақим муояна этар, сўнгра кетарсиз...» Ҳар на дедим, илож йўқ.

«Искандария» ўтелиға турушим ва Алини(нг) манга 3 кунғача кафиллигини пўлис ёзди. Хулоса, бандға тушдук. Агарда Мисрда махсус бир хона ва кўчасининг нумраси ва хона эгаси оти айтулса, қўяберар эканлар. Ва Миср пўлисиға тилигроф берилиб, андаги сиҳҳия ҳақимиға 3 кун кўргузулар экан. 2-синфдагилар қачонлар Миср вокзалиға кетди.

Бошимдаги Эрон кулоҳи шафоати илан бир эроний келиб, аҳвол сўради, вуқуотни сўйладим. Ул деди: «Мунда «Дор ус-саодат» исминда ўтелим бор. Эртаға сизни Мисрға жўнатмоқ қўлимдан келур». Яна пўлис ва сиҳҳия идорасиға бордук. Табдили макон ва кафили жадидни қайди учун энди аввалги кафилим Али қабул қилмайдур. Лоилож беш гуруш бадалиға Алини бандидан озод бўлуб, «Ҳожи Али эроний кафолатиға кирдим. Соат 8 паракўддан чиқуб эдук, энди 12 дурки, ҳоло гумрукдан чиқғонимиз йўқ. Соат 2 да Мисрға ароба жўнайдур. 6 соат Пўрт Саидни са-

ёҳат этиб, шу кун аср Мисрга кирмоқчи эдуқки, 3-даражаға келганимиз учун ҳибсга тушдук. Гумрукға нимарсаларимиз қаралди. Божлиги йўқ экан, чиқиб «Дор ус-саодат» ўтелиға келдик...

«Ойна». 1914 йил 30 декабрь³⁹. №6

ИСТАНБУЛ – БЎСФЎР БЎҒОЗИ

Қора денгиз ила Мармара денгизи бир-бириға Истанбул бўғози ила етишур. Қора денгиз соҳиллариндаги давлатлар: Русия, Туркия, Румония ва Булғория бўлуб, Қора денгиз соҳилларини аксари аввалан Русия, сўнгра Туркия тасарруфинда бўлиб, озгинаси Румония ва бир парчаси Булғория ерларидан иборатдур.

Юз сана муқаддам Қора денгиз соҳил бўйларини аксар, балки ҳаммаси турклар тасарруфинда эдики, бепарволикдан ва замонча ҳозирланмаганликдан аксарини қўлдан бердилар. Қора денгиз ила Мармара денгизларини бир-бириға улаштургувчи бўғозни Қора денгиз тарафиндаги озини Истанбул – Бўсфўр бўғози аталиб, кириптили ва чиқинптили бир сувратда Истанбул шаҳриғача шимол-ғарбидан жануб-шарқиға мойил бўлуб узаядур.

Истанбул бўғозининг шарқий соҳили Осиё ғарбий лаби Овруро қитъаси бўлуб, бу бўғоз икки денгиз ила икки қитъанинг бир-биридан ойириб ва етишдургувчидур. Бўғознинг Қора денгиздан Истанбулғача узунлиги 30 километр бўлуб, икки соҳил орасиндаги энг тор маҳали 550 метр ва энг кенг ери 3 километрдур. (Бир метр 22,5 вершук.)

Бўғознинг энг чуқур маҳали 52 метру даринликда бўлуб, энг саёз ери 27 метрдур. Қора денгизға бир неча ширин ва катта наҳрлар қуюлгани сабабидан Қора денгиз суйи фақат танжир

³⁹ «Ойна» журнали 1914 йил 6 ноябрдан бошлаб иккинчи йил ҳисобига чиқа бошлаган. Шу сабабли иккинчи йилнинг №1 адади 1914 йил 6 ноябрь, №7 адади 1915 йил 14 январь санасига тўғри келади.

ила озаймасдан, ортуғча сувлари бу бўғоз воситаси ила доимий суратда Мармараға ва андан Оқ денгизға оқгани учун бўғоз ичи доимо оқинтилик ва баъзан фўртаналиқдур.

Қора денгиздан бўғозға ўтатурган сувни ҳар сонияға 30 минг мукаъъаб метр тахмин қилинур. Ва шул оқинти ва фўртаналар иътилоф парахўдларини ҳужумларига баъзан монe бўлмоқдa-дурлар. Бўғознинг икки тарафи тоғлик ва тепалик оризали ерлар бўлуб, бу ерларни усти ҳар нав мевалик ва бемева дарахт ва сабза ва зироатлар, боғ ва боғча, кўшк ва қаср ва дилнишин манзил ва иморатлардан иборат бўлуб, манзара ва кўруниши ниҳоятда дилфиреб ва ажойибот олаמידан бўлуб, бутун сайёҳларни вола этар. Истанбул бўғозининг, Осие ва турклар истилоҳинча, Анатўли соҳилиндаги шаҳар, қасаба ва кўйларини исми шудир: Ускудор, Қозикўй, Қизилтупроқ, Аринкўй, Чомлича, Булфорли ва бошқа бир неча қасабалар бўлуб, бўғозни тор ерлариндагилари ушбулардур: Қузғунчиқ, Бекларбеги, Чангалкўй, Воникўй, Қандилэли, Анатўли ҳисори, Қоглийча, Чубуқли, Анжиркўй, Бакқўз, Анатўли қавоғи ва ўзга кўй ва қишлоқдан иборат ва бунлар бир-бириға муттасил бўлуб, Қора денгиз оғзиндан Истанбул рўбарўсидаги Ускудор шаҳриғача узаядурлар.

Истанбул бўғозининг Оврупо тарафиндаги машҳур кўй ва қасабалар ушбудур: Ўртакўй, Арновудкўй, Бабак, Рум эли ҳисори, Амиркон, Испания, Янгикўй, Таробия, Бабақдара, Сорьер, Рум эли қавоғи ва ўзгалари. Бу қасаба ва кўйларда энг олий бинолар ва яхши музайян боғчалар, тўрт-беш табақалик бинолар бўлуб ва аксар ажнабий кўнсулларининг ёзлик кўшклари шунда бўлуб, бу кўйларда Истанбулға муттасилдур.

Бўғознинг икки тарафиндаги кўй ва боғчаларға кибор халқи бўлганидек деҳқон ва боғчадор халқ-да кўпдур. Истанбулдан бу кўйларда доимо «Ширкати хайрия» ва бошқа ширкатларнинг парахўдлари гашту гудоз этмоқда бўлуб, бу кўйлар Истанбулнинг маҳалла ва майсаралари ҳукминдадурлар.

Бўғознинг Анатўли ёқасинда Султон Йилдирим Боязидхон тарафиндан бўғоз мудофааси учун «Анатўли ҳисори» тўпхона ва қалъаси ва Рум эли тарафинда Истанбул фотиҳи Султон Маҳмудхон Соний тарафиндан «Рум эли ҳисори» қалъа ва тўпхонаси бино қилингандурки, бунлар эски усулда ва катта тошлардан хейли

метин бинолар бўлуб, бу кунғача пойдор, аммо муъаттал эди. Ва ҳозирги муҳораба замонинда яна бунлардан турклар фойдаланиб, тўп қўюбдурлар. Бу ҳисорлардан бошқа янги усулда ер остинда, ҳам устинда махфий ва ошкора суратда бўғозни икки тарафинда, баъзан тепалардан ва, баъзан, чуқурлар ичинда кўб адад қалъа ва таъбия ва тўбхоналар бино қилиниб, ҳар нав тўплар қўюлгандур. Ошкора таъбияларнинг тўпи денгиздан кўрунуб, ҳатто баъзи тўпларнинг оғзи ва учи сувдан бир-икки аршин юқори ва сув устига бир аршин қадар чиқиб, парахўд устинда ўтатурганларга ўз даҳшат(ини) берар. Тўплардан бошқа бўғозни тахт ал-баҳр мино ва қайиқ ва портлатқичлар ила муҳофаза этиладур.

Мана шу бўғозни оғзига яқин бориб, Русия ҳарбий парахўдлари Истанбулни таҳдид этмоқдадурлар. Ва ушбу бўғоз Истанбулни шимолий дарвозаси бўлуб, жанубий дарвозаси бўлса, Қалъаи Султония – Дарданел бўғозидур. Истанбул шаҳри шимолдан Русия баҳриясига, жанубдан англис ва франсузларнинг юздан зиёда парахўд ҳам тахт ал-баҳр ва фавқ ал-баҳр, учқуч, сузгучлари ҳужумига қадафдур. Бу ҳужумларни(нг) натижаси ва бўғозларнинг чидаши ёинки таслим бўлуши тўғрисида дунё оқилларининг фикри ҳар нав бўлуб, тирик киши мунинг натижасини яқинда кўрур. Қалъаи Султония, яъни Дарданел бўғози ҳақинда келар адад «Ойна»да маълумот берилур.

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1915 йил 2 май. №13

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ⁴⁰

Бугун кўзимизга кўринатурган нимарсалар аввалги замонда йўқ эди. Худонинг одамларга берган ақл ва тадбири соясинда бирин-бирин чиқорилди ва ҳам муни бир тоифа ихтиро қилмади, балки ҳар замонда ҳар ким тарафидан чиқорилди. Тарихдан беҳабар баъзи кишилар ва, ёинки, душманлар мусулмонларни аввалдан охиргача подон, ваҳший кўрсатурлар. Мусулмонлар дунёга ҳеч нима ихтиро қилмади ... дерларки, ул ғалатдур ва ҳар бир шараф ва ҳунармандликни, бу кунги фарангларга иснод бермоқ ҳам тўғри эмас. Чунки дунёдан ўтганлар ўз навбатларинда ишлаб, ҳунар кўрсатиб ўтди ва ушбу кунги ихтиролар учун асбоб ҳозирлаб қўйди ва ҳозир фаранглар навбатидур. Бир замон келурки, навбат бошқаларга тегар, бул дунёнинг одатидур.

«Ойна»нинг муҳтарам хонандаларига дунёни аввалидан бу кунигача бани одам тарафидан ихтиро қилинган машҳур нимарсаларни арз қилмоқ учун тарих китобларидан олиб ёзмоқчи бўлдук ва мундан сўнгра «Ойна»нинг ҳар рақаминда пайдар-пай «Тарихи ихтирои башар» унвони ила ёзилур. Мунда ёзилатурган нимарсалар «Тарихи умумий», «Тарихи маданият», «Маданияти исломия», «Қоинот», «Тарих ва жуғрофия луғати», «Тарихи тамаддун» китоблари ва бошқа китоб ва рисоалардан нақл қилинур. Ва мунда кўрсатилган тарих уч нав бўлуб, биринчи(си) «Тарихи хилқат» аталурки, «Таврот»ни(нг) баёни бўйинча дунё

⁴⁰ Ушбу маълумотномадаги тарихий шахслар, айрим сўзлар ҳақида имкон даражасида изоҳ ва луғатларда маълумот берилди.

бино бўлганидан ҳазрати Исо алайҳиссаломни туғулганигача 5594 санадур.

Иккинчиси «Тарихи милодия» ҳазрати Исони таваллудларидан ҳижрати ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо алайҳиссаломгача 626 санадур.

Учинчиси «Тарихи ҳижрия» ҳазрати пайғамбаримизни Маккадан Мадинага ҳижрат этганларидан бу кунгача 1332 санадурки, «Тарихи хилқат» «х», «Тарихи милодия» «м», тарихи ҳижрия «ҳ» ишоратлари ила кўрсатилур. Яна замоналар «Азманай қаба ат-тарих», «Азманай тарихия», «Қуруни ула», «Қуруни вусто», «Қуруни жадида», «Аср» деган исмлар ила баён бўлинадур.

«Азманай қабла ат-тарихия» тарихи яхши маълум бўлмаган замонларни дерлар. «Азманай тарихия» тарихи аниқ бўлган замонларни дерлар. «Қуруни ула» хилқати Одамдан Румо давлатининг йўқ бўлишигачадур, «Қабла аз ҳижрат» 146 сана, «Қуруни вусто» Румонинг йўқ бўлишидан мусулмонларнинг Истанбулни олганигача (баъда аз ҳижрат 731), «Қуруни жадида» фатҳи Истанбулдан замонамизгачадур.

Тарих энг машҳур ва мўътабар ҳодисалардан бошланур. Ҳар юз санани «аср – қарн» дерлар. Чунончи, ал-он тарихи милодиянинг 20нчи ва ҳижриянинг 14инчи асридур.

Энди асл матлабни бошлаймиз.

Зироат санъати ҳазрат Одам алайҳиссалом тарафидан чиқорилгондур. Деҳқончилик учун баъзи асбоблар 2500 (х)да Эрон ва Мисрда ўхшатилиб, кейин машҳур финикияликлар тарафидан ислоҳ қилиниб, 1280 (ҳ)да Оврупода ҳам баъзи мошиналар чиқарилибдур. Ал-он Амриқода оташ ила ҳаракат қилатурган мошиналар ила ерни ҳайдаб, зироат қиладурлар. 200 от қувватига баробар деҳқонлик оташ мошиналари чиқаратургандурлар.

1262 (х)да тошларни тарашлаб, тахтадек қилиб, устига хат ёзмоқ усули ҳазрати Идрис алайҳиссалом тарафидан чиқарилибдур.

2150 (х)да камонча сози учун гиёҳларни терисидан бир нав маҳкам ишлар ихтиро қилинибдур.

«Лиз» деган соз, ҳарфлар ила ҳандаса шакллари машҳур Ҳурмуз тарафидан чиқорилибдур. Охирида юнонийлар ҳам ушбуни яхши ислоҳ қилибдурлар.

2241 (х)да Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом тарафидан кема чиқари-
рилубдурким, анинг узунлиги 300, бари 50 ва баландлиги 30 газ
бўлуб, уч табақага тақсим бўлган экан. Оташ кема эса 1078 (ҳ)
да италияли машҳур Данис Поин тарафидан бир нав сув бухо-
ри машинаси ихтиро қилиниб ва кейин Жемс Вайг номлик бир
тафаннун тарафидан ислоҳ қилиниб, 1114 (ҳ)да яна Дўжу деган
бир фаранги тарафидан чархнинг бухор қуввати ила ҳаракати
тажриба қилинубдур.

1218 (ҳ)да амриқоли Қўлтун номлик киши чарх ҳаракатини
ислоҳ этиб, Порисда, Сенна наҳрида тажриба қилинубдур. 1222
(ҳ)дан бошлаб парахўдлар ишламоқға кириб, эмди ер юзин-
да неча юз минглар ила оташ кемалар, ўн минг киши сифатур-
ган катта кемалар ичида босмаҳона, театрхона ва корхона ва
мактабликлари бўлуб, сув устинда кичик бир шаҳар ҳикматин-
дадур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 3 май. №28

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

28-рақамдан мобаъд

2245 (х)да Нуҳ алайҳиссаломнинг авлоди Миср ҳудудида ва
«Асувон»нинг жануби тарафида воқе «Ҳалойиб»да энг аввал
қишлоқ солмоқ усулини жорий қилибдурлар. Иморат солмоқ,
бул тарихдан минг йил илгари ҳазрат Шис тарафидан чиқари-
либ эди. Меъморий фани ва юнгдан кийим киймоқ, қудуқ қазиб,
сув чиқормоқ, мевалик дарахтлар экмoқ, манжаниқ ва фалахмон
ила тош отмоқ усулларини подшоҳларнинг аввалинчи табақаси
бўлган «Пешподиён»нинг бонийси Каюмарс тарафидан ислоҳ
қилингандур. Сўнгра «Ҳижр» деган ерда сокин Самуд қавми та-
рафидан тоғ тошлари илан маҳкам уйлар бино қилингандур.

Мисрлилар биринчи «Рамсис Сазустрис» фиръавнлари замонида усули меъморияда шул даража тараққий қилганларким, ҳозир осори кўриниб тургон «эҳром» ва «декли» тошлари анга бир кофий далилдур. Оврупо музахоналарини зийнат бергон мисрлилар осори атиқасининг аксари мазкур «Ҳалойиб»дан топилиб, Оврупога олиб борилибдур.

2297 (х)да ўт ёқиб таом пишурмоқ усуллари аввалинчи дафъа финикиялилар тарафидан чиқарилди.

2304 (х)да най (дудук) ва бошқа пуфланганда овоз чиқаратурган асбоблар мисрийлар тарафидан ижод бўлинубдур.

1294 (ҳ)да Қатода қитъасида воқе Нужрзий шаҳрида қутри 30 мил бўлган доира ичидаги аҳолига соатни билдурмоқ учун катта бир нав бухордурки нуй(ни) ўхшатиш эди.

2380 (х)да қибтийларким, 2387 тарих хилқатда Ироқ араб тарафларидан Миср қитъасига келган Сом бин Нуҳ авлодидур. Миср қитъасида папирус аталатурган ўтти топиб, ислоҳ қилиб ва қоғоз ўрнида истеъмол усулини ижод қилдилар.

Қоғоз 88 (ҳ)да ҳунар эгаларидан Юсуф номлик мусулмон тарафидан Маккада биринчи дафъа қоғоз ясалди. Мусулмонлардан сўнгра қоғоз Оврупода ишланди.

1299 (ҳ)да испарту деган ўтдан Лўндунда қоғоз ўхшатилиб ишланди. Қоғоз ўхшататурган корхона 1105 (ҳ)да Амриқода Букуспон шаҳрида ижод бўлинди. Ҳозирги кунда ер юзида ўн мингдан зиёда қоғоз корхоналари мавжуддур.

Қадим юнонийлар Мисрни энг улуг бутлари «Қийбат» ва ибронийлар Миср ҳукумати қадимиясини барпо қилган Мисраим ибн Сом отига «Мисраим» шаҳри мазкурда, асл ерли бўлган қибтийлар, Сом авлодидан бўлганлари учун «Сомий» аталибдурлар.

2616 (х)да сувда ва қирда овчилик қилмоқ усулини машҳур Фуҳи Чин мамлакатада чиқаргандур.

2420 (х)да китобат ва хат ёзмоқ тариқасини ҳам мазкур Фуҳи ижод қилди. Яна Фуҳи оёғга киймоқ учун кафшни чиқарди. 2625 (х)да чинлиларнинг тарих замони ўз подшоҳлиқининг аввалидан бошлаб ва ҳам ҳар олтмиш йилни бир аср эътибор қилмоқларини ҳам Фуҳи чиқарди. Чинлилар ҳозирги тарихларига қараб тарихи хилқатдан ҳам бир неча минг йил илгари дунёда бор эканликларини иддао қилмоқдадурлар.

2791 (х)да хатти ҳижо финикиялилар тарафидан ижод қилинди. Оврупо уламосининг раъйига кўра, юноний тилида «Финикия» аталган ушбу ҳижо ҳуруфлари «Қомус» деган бир финикияли тарафидан Мура мамлакатига келтирилуб, анда интишор топибдур.

Финикия ва Яманнинг эски тили бўлган «сурёний» ва «ҳимерий» тилинча баъзи ёзувларнинг борлиги ва финикиялиларнинг шакллари 36 ҳуруф эканлиги ривоят қилинадур.

2854 (х)да ҳайвонот терисидан ўхшатилатурган доира, даф ва наққорадек созлар Мисрда ихтиро қилинубдур. 2897 (х)да Чинда нақди тоир номлик бир навъи қоғоз ақчаси ясалган. Аларнинг 3205 (х)да яна Чинда ясалган бир донаси Петербург музасининг Осиё қисмида ҳозир мавжуддур. Қоғоз ақчаси 440 тарихи ҳижрийда Андалусда мусулмонлар тарафидан ижод бўлгандур.

2925 (х)да гурзи, қилич, пичоқ, найза, тир ва камондек яроқлар Эроннинг машҳур подшоҳи Таҳмурас тарафидан чиқарилгандур. Яна мазкур шоҳ ҳайвонларга минмоқ, юк юкламоқ ва қарчиғайни овға ўргатмоқ усуллари чиқаргандур.

Темирчилик санъати Андалусдан пайдо бўлуб ёйилгандур. Қилич ила ханжарни Ҳиндистоннинг биринчи подшоҳи «Брахмама акбар»ким, ҳайъати афлокни кашф қилиб, темирни конлардан тобган эди, чиқорди, деб айтадурлар.

2960 (х)да осуриялилар, энг азиз маъбуд ажойибот олаמידан саналган «Насрух» номлик катта бут ясалгандур. Осурийларнинг бутлари жуда кўб бўлиб, мисрлиларники ила баробар келур экан. Осуриялиларнинг 2954 (х)да Тинво номлик солган шаҳарлари харобаларидан юқорида мазкур «Насрух» деган бут топилиб 1208 (ҳ)да Лўндун музахонасиға олиб борилди.

(Бақияси бор)

*Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 10 май. №29*

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

29-рақамдан мобаъд

2975 (х)да денгиздан дурру гуҳар чиқармоқ усуллари Эрон мамлақатида пайдо бўлинди. 3059 (х)да исфидож дейилган ранг ёш болаларга махсус қилиниб, Эронда ясалиб чиқорилди... Шундоқ ривоят ҳам борки, мазкур исфидож 1205 (ҳ)да Мунтақуфлин деган зотнинг тарафиндан ислоҳ қилинибдур.

3121 (х)да мушрик Юнонистон одамлари ҳар нимарса учун бир худо хаёл ва эътиқод қилиб, сувратини тортиб қўяр эдилар. «Покус»⁴¹ номлик шароб худоси, деган бир улуғ бут ясадилар. Юнонийлар ул вақт ушбу бутни шароб худоси, деб эътиқод қилганлари учун шаробнинг чиқиши бир неча замонлар мундан илгаридур, деб хотирға келур. Лекин баъзи муаррихларнинг сўзларига қараганда, шаробни чиқаргувчи машҳур Фишоғурс Юнони экан. Мазкур Фишоғурс мушк, уд ва бошқа нарсаларнинг яхши исини ҳосил қилмоқ усулини кашф қилган экан.

Боғчилик санъати эса 2813 (х)да Италияда чиқарилибдур. Хурмо шаробини андалуслилар, Ҳиндистон мавизидан ўхшатулатурган бир нави шаробни ҳиндилар, сутдан шароб қилмоқликни татарлар, банг тухмидан ҳосил бўлатурган шаробни сибириялилар ва олма шаробини 1236 сана ҳижрияда англизлар чиқарибдурлар.

3261 (х)да сақол тарашламоқ усули Мисрда пайдо бўлубдур. Устара охирги вақтларда ислоҳ бўлиниб, Искандар замонида 5262 (х)да Оврупоға интишор этилгандур. Қайчи биринчи дафъа эдиким, мазкур замонларда ихтиро қилинди.

Ўтган замонларда Оврупода боғчаларидаги гулларни кесиб олмоқ учун бир занбарг воситаси ила ҳаракат қилатурган бир нав қайчи ихтиро қилинган эди.

3361 (х)да никоҳ қилмоқ, талоқ бермоқ, яроқ истеъмол қилмоқ одатини юқори Миср ҳукумати жорий қилиб эди. 2600 (х) тарихларида Чиндан ёйилди, деб ҳам айтилуру. 3355 (х)да дунёнинг етти ажойибларидан бири бўлган Бағдод вилояти доира-

⁴¹ Бокус – қадим грекларнинг май-шароб худоси назарда тутилмоқда.

сида Ҳила шаҳрининг атрофида воқе Бобил шаҳридаги «Сури ҳайрат» ва «Фараҳи фазо» боғча машҳур Намруд тарафидан ўхшатиладур.

Истанбулда от майдонида қурулган тошнинг устидаги нақш бўлинган «ҳируғлуф»⁴² хати 3472 (х)да Миср фузалоси тарафидан ясаиб тасвир қилингандур. Машҳур «Дурафши Ковёний» пешдодиён силсиласидан Буюрасб ёинки Заҳҳок деган золим подшоҳнинг асринда Кова деган темирчини шўриши ила Заҳҳок нобуд бўлганидан кейин анинг ўрнига подшоҳ бўлган Фаридун 3500 (х)да теридан тузатибдур. Ушбу байроқга Фаридундан кейин келган ҳар бир Эрон подшоҳи бир донадан гуҳар ўтқўзиб, 8 миллиёнлик жавоҳиротга молик бўлган вақтда, Эрон шоҳларининг сосониён силсиласидан Язджирд Кисро деган тожи бирлан ўн бешинчи санаи ҳижрияда ислом аскарининг сардори Саъд ибн Ваққос қўлига тушуб, ғазочи мусулмонларга тақсим қилинибдур. Мазкур Эрон-араб муҳорабаси машҳур воқеалардан бўлиб, эронийларнинг шарафи исломга ноил бўлушлари ҳам ушбу воқеадан кейиндур.

Одамни осиб ўлдурмоқликни, қалъа солмоқни, тарякни ва «сут» деган қамчини юқорида зикр бўлгон Заҳҳок чиқарибдур.

3509 (х)да ҳайъати фанний Миср уламолари тарафидан чиқарилиб «устурлоб» олати ясаибдур. Ушбу фанний ва ҳируғлуф хати юнон ҳукамолари воситаси-ла Янгишаҳар тарафларида пайдо бўлуб, ўшал вақтларда Фитиютис деган бир шаҳарга дохил қилинубдур. Охир вақтларга андан Оврупога ёйилибдур.

Зиж амали эса рақамларни чиқарган ҳиндийлар тарафидан ихтиро қилинибдур.

3511 (х)да қарз бермоқ ва олмоқ усули финикияликлар тарафиндан расм бўлибдур. Шул замонларда финикияликлар қошуқни ўхшатибдурлар. Прун деган қошуқни ва чангчани 1107 санаи ҳижрияда франсузлар пайдо қилибдурлар. Бир ривоятга қараганда, қошуқни асри саодатга араблар ҳилолдан иқтибос қилиб ясабдурлар.

3563 (х)да тош ва ёғочдан уй ўхшатиб, устини ёпмоқ ва эшик ўрнида юнгдан пардалар ўхшатиб осмоқлик усули финикияли-

⁴² Иероглиф – қадимги битик.

лар тарафидан ижод қилинибдур. Сўнгралар румолилар ила юнонийлар ва араблар турли бинолар солмоқға бошлаб энг охирда овруполилар, фанни меъморийни алардан ахз қилгандурлар.

(Бақияси бор)

«Ойина». 1914 йил 17 май. №30

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

30-рақамдан мобаъд

3700 (х)да ҳуруфи ҳижони болаларға ўргатмоқ учун муаллим тайин қилмоқ расмини ҳам финикиялилар чиқарибдурлар. 3730 (х)да «Зор» деган нарсани мисрийлар икки адад суяк ва бошқа нарсадан ўхшатиб истеъмол қилибдур. Бошқа ривоятга кўра, Юнонистон подшоҳининг ўғли Поламад тарафидан ясалгандур. 3894 (х)да финикиялилар мис ила қалъагини эритиб қўшуб, аларни лаъли ва табоқ ўрнида истеъмол қилмоқни топибдурлар.

Маъданият илми франсиялик машҳур Ахюй тарафидан ислоҳ бўлинибдур.

Бул тарихларда юнонийлар «ўпуш»ни худоға ибодат учун бир ишорат қарор бериб, осмонни худонинг макони эътиқод қилибдурлар. Шунинг учун аввал қўлларини осмонға кўтариб, кейин ўпар эканлар. Кам-кам ушбу ибодат халқ орасида саломлашмоқ вақтида ҳам ижро қилинибдур. Ҳазрат Мусо алайҳиссалом бани Исроил тоифаси ила Тур тоғининг этагида Худо таолонинг амриға мунтазир турганда, қўрқушлик бир раъд ва барқ орасида зоҳир бўлган икки лавҳким, устида аҳком ашараи илоҳия ёзилган эди. Ушбу лавҳларни ҳифз қилмоқ учун 3949 (х) да «тобути аҳд» деган бир сандуқ ясабдурлар. Муқаррар тобут 8 саная ҳижрияда Мадинада чиқарилибдур. Ҳозир Истанбулда от майдонида қурулган «Тоқи зафар»ни 3995 (х)да Миср фиръавнларидан Тутмусиснинг тарафидан ўхшатилиб, қуйи Мисрнинг Ҳиюпўл шаҳринда қурулгандур. Мазкур тошнинг масоҳаи

ҳажмияси тақрибан 80 метр мукаъаб бўлиб, 220 тўнна оғирлигидадур (бир тўн 63 пут). Ушбу тош 389 тарих милодийда Рум императури Туъруснинг амри ила 32 кун ичида Мисрдан Истанбулга келтирилиб, ҳозирги ерига қурилибдур.

4000 (х)да ўн беш минг қиямисдан румолиларнинг энг катта Рудус деган бути ясалибдур. Румолиларнинг ҳамасрлари бўлган мисрлилар ҳам мисни қаттиғ тошлар ила қўшиб кўб бутлар ўхшатибдурлар. 4012 (х)да «Миллат мажлиси» энг аввал Юнонистонда, мисрлик Сақрун деган одам тарафидан ижод қилинибдурким, алар «Миллат мажлиси»ни «Ораупаж» атар эканлар. 4040 (х)да ҳукумати жумҳурият усули энг аввал бани Исроил тарафидан аҳодис бўлинувдур.

4062 (х)да тиётр, яъни тақлид қиладурган ўюн Юнонистонда «Ўлимпиус» деган машҳур саҳрода «Ҳерақлид» деган қахрамонлар тарафидан таъсис ва ижод қилинибдур. Яна бир ривоят борким, тиётрни 3375 (х)да машҳур Тесисий ном киши чиқарибдур. 5232 (х)да Румода ҳам қирқ минг киши сиғадурган усти очуқ бир тиётр ўхшалувдур.

4070 (х)да румолилар тарафидан икки ғалтаклик ароба чиқарилибдур. Ҳозирги Туркистонда истеъмол бўлатурган икки чархлик аробани Ўрта Осиё ҳукмдорларидан Ўғузхон ва 4 чархлик ҳўкуз аробаларини эса 57 санаи ҳижрияда Франция ҳукмдоридан Биринчи Тирий чиқарибдур. Фойтун ва бошқа от аробаларини 1205 ва 1217 саналарда ижод бўлинибдур.

Трисқил деган бухор ила юратурган ароба эса яқин замонларда Франциянинг Вас шаҳрида Луи Лолмон деган бир ҳунарманд тарафидан ихтиро қилинибдурки, ҳозирги автомобилларни отасидур. 4075 (х)да Испания аҳолисидан Синт деган бир қавмнинг раиси Жиржис асалнинг гизо ва даводек нарсаларда истеъмолини жорий қилибдур. Ҳозир Амриқода Бўстон шаҳри корхоналарида маснўий боллар ўхшатилиб, Оврупога ҳам юборилмоқдадур. Ҳақойиқи «Зинбузия»ни ҳукамодан Сувамардом ила Хантом асарларини исбот қилган Раъумуи кашф ва ташриҳ қилибдур.

4082 (х)да сикка зарби усули Миср фиръавнларидан Биринчи Рамсес тарафидан чиқарилгандур. Мазкурнинг ўз отиға сикка урилган ақчаларидан ҳозирда Лўндун атиқачиларида бордур.

4085 (х)да машҳур Потду қабиласинда наҳрининг Баҳри муҳити Ҳиндийга тўқулатурган ерига, яъни Лоҳур шаҳридин бир неча чақирим узоқ, катта бир қасабада кўб жилолик тошдан, икки-уч метр баландлигида бир неча одам ва ҳайвон суратларини ўхшатибдурлар (алардан ҳар эллик киши бир сувратга парастииш қилар эканлар). Одам ҳайкалларига ибодат этмоқ фақат раис ва катталарига махсус экан, мазкур сувратлардан баъзилари ҳозирда ҳам мавжуддур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 24 май. №31

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

31-рақамдан мобаъд

Ҳиндийлар бул тарихдан кейинроқ Ҳиндистонда, Ганг наҳрининг лабида кўб катта бутхоналар ва катта ҳайкаллар ясаган бўлсалар ҳам ҳозирда баъзан маҳв ва нишонсиз ва баъзилари мавжуддур. Ёлғуз Мадорас шаҳрида 10400 адад катта бутлар бор дерлар. 4105 (х)да «Ғойда» деган танбакким тулумни шишириб чолинур экан, юнонийлар тарафидан чиқарилубдур.

Уруш қалъалари (истеҳком) 4150 (х)да Миср фиръавнларининг тўққузунчиси Рамсис тарафидан Мисрда ижод қилинибдур. Ҳозирги истеҳкомлар усулини 1277 санаи ҳижрияда «Вубон» деган бир донишманд Оврупода чиқарубдур. Фиръавнларнинг ўн иккинчиси Сазвистирис Мисрда, Таб шаҳрида 103 метру тул ва 35 метру арзида бўлган Қортоқ саройини бино қилиб, ҳар йигирма метр баландликда бир мармар сутун қургандур. 1403 (х)да харита ва нақш тортмоқ усули ҳам мазкур 12-фиръавн тарафидан чиқарилибдур. Ушбу асрда қоғоз мавжуд бўлмагани учун харита ва нақшларни ҳайвонларнинг териси нозик ва инжа тахта ва тошлар устида тортар эканлар. Ушбу нав хариталардан бир қитъасиким Мисрда 4495(х)да устида бир олтун конини расми

тортилган экан, Италиядаги Турин музахонасида ал-он мавжудур. Харити табия 1294 сана ҳижрияда чиқарилибдур. Мазкур фиръавн Сазвистирис мамлакатини ваҳший халқлар қўлидан муҳофаза қилмоқ учун Вилсюм шаҳридан Ҳиюпўл шаҳрига қадар бир улуғ девор солиб эканким, ҳануз анинг харобалари бордур.

4160 (х)да Зимнус номлик бир зот Крид отасидаги айри-айри бўлган ҳукуматларни бирлаштириб, у ерга вергу, яъни солиқ усулини жорий қилгандур. 4594 (х)да Тибобаъа подшоҳларидан Яман маликаси Билқис ҳам ушбу вергу усулини мамлакатида нашр қилибдур. Аъшор усули эса 195 сана (ҳ)да вазиъа номи ила машҳур Андалусда мусулмонлар тарафидан чиқарилубдур.

4190 (х)да Алниюз деган юнийлар «Минару» деган машҳур бутлариға ҳурмат учун кўб улуғ жасоматли бир танҳо бино қилиб, ичида мазкур маъбудға ноиб хос қилиб, мисдан икки метр узунликда кўб музайян бир бут ўхшатгандурлар. Ҳозир Истанбулда, «От майдони»да Зулфа қарясида бўлган уч бошлик стун Зулф деган машҳур маъбуднинг катта ўғли саналган бир бут учун 4199 (х)да бино бўлубдур. Юнийлар муҳорабаларда ганимат олган нарсаларнинг ўндан бирини мазкур ибодатхона учун жамлаб, ондан бир олгун тож ясаб, мазкур стунлар устида ўтқузуб эканлар. Тожни Фусин подшоҳларидан бири зўрлик ила олган экан. Охирда Қустантин Рум подшоҳи ани Истанбулға олиб келибдур ва андан туркларға қолибдур.

4216 (х)да Понду деган бир фирқа Ҳиндистондан чиқиб, Чин ҳудудиға, дунёнинг энг баланд тоғларидан саналган Ҳимолая тоғлари орасида воқе Санабол қитъасининг Платон ва Ағнадун шаҳарларини обод қилиб, мунда бир неча ажиба бутхоналар солиб, энг катта машҳур Касой бутини ясабдурлар. Ушбу ҳайбатли бут ҳар нави маъданлардан ўхшалиб оламни(нг) ажойиботидан саналур эканким, франсияли машҳур сайёҳ Кустула кўриб, ҳайрон қолибдур.

4217 (х)да Ҳиндистонда Қуру қабиласи Андар ҳайкалини ясабдурлар. Ушбу бутда минг адад кўз, тўрт адад қўл, ҳайбатлик бир фил устиға ўтқузилган ва шохининг учида бир ваҳший қуш қўнган экан, ҳиндийлар ҳам тўрт юзлик ва тўрт қўллик браҳма деган машҳур бутни ясаб, соғ қўлларининг бириға китоб ва бош-

қасиға бир қошиқ, сўл қўлларининг бириға тасбеҳ ва бошқасиға офтоба ўхшатибдурлар.

Сабуктегин подшоҳларидан Маҳмуд Ғазнавий 414 сана ҳижрияда ҳинд мажусийларининг каъбаси ҳукмида бўлган Сумна-то шаҳрини истило қилганда, бир неча минг бутлар ила олтув ва қумуш бирлан ясалган энг улуғ бутларини ғорат қилибдур. 4217 (х)да ҳиндийлар яна Вишну номида тўрт қўллик катта бир бут ясаб, анинг соғ қўлиға садафлик бир сурнай ва бошқа қўлиға оловлик бир ҳалқа, сўл қўлининг бириға бир байроқ бериб, бир қўлини бўш қўюбдурлар. Яна тўртқўл Сива (Шива – С.А.) номида бир бут ясабдурларким, анинг ўнг қўлиға асо, сўл қўлиға гуноҳкорларни боғламоқ учун занжир бўлиб, пешонасида учинчи бир кўз ва қулоқларидан бир ададдан илон осилган, бўйнида бир неча одам койлари осилган бўлуб, кўб ҳайбатли ва қўрқушли экан.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 31 май. №32

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

32-рақамдан мобаъд

Жопун бутпарастлари ҳам Поғуд номи-ла машҳур бўлган бутхоналарида уч юз минг ҳар хил бутлардан бошқа, Боғуд деган катта бут ясабдурларким, анинг ёлғуз бир ҳовучининг ичиға беш-олти одам сиғар экан. Япунлар ани бутун оламнинг саҳла-гувчиси, деб эътиқод қилур эканлар. Ўлган япун подшоҳи Муцунинг 130 адад саройи бўлуб, олтув ҳаллик аждар суратлик бутхоналари ва олтув эшиклари бор экан.

4220 (х)да юнонийлар дунёни Шарқдан Ғарбга узун, Шимолдан Жанубға қисқадур деб фараз қилиб, шул тариқа масоҳат қилинмоқ одатини чиқарибдурлар. Жўрофия китобларида Шарқдан Ғарбғача масоҳат қилинатурган масофатни «тул» ва

Шимолдан Жанубга қараб ўлчанатургон масофатни «арз» демоқ шунда қолгандур. Жуғрофия жадваллари ила доираи жадорияни чиқариб, тартиб берган андалусли Абу Абдуллоҳ бин Муҳаммад ном ҳақимнинг фанни жуғрофияга доира тасниф қилган китоби – Оврупода фан эътибор қилинубдур.

4228 (х)да «Мажлиси мабъусон» энг аввал Юнонистон пойтахти бўлган Атна шаҳрида барпо бўлуб, «Амфиқ путун» атолибдур. 4250 (х)да яғочлардан тахта ўхшатибдур. Мазкур вақтда Эронда сувларни исталган ерларга олиб бормоқ учун Харқ деган ариқлар қазилибдур. 1298 (ҳ)да Франсада Жоқ деган бир киши каростани чурумоқдан сақламоқ учун таркибига ҳомизлик бир нави собун қўшмоқликни чиқарибдур. Шамни мазкур вақтда мисрликлар ё чинликлар чиқарибдурлар. 4280 (х)да узоқ мамлакатларга бориб, савдогарлик қилмоқ усули финикиялилар ҳукмдорлари Ажнур деганнинг ўғли машҳур Қодимус тарафидан жорий бўлибдур.

96 сана милодиясида Бухоро савдогарлари Чин ва Ҳиндистондан мол-мато олиб румолиларга элтиб, сотарга бошлабдурлар.

4290 (х)да дунёнинг етти ажойибидан Қоҳирада Жиза қарясида воқе бўлган эҳром мисрлилар тарафидан иншо қилинубдур. Эҳромнинг қойдаси мустақим ал-излаъ бўлиб, хориж бир нуқта ила бул қойданинг залаълари байтида васл бўлинган сатҳ муставийлар ихотасидан ҳосил бўлган бинолардур. (Бизни Туркистон калапўшлариға ўхшайдур.) Бошқа ривоятга кўра, 4190 (х) да мисрлилар ўлуклар жасадини чурумоқдан сахламоқ учун «мумиё» ўхшатиб, мазкур эҳромни ясабдурлар.

4292 (х) мисрлилар 345 кундан иборат бир тақвими шамс тартиб берибдурлар. Мисрийлар ҳар миллатга истеъмол бўлатурган ҳафтани, ерни ҳаракатсиз хаёл қилганлари учун етти сайёра юлдузларнинг нисбатида ташкил қилибдурлар. Ойлари қамарий, саналари шамс бўлган иброний тарихларинда бўлса, ўн тўққуз йил бир давр эътибор қилинуб ва бул 19 сананинг 7 санаси 13 ойдан, қолган ўн иккиси 12 ойдан фарз қилинубдур.

Ушбу сабабдин яҳудийлар ушбу етти йилларга кабиса ном бериб, алар дохил бўлган йилда «одор» ойини икки ой қарор беродурлар. 4295 (х)да шарқнинг қадим подшоҳларидан бани Адван (Шаддод) Адан шаҳрида «Боғи Эрам» ном ила машҳур бўлгон

бир боғни жаннатга намуна қилиб, кўб олтун ва жавоҳир ва кўб париваш, дилбарлар ила ораста қилибдур. Бобил маликаси Семирамис ҳам Фрот наҳри олдида кўб ажойиб бир боғ ясабдур. Анинг аҳолиси соуба динида бўлуб, ойға ва бошқа нарсаларга парастинш қилибдурлар.

4365 (х) да ҳайвонотни забиҳ қилиб, гўштини пишириб емоқлик усули бани Исроил подшоҳларидан Яфтоҳ тарафидан жорий бўлибдур. 4493 (х) да фаранглар Франсияда Нем шаҳрида бутпарастликни мазаммат ва ҳақорат қилатурган одамларни яланғоч бир ҳолда ҳибс қилмоқ ва арслонларга тириклай бериб, нобуд қилмоқ учун давра ва бир қалъага ўхшаш йўнулган тошлар ила томошабинлар учун зиналар ўхшатибдурларки, бинолари ҳозир мавжуддур. Фарангларнинг умумий тиллари аввалдан «лотин» ва кейин ажнабийларнинг кўб сўзлари ила аралаш бўлиб ва «румон» исми ила аталинган бошқа бир тил чиқарилиб, мурури замон ила бироз ислоҳ қилиниб, ҳозир улуғ давлатлар олдида расман истеъмол бўлиб турган фаранг тилига табдил бўлубдур. Қурраи арзда жамъан 860 нав тил истеъмол қилинур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 7 июнь. №33

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

33-рақамдан мобаъд

4578 (х) да самур ва санжоб ила бошқа ҳайвонотлар териларидан пўстин киймоқ, чақмоқ тошини ишлатмоқ, итларни овға ўргатмоқ усуллари Эронда чиқарилибдур. 4634 (х) да машҳур юноний муаррих ва шоир Адмирус 120 қадам узунликда бўлган бир аждаҳо териси устига қаҳрамон ва паҳлавонларга доир бир ҳикоят ёзибдур. Ушбу тери Шарқ императури Валентин замонида Истанбул кутубхонаси ила баробар ёнибдур. 4738 (х) да финикия-дилар ила қортожиёлдилар олтун ва кумуш маъданларини кашф

қилибдурлар. Маъданчилик санъати Юнонистоннинг Оқ денгиз оталарида машҳур биринчи Демистуклининг подшоҳлик замонида 5150 (х)да чиқарилибдур. Плотин деган оқ олтунким, бошқа хил тиллолардан оғирроқдур, 1148 (х)да Амриқода топилибдур. Мазкур тарихда денгиз олтинда ишлайдурган одамларнинг нафас олмоқлариға хизмат этатурган бир асбоб ихтиро қилинубдур.

4841 (х)да Ўрта Осиёдан келтурилган отлар ва ҳам бошқа минмоқға қобил ҳайвонлар устиға румолилар тарафидан кажава ясалибдур.

4846 (х)да шамсий йил ила ҳисоб қилмоқ қойдаси Бобил подшоҳи Нобуноср тарафидан чиқарилибдур. Мазкур вақтғача ҳисоблар қамарий йил ила ижро қилинур экан. 4881 (х)да қаҳрабо юнон маъданчилари тарафидан Юнонистонда чиқарилибдур. Қаҳрабодан электрик (барқ) чиқишини юнон ҳукамосидан Думлит 597 ҳижрияда кашф қилибдур. 4929 (х)да Миср улуғларидан 12 киши Мисрни 12 аёлотға бўлиб, идорасини ўз уҳдалариға олибдурлар. Бул 12 бошлиқлар бир ерда мутафаққан ҳукумат сурмоқ учун 3 минг уй ва 12 доираға шомил лобиринт номида бир сарой бино қилибдурлар. Ушбу саройнинг эшиклари олтун ва кумуш ва бошқа жавоҳирот ила музайян экан. Лекин 5021 (х)да Осур ҳукмдори Бахтнаср тарафидан ғасб бўлинибдур. 4974 (х)да ер юзи юмалоқ бўлуб, меҳвари доирасида айланатурганлиги юнон ҳукамосидан Аноқис Монур тарафидан кашф бўлинибдур. Ерни юмалоқ деб эътиқод қилганларни ул вақт ҳатто 13 милодий асриғача баъзи мутаассиб насоролар бошларини қойишлар ила қисиб, деворларға михлаб ва охирда тор ва ичи чақмоқ тошлари ила тўла бўлган сандуқлар ичиға отуб, баданларининг аъзоси бутун эзилгунча азоб берар эканлар. 4987 (х)да ариғ қазиб сув чиқармоқ фикрини фиръавнлардан Нихуҳ номлик зот Сувайшда топибдур. Мазкур ҳукмдор ушбу Сувайш каналини қазимоқ учун анда 120 минг одам талаф қилиб, яна тамом қила олмади. Муслмонлар Мисрни олгандан сўнгра ушбу канални яна қаздилар, охири Сувайш жадвали 1286 санаи ҳижрияда фаранги ва Миср тарафидан тозаланиб очилгандур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 14 июнь. №34

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

34-рақамдан мобаъд

4995 (х)да ой ва куннинг тутилиши, ернинг сояси ойға тўғри келгандан ҳосил бўладурганлигини юноннинг машҳур ҳукамосидан Толис кашф қилибдур. Қадим ҳиндулар ой ва кун тутилган вақтда доира чалар эканлар ва ақидалари ҳам бул эканки, кун ё ойни бир аждаҳо ютар. Ҳар вақт тонғар-тунғур овози чиқса, аждар ичидан чиқар. Ҳозирги доира, лаъли чалмоқ андан қолгандур. Баъзи мамлакатда мазкур қолатда ит, кўппакларни урарлар довушламоқи учун.

5000 (х)да одамларнинг ҳар қайсисиға бирон вазифа тайин қилиб, кўрсатмоқ фикрини юнон ҳукамосидан Сўлун чиқарибдур. 5015 (х)да юнонийлар телеграф усулиға мутобиқ баъзи ишоратлар чиқарибдурлар. 5028 (х)да Сижилия ҳукмдорлигини зўр бирлан олган Кларийус гуноҳкорларни оловға ёндирмоқ хаёли ила мисдан бир зарф ясатдурубдур. Ушбуни 5087 (х)да Румо тахтини ғасб қилиб олган Торкин Супрат майдалаб, аскарига бир хил асбоблар ўхшатурубдур.

Ҳозирги аскарый қаро доналарни 1288 санаи ҳижрияда исеч-рали Мейсел ясабдур. 5031 (х)да китобхонаи умумий Юнонистон подшоҳи машҳур Биймрот тарафидан Афинада барпо бўлибдур. Афиналилар бул вақтларда тижорат ва сиёсат фанларида, тош тарашламоқ ва бут ясамоқ ҳунарларида, мусиқий чалиб, рақс қилмоқ санъатларида кўб илгари бориб эканлар.

5069 (х)да Чинда, Шонтулиғ аёлотида Хунқчу деган бир одам фил терисидан бир хил оёқ кийими-попуш ясаб тикибдур. Ўшандоқ узун (фил) суюклардан бир боғини ниҳоят юфқа йўниб, дамини тезлаб, бир нав қилич ўхшатибдур.

Искандария шаҳри румолилар тарафидан олинган вақтда попушларини марваридлар ила зийнатландурмоқ расм ва одат бўлубдур. Андан сўнгра Арабистонда хурмо лифларидан бир хил «наълайн»лар ўхшатилубдур. Ҳозирда истеъмол қилинатурган қундра-этукча 17 аср милодийда чиқарилуб, сўнгра яна ислоҳ қилинубдур ва Амриқода илон терисидан гоят мунтазам ва юм-

шоқ бир хил этукча ўхшатилиб ва Нептун деган бир нави попуш ясайтурган мошина ихтиро қилинубдур. Бир печа йил илгари Винад деган бир олмониялик одам дофеъ ул-илал баъзи маъдониятдан мураккаб «элиқту потитиқ» номи ила бир турли этукча ўхшатубдур.

5054 (х)да Эрон ҳукмдори машҳур Кайхусрав мамлакатини Басрадан Ҳиндистон, Оқ денгизи атрофигача кенгайтируб, 120 аёлотга бўлуб, пўчта юргузмоқ тариқасини ижод ва ижро қилибдур. Шаҳарларнинг вилоят ва ноҳияларга тақсим қилмоқ усули 3350 тарих хилқатида хоқони Чин бўлган Шун тарафидан чиқарилуб, мамолик Усмонияда эса вилоят усули 1281 санаи ҳижриясида жорий бўлубдур.

(Бақияси бор)

«Ойина». 1914 йил 21 июнь. №35

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

35-рақамдан мобаъд

Ўшандоқ мазкур тарихда Андалусда «Соҳиб ул-барид», яъни пўчтачи номи ила маъмурлар тайин бўлиниб, назоратини шаҳзода Яъқуб уҳдасига олубдур. Пўчта ижоди фикри, Франсия қироли Ўн тўртинчи Луининг 1164 сана ҳижриясида тафарруж ва таназуқ учун пойтахти бўлган Париж шаҳридан Леон ва бошқа шаҳарга кетганида ҳамроҳи бўлган надимларининг Парижга юборгон хатлари подшоҳ пўчтасининг қабул этмоқи учун хатларнинг устлариға ёпуштурганлари ишоратдан ҳусулға келубдур. Парахўд ила пўчта ишланмоқ қондаси эса 1253 санаи ҳижриясида австриялик барон Дубруғнинг раёсати тахтида бўлган «Луид» ширкати тарафидан барпо бўлубдур.

5120 (х)да Ҳиндистонда Моюс қабиласи тарафидан ажойиби оламдан саналмоқ даражада ҳайбатлик бир ҳайкал ясаибдур. Ушбу ҳайкални топганда кўрулубдурки: тагидан тепасигача

ужошлик айланма сувратда зиналари бўлб ва деворлари графит тошидан санъаткорона равишда ўхшатилибдур. Муниг бир ярим метру олдида бир-бирини мутаоқиб уч қадамдан беш қадам узунлигида бир неча юз адад ва мафораси бўлб, баландлиги 8 қадам ва ҳар қаюсида бир эшик бўлб, аммо панжарасиздур. Деворларининг ичкари тарафи «хиероглиф» хати ила нақш тазйин қилингани марвидур.

5125 (х)да Мисрда зайтун ва бошқа нимарса ёғи дудидан бир нави сиёҳ ясалубдур. Андан сўнг Истанбулда «Базир» дудидан сиёҳ ясаиб ва бир неча йил муқаддам Берлинда кечаларда шамига ҳожат тушмайдурган даражада бир хил зиёлик сиёҳ тайёр қилинибдур.

5170 (х)да Машоъюн номи ила шуҳрат топган ҳукамои юнониянинг раиси машҳур Арасту ҳавонинг жисмига махсус бир оғирлик борлигини кашф айлабдур. Ернинг бутун атрофини қоплаб олган ва кўзга кўринмайдурган ҳавонинг ғоят жасим бир қувватга молик эканлигини ҳукамои мутааххириндан машҳур Утруриқ кашф қилибдур. Яна баъзи ҳукамо ҳаво насимининг юз минг метр ва ёки 65 километру баландликга молик бир китлаи азим эканин баён қилибдурлар. Ҳукамои мутақоддимин ҳавонинг ёлғуз бир басит унсур бўлб, ҳадда зотида мухталиф моддалардан мураккаб бўлмаганин баён қилган ҳолда ҳукамои мутааххирин эса ҳавонинг «ўксижин – ҳавои ҳаёти» ва «азут – ҳавои мамоти» унсурларидан мураккаб бўлинув, ниҳоятда суюқ ва ўлчовни қобил, шаффоф ва эластик бўлб, бир сайёл мураккаб эканлигини кашф қилибдурлар.

(Бақияси бор)

«Ойина». 1914 йил 28 июнь. №36

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

36-рақамдан мобаъд

Франсия ҳукамосидан Лодуазия 1191 санаи ҳижрияда ҳавои насимининг «ўксерин ила нитрожин озут»дан мураккаб бўлганин ва ҳавода ўксерин мо адо шуъла – оташни учуратурган бошқа бир хил фознинг мавжуд бўлганини кашф этгубдур. Ҳукамойи мутақаддимин ажсоми баситнинг ҳаво, оташ, сув, тупроқ аносиридан мураккаб эканлигини кашф эдуб, сўнгра курраи арзнинг шимолий ва жанубий табақот ҳавоийясида мутабассим бир чеҳра ила арз вужуд этгувчи осори табиияи мунавваранинг ўзи ила мақно тийнат арз орасиндаги, яъни қутб табақаларида ҳосил бўлган муҳит ҳавосининг мусбат электрик ила курраи арзни иҳота этган электрик жараёнларининг манфийси орасидаги муносабатдан пайдо бўлганини баён айлаганлари каби, баъзан ҳавода арғувон рангида зуҳур этган қизилликнинг ниҳоятда ғализ бир бухорнинг курраи насимиядан бир қитъани бутун қошлаб ва қитъаи мазкур уфқи тагида 30 даража тушмак ила курраи насимиянинг ўрта ва юқори табақасидан ҳануз ғуруб этмагани ҳолда, офтоб ёруқининг у ерға аксидин пайдо айладигини кашф этибдурлар.

Франсиялик машҳур Пуанқара ойнинг таъсири борлигини баён айлабдур. Мадораслик мунажжим Буғтун (Жова) ер қимирлагани ила юқориға отилган ва вулқонлардан ҳосил бўлган олов учқунлари ила ғубор ва «осид сулфару» фозларининг офтоб юзида турли рангларнинг пайдо бўлушига сабаб бўлганин мушоҳада ва кашф қилубдур. Фанни табақот ул-арз уламойи мутааххиридан австриялик Фолиб ер қимирлашининг ер ичидаги маводи мухталифа ва мустаъланинг бир-бировиға қаттиғ тўқушиб ёнганидан пайдо бўлганини кашф айлабдур.

5171 (х)да Сивас тарафида катта бир санамхона ила Трансипул номида муборак саналган бир шахснинг ва баъзи бошлиқ (сардор)ларнинг олтун, қумуш ва мисдан ҳайкаллари ўхшатилиб қўйилубдур. Мазкур шаҳарнинг аҳолиси ўзлари таниган Маъруф юлдузининг ер юзида бирор вакиллари бор, деб эътиқод

қилганлари учун зумуррад, ёқут ва бошқа қийматбаҳо тошлар ила ниҳоятда санъаткорона бир сувратда ва бошқа тазйин қилинган катта ва кичик: ҳўкуз, хўрус, товуқ ва бошқа ҳайвонларнинг шаклларини тасвир ва иъмол айлабдурлар. Ушбу катта санамхона топилуб, баъзи осорлари 1297 санаи ҳижриясида расм кушоди ижро қилингани Истанбул «Ажойиб ва атиқахонаси»га нақл ўлунубдур.

5173 (х)да Юнонистонда сув ила ҳаракат қиладурган бир нав тегирмон ясалубдур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 12 июль. №38

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

38-рақамдан мобаъд

Тўрт адад қанотдан мураккаб ва сатҳлари моилан шамолнинг эсишига муқобил бир нав ел тегирмони эса 611 тарих милодиясида араблар тарафидан ясалибдур. Қаҳва тегирмони 1243 санаи ҳижриясида Истанбулда тўфангчи Салим деган аҳли маърифат тарафидан ўхшатилубдур.

5190 (х)да тешикли тегирмон тоши ҳукамои юнониядан машҳур Иппократ-Буқрот тарафидан амал ва ижод қилинубдур. 5194 (х)да шакли ўлтурган бир инсондек ва баландлиги 212 қадам бўлуб, ажойиби оламдан саналгон Жупитер исми-ла катта санам Юнонистонда рассоми моҳир Федиос маърифати ила ўхшатилубдур. Ушбу мужассам сувратнинг бир замонда Кридда Идо тоғида иқомат этган бир ҳукмдорнинг исми эканлиги ва Жупитер лафзининг финика тилида Муштарий ёки шамс маъносига келгани марвийдур.

Ҳозирги Ёния шаҳрининг ўрнида тақрибан юз минг хонлик Дудана номида бир шаҳар бўлуб, қадим юноний ва румолилар тарафидан эътиқод қилинатурган неча «илоҳа»лари ва яна жум-

ла бани башарнинг ҳомий ва мураббийи деб танилган ушбу Жупитер санамнинг ибодатгоҳи шаҳри мазкур бўлгани ва бир-бирига ёпушган узун тоғларида тарафи ғайб ва ҳотифдан ваҳий ва илҳомот вуқуға келгани заъм ва афкорида бўлинубдурлар.

5195 (х)да юнон файласуфларидан машҳур Суқрот кўп вақтлар қилган тадқиқот ва таъмиқот мушқофонаси натижасидан Худонинг бирлигини тасдиқ этуб, бул хусусда алоҳида бир мазҳаб ижтиҳод айламишдур. Равоқиюн ёки Иствония деган юнон ҳакимларининг раиси Зенон ҳам 5253 (х)да жаноб Ҳақнинг ҳар ерда мавжуд бўлуб, бутун мукавванотға ҳаёт бергувчи бир асл нори эканлиғига қоил бўлуб, бу хусусда бир тариқ чиқарубдур.

5415 (х)да Ҳилал деган бир зот ҳам руҳнинг бақиясиға ва одамларнинг ўлгандан сўнг янадан тирилмоқлариға ва охират азобиға доир «Фарисей» номи-ла бир мазҳаб чиқарган экан. Фалосифа мазҳабларидан бўлуб, Бозилдиян номидаги мазҳаб арбоби эса, осмонни 365 табақ фарз этуб ва ҳар табақада Ақл номида бир илоҳанинг борлигин ва бу дунё энг охирги табақанинг худоси тарафидан яратилганин ўйлаб, баъсу баъдал мавтни таносух арвоҳ ила тафсир айлабдурлар. 5210 (х)да машҳур Афлотун Отнада (Ақадемиус) кишининг боғчасида «Ақадемия» номида бир мактаб солубдур. Овруполилларнинг ал-он «Ақадемия – Анжумани дониш» таъбирлари шундан маъхуздур. Мактаби дониш иккинчи мартаба Искандарияда ва макотиби умумия таъсис усули 127 сана ҳижриясида Андалусда волий Уқтаба бин Ҳажжож ал-Қайсий тарафиндан аҳодис этилуб, андин сўнгра бир дорулфунун ҳам таъсис қилинубдур. 1229 тарих ҳижриясида ибтидо Франсада бар-дорулар ҳозирламоқ мактаби очилуб, «дорихона» эса 920 санаи ҳижриясида Напулида аҳодис қилинубдур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 14 июль. №39

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

39-рақамдан мобаъд

Франсузлар аъмо (кўр)ларга ҳар хил ҳунарлар ўргатмоқ учун бир мактаб солдурганлари каби ўргатишга ҳам муваффақ бўлбурлар. Мушорун илайҳ Афлотун мавжудотнинг асли (илоҳ ва модда ила идрокдан) иборат бўлганига доир ўз шогирдларига дарс таълим этубдур. 5227 (х)да Форс ҳукмдори Ухус 12 қия кумуш ва бир ярим миллиён тангалик жавоҳирдан мураккаб бир дона хуршид (офтоб) расми ясатубдур. Эрон давлатининг бу кунда истеъмол этмақда бўлган байроқлар ила нишонлари устида офтоб суврати нақш ва ҳакк этмоқ одати бу офтобпарастлар замонидан қолубдур. Бу ҳукмдор замонида Ажамистонда уйланмаган (ғайр матоҳил) одамларнинг берган шаҳодати эшитилмас ва бирдан зиёда хотунлик кишиларнинг қасами қабул бўлинмас экан.

5235 (х)да Юнонистонда воқе «аҳоили» ҳукумати ўз пойтахти бўлган Қуринт шаҳрида олтун, кумуш ва мисдан аралаш тўрт адад мужассам от ҳайкали ясатиб олмишдур. Мазкур отлар ўшал ҳукумат тарафидан эълон қилинган бир урушда жон сипарона майдони муҳорабага кируб, душманларнинг мағлубиятига сабаб бўлган суворийларга бир жамила ва ёки муътақадди бўлинганлари ҳарб олиҳасининг минмоқиға махсус бўлмоқ узра ясатилгани марвийдур. Бу отлар 5347 (х)да Румо генералларидан Муминус тарафидан хейли истоту ва лавҳалар ила Румога юборибдур. Андан сўнг Ғарб ҳукмдорларидан Жун ила Тарожаннинг бино этилган тоқ зафарлари устига қўйилуб ва охири қадиман Шомда Баалбак қасабасида бино қилинуб, бу кунда харобаси қолган машҳур Шамс ибодатхонасиға нақл ўлинуб ва 329 тарихи милодияда Шарқ императури Қустантини⁴³ кабир жонибидан Истанбулга келтирилубдур. Ниҳоят тўртинчи аҳли салб тарафидан ахз ва расб қилинуб, ал-он Виндикдадур.

5236 (х)да Мисрда кумуш ва маъдани соиранинг жило берилуб, ойина ўрнида истеъмол қилина бошлабдур. Ҳозирги ойина

⁴³ Византия императори Константин.

923 (ҳ)да Виндикда ўхшатилиб, шиша бўлса, 137 тарих милодияда, андин кейин (Балур) финикиялилар тарафидан ихтиро қилинубдур.

Франсия ҳукмдори Луи Қотурз 1118 сана ҳижрияда Парижда 114 бармоқ узунлигида 679 бармоқ арзинда катта ва барроқ бир ойна ясатуб олмишдир. Мазкур ойна ал-он Парижда Лувр биносида сахланмақдур. Ҳозирги ҳолда ер юзида 192 адад шиша ва биллур корхонанинг борлиги марвийдур.

5238 (х)да ажойиб сабъа олаmidан Эфес шаҳрининг қўш отаси живорида воқе Аёсолуғ деган жойда узунлиги 475 ва эни 220 қадамлик Диёна исмли маъбуд бино қилинубдур. Ушбу ибодатхона 4958 тарих халқатида бино ўлинуб, 5091 (х)да икмол қилинубдур. 5240 (х)да ибқойи номи учун Арустрат⁴⁴ деган хоин бир юнон тарафидан куйдурилиб, фақат харобаси ал-он мавжуддур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 24 июль. №40

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

40-рақамдан мобаъд

5240 (х)да Македония қироли Филип мамоликидаги дохийий ихтилоф ва фасодни маҳв этуб, иттиҳод барпо этмоқға муваффақ бўлганининг шукронаси учун соф олтиндан катта гавдалик бир қуш ҳайкали ясаттирубдур. Мазкур қуш устида Филипнинг на тариқа дохийий шўришни ётқузгани ва мунда Жупитер деган маъбуднинг ҳиммати маънавияси текган сабабли ушбу катта гавдалик қушнинг мазкур санамға махсус ёвар бўлмоқ учун тақдим қилингани ёзилган эмиш. Охири ушбу қуш 22 йил давом этган дохийий урушлар асносида ғайб бўлудур. Юноний шоир

⁴⁴ Герострат – Эфес (Кичик Осиё)даги Артемида ибодатхонасига атайлаб ўт қўйган шахс. Салбий маънодаги шуҳратпарастлик рамзи.

Ҳипазиданинг мазкур қушни ғасб ила Румоға ирсол этдургани ва бу сабабдин марҳумнинг Македония қирол вакили Антипотрий тарафидан қатл этдирилгани ҳам марвийдур.

5241 (х)да ажойиби сабъа оламидан бўлуб, Мўсулу номидаги катта турба «Мила» ҳукмдори Мўсулунинг завжай содиқаси тарафидан икмол ва иншо этдирилубдур.

5250 (х)да Овруро қитъасининг улуғ бир ноҳияси ҳукмида бўлуб, ҳозирда Туркия ҳукумати идорасида бўлган Трас, Адирна вилояти савоҳилида Кумилбаҳна ва атрофи аҳолиси Пондис ва Қукиту номларида мисдан икки дона катта гавдалик санам ўхшатубдурлар. Ва сўнгра бу кишилар Собоз исмида яна бир санам ўхшатуб, муни уруш илоҳаси эътиқод этуб, Ромулқирбис деган комилроқ бир одамни бу илоҳалар тарафидан юборилган пайғамбар, деб анинг амридан асло чиқмабдурлар. Бани Аъмун деган машҳур бир қабила халқи ҳам Мулук исмида юзи бужа ва юз ва бошиға ўхшаш бир санам ўхшатуб, бошиға зийнатлик бир тож қўуб, ани катта бир тахт устига ўтқазуб парастиш этубдур. Машҳур Фаластин аҳолиси ҳам боши инсон бошиға ва бадани балиқ баданиға ўхшаш Рожун номида катта бир санам ўхшатуб, анга таъзим ила ибодат айлабдурлар.

5265 (х)да машҳур Искандария шаҳрида дўкон солмоқ ва дўкондорлик ижод қилинибдур. 682 тарих ҳижриясида Франция қироли бўлган Филип ҳозирги тарзда дўкон ва мағозо бино этмоқ усули чиқарубдур.

5276 (х)да мазкур Искандария шаҳрида татҳири абдан учун ҳаммом бино қилинубдур. Саҳобадан Умар бин ал-Ос мазкур шаҳарға музаффарона кирган замонда 4000 ҳаммом ила 400 театру ва мулаҳҳо борлигини баён этубдурлар.

Ҳаммом иншоси, чодирий усулда ҳам наврўзи явм маъруфини вазъи ва тайин этгувчи, табақаи пешдодиёндан фаъл ҳукмдори машҳур Жамшид тарафидан чиқарилгани марвийдур. 4670 санаи ҳижриясиғача шамс буржи ҳутнинг ярмиға келгани замон наврўз эътибор этилуб ва тарихи мазкурада вазири салжуқий машҳур Низомулмулкнинг амри-ла ҳамал бошиға таҳвил ўлинубдур.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 10 август. №42

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

42-рақамдан мобаъд

5294 (х)да ажойиби сабъа оламидан бўлган 205 қадам баландликда Шамс ном машҳур маъбудга махсус инсонга ўхшаган Рудус ҳайкали юнонлик Шарс деган бир ҳайкалтарош маърифати-ла хуладан ясалубдур. Бу ҳайкал 22 йилда икмол ўлинуб, 58 йилдан сўнгра ҳаракати арзнинг таъсири ила ёрилуб, охири синган вақтда андан тўққуз юз тева кўтаратурган хула чиқорилгани ва аввалларда ўнг қўлида кечалари кимларга йўл кўрсатмоқ учун махсус бир фанор бор эканлиги тарихларда ёзилубдур. Бир неча йил илгари Амриқода Вашингтон шаҳрида ҳукумати мутаҳиданинг муассиси бўлмоқ шарафини олган Жорж Вашингтон номига ажойиби оламдан саналадурган даражада жасим, яъни 530 қадам баландликда янги бир храм бино этилубдурки, баландликда ҳозирғача мисли кўрулмаган ва 2287 тарих хилқатида ҳазрат Нуҳ болалари тарафидан ясалуб, сўнгра икмол қилинган Бобил қулласи ила Парижда 159 метру юксакликда бўлган машҳур Қулуғ калисосидан ва 460 қадам иртифода бўлган Мисрнинг катта эҳром ила яна Парижда илми ҳайъатнинг икмол маълумоти учун эҳром шаклида ясалуб, 300 метру баландликда бўлган расадхонадан ҳам баландроқдур.

5305 (х)да табл ва танбур номидаги чолғу олатлари Миср ҳукмдори Локус ном, дигар ном ила Батлимус тарафидан иъмом ижод этилмишдур. 5312 (х)да ажойиби сабъа оламидан бўлуб, Искандария пешгоҳида воқеи Форус ном жазирада баланд бир тош устидаги фанор оқ мрамардан бўлуб, мисрийлар тарафидан иншо ўлинубдур. Бошқа қавлда 5332 (х)да ҳозирги ҳолда ер юзидаги денгизларнинг турли жойларида фанорлар иншо ва Африна бурнига ўхшаш жойларда махрути ноқис шаклинда уфқи бир стундан иборат бўлган прожектур ном электрик фанорлар ила танвир этилубдур.

5350 (х)да Чиндаги 7 адад мустақил ҳукуматни бир идора тахтига олган ва Чау ном машҳур уруғдан бўлган Чин шихуванғати Мўғулистон ила Чин қитъалари орасида 3600 метр узунликда

алассавия 7 метру баландликда бир садди азим бино этубдур. Бу узун девор шимолй ҳудуднинг жиҳати тулонисиғача Баҳри Асфардан бошлаб, Чили аёлотини кесуб, Шимолға мутаважжиҳ ва сўнгра Ғарб тарафиға ноил бўлуб, Шонси ва Қонсу аёлотларини давр этган бир садди жасим эканки, харобаси ал-он бутун сай-ёҳларнинг ҳайрат ва таажжубиға мужиб бўлуб.

(Бақияси бор)

«Ойна». 1914 йил 23 август. №44

ТАРИХИ ИХТИРОИ БАШАР – ОДАМЛАРНИНГ ЧИҚАРГАН НИМАРСАЛАРИ

44-рақамдан мобаъд

5432 (х)да Румода сув ила юратурган ва чалатурган соат яса-либдур. (Эндиги чалатурган соат 180 санаи ҳижрияда Бағдодда мусулмонлар тарафидан чиқарилиб, Хорун ар-Рашиднинг саройида истеъмол қилинуб ва бир донаси Қуддусдаги Қамома калисосининг калиди ила мазкур тарафидан Франция подшоси Шарлманға ҳадя қилинибдур.)

304 санаи ҳижрияда Италияда қўл соат ва Андалусда бир нави раққослик соат чиқарилубдур. Охир вақтларда ҳукамои машҳурадани Хункас ҳам осма соатларда раққосни татбиқ усулини чиқарибдур. Кисса соати эса 992 санаи ҳижрияда ихтиро қилинибдур. Ўтган замонларда Амриқода Қунафтитур қасабасида олти тахтадан иборат бир хил чолғучи соатлар ясалиб ва Бостун шаҳрида ҳам электрик ила юратурган бир нави соат чиқарилубдур.

5480 (х)да румолилар бир хил дарахт пўстидан қоғоз ўрнида ишлатиб, анга муқаддас бир китоб ёзибдурлар. Италиянларнинг энг мўътабар санаган ушбу китоблари энди Вена кутубхонасида сақланадур. Истанбулдаги осори атиқадан саналадурган «Чанбарли тош» румолилар тарафидан ясалибдур. 8 қитъа самоки тошидан мураккаб ва тўқсон қадам баландлигида бўлган мазкур

тош Румо женеролидан машхур Морикюс тарафидан қувватлик ва нуфузлик «сиҳир» ва «тутун» деган икки қабилага голиб келгани учун бир аломат бўлсун, деб ясалибдур. Мазкур тош 329 санаи милодияда устидаги баъзи аломатлари ила Қустантини кабир тарафидан Румодан Истанбулга гашти ила келтирилуб, ҳозирги ерига ўтқузилибдур. Султон Фотиҳ замонида баъзи таъмирот ила ҳозирги чанбар темурлари илова қилинубдур.

5532 (х)да Румо маъданчилари муаххиран Осиеда ва Африқо подшоҳлигини олган румо кўнсули, женероли машхур Қрасусга бир жамила бўлсун, деб 180 қирот оғирликда бир қитъа «бриллиант» ўхшатдирилибдур. 1190 санаи ҳижрияда Франция ҳукамосидан Лодвотия олмоснинг «ўқсиж»ида куюб ва мундан ҳосил бўлган бир нави рознинг ҳам (ўқсид ва қарбун) навидан эканлигини кашф қилиб, шунинг учун олмоснинг (қарбун) навидан бўлганлигини баён қилибдур. Англис мудаққиқларидан Шопр ила Шонқурту олмоснинг гугуртдек таблар соясида ҳосил бўлишини ва ёлғуз қашроризнинг бухор сувратида гоят таданний ила «мавлид ал-моъ» хуружига мусоада бўлган ёриқларида ҳосил бўлушини баён қилибдур.

5536 (х)да мамолики ғарбия императури машхур Сезар Фул мамоликина духул ила олдиға чиқган урушчиларни паришон этгандан сўнгра аларни босқунидан келар замонда хотиржам бўлмоқ учун Жанва кўлидан Жуввой таъбир бўлган ерларга қадар 10400 газ давринда бир қўрғон бино қилдурубдур ва бу даврки харобалари бу кунгача бордур.

5560 (х)да ер юзини энг латиф ва фарҳифз ери бўлгани ва ал-он салтанати исломиянинг пойтахти бўлган Истанбул шаҳри аввалан Лиғус ёинки Дабибо номида бир юноний тарафидан фақат бир неча уйчадек бино қилинибдур (Яна бу тарихдан кўб илгари бино қилинган, деган хабар-да бордур.) Лиғус қасабасини сўнгра Юнонистонда воқе бўлуб, Мағора исмлиқ кўб қадим бир қишлоқдан келган (Бизан) исмлиқ бир киши тарафидан сарой беруни тарафларини-да янгидан иншо ва исми «Бизандиюн» исмиға табдил қилинубдур. 195 милодийда Румо императури Сибтимсур тарафидан Бизандиюнни олиниб ва охиран Шарқий Румо импературлиги ташкил қилинганда, императур Қустантин валади Ҳерақл тарафидан пойтахт бўлуб, шаҳарни

катта қилибдурки, 330 милодия 11 майдан эътиборан императур номиға нисбат берилиб, Қустантина аталиб, сўнгралари шаҳарға «кетарман» маъносиндаги «Истинбули» иборотидан бузулуб, Истанбул исми ила аталибдур. Шаҳарни Қозикўй қисми 4910 тарих хилқатида «Мағор» ном халқ тарафидан бино қилинубдур.

Ускидор қисмининг Ускидор аталганининг боиси «Мағор» вақти ила анда Скудор исминда бир императур боргоҳи бўлганидан ёинки ажамларнинг Эскидор деганлариндан пайдо бўлгандур. Истанбулнинг Ғалата қисми ҳам 5325 (х)да раислари Прануснинг амри ила Осиёға ўтмоқ учун Овруподан келиб, мазкур жойда бир муддат турган «ғалл» аталган айбар, силтак, балж қавмлариға нисбат берилиб ва «ғалл»дан «ғалат» бўлуб, «Ғалата» аталибдур. Охиран 857 тарихи ҳижрияда Туркистондан борган турк қавмининг доҳийлариндан Султон Муҳаммад Фотиҳ ҳазратлари тарафидан барран ва баҳран ҳужум ила Рум импературларидан олиниб, пойтахти давлати ислом қилинуб, бу кунгача турк мусулмонлари қўлиндадур.

*(Бақияси бор)*⁴⁵

«Ойна». 1914 йил 30 август. №45

ҲИФЗИ СИҲҲАТИ ОИЛА

«Дар талаб кардан ҳақиқати кор аз худо шарм дор ва шарм мадор», яъни «Ишни ҳақиқатини билмоқ учун Оллоҳдан уял, ammo халқдан уялма (Шариатда шарм йўқ)». Инсон учун энг зиёда азиз ва муҳтарам нимарса сиҳҳати бадандур. Сиҳҳати бадан бир иксири азимдурки, анинг қуввати ила инсон қуввати ла ямутини топадур. Сиҳҳати бадан бир қийматлик дастмоядурки, уламо анинг сабаби ила одам болаларини таълим ва тарбияти учун китоблар тасниф этадурлар ва ахлоқини ҳидоят этадурлар. Сиҳҳати бадан бир асбобдурки, ани осмоний китобларнинг мазмунича бандалар Оллоҳ таолони амриға қиём этадурлар. Яъни

⁴⁵ Кейинги сонларда босилмаган.

сиҳҳати бадан бўлмаса, дин ва дунёвий ишлари бус-бутун муаттал қоладур.

Бадани соғ эмас киши намоз, рўза, ҳаж ва барча диний ва дунявий ишларни қилолмай, охири хорлик ила йўқ бўлар. Дин ва дунё иши фақат сиҳҳати бадан ила бўлур.

Касал кишини кучи ҳатто бир пашша-чибинга етмайдур, яъни ўз чибинини қуволмайдур. Сиҳҳати бадандан лозиминча истифода қилмоқ ва они ҳар тарафдан мунтазам тутмоқ на даражаи камолига еткурмоқ илмсиз бўлмас. Дунёнинг биринчи зарурий илмий – илми бадан ва ҳифзи сиҳҳатдур: «Ал-илму илмани: илм ал-бадан ва илм ал-адён». Пайғамбар алайҳиссалом айдиларки: «Илм иккидур: бири баданларни илми, дигари илми дин». Илми тибдан фойдаланмоқ ва касалларга дору қилмоқ ва иллатлардан ҳазар қилмоқ ва ўзни ёмон касаллардан сахламоқ тўғрисида неча-неча амри пайғамбар ҳадис китобларинда бордур.

Биз мунда атиббои жадидаининг китоблариндан бир неча сўз ёзармиз ва ўз тажриба ва иловамизни ҳам қўшармиз. Худои зулжалол: «Ўз қўлингиз ила ўзингизни таҳликага отмангиз», деган. Биз ҳифзи сиҳҳат қоидаларини билмаганимиз учун ўзимиз(ни) ўзимиз таҳликаларга солармиз. Аҳли ватанни янги очилган гуллари ва истиқбол умидлари бўлган ва бу кунги катталар ўрнига келар вақтда катталик қилатурган ёшларга ва ҳам катталарга ожизона бир хизмат бўлсун, деб ҳифзи сиҳҳат ва тиб китобларидан баъзи нимарсаларни нақл этдук. Марҳум табиб Ҳусайн Рамзий жаноблари «Ҳифзу сиҳҳати мутааҳҳилин» ном китобиға дер:

ХОТУН ОЛМОҚНИ КЕРАКЛИГИ

Инсонларга хотун олмоқ табиийдур. Хотун олмасдан ёлғуз яшамоқ инсонға мумкин йўқ. Ҳар бир эркак ва аёл бир-бирини ёрдам ва ионати ва бирга яшамоғига муҳтождур. Эркак ила аёл шаръий никоҳ ила эр ва хотун бўлуб рўзгор тузамаса, жамияти башарияи ҳозир ва маданиятни соясиға рахна пайдо бўлуб, инқироз ва хароб бўлмоқға йўл тутар. Анинг учун ҳар бир ўғул ва қиз болаға лозимдурки, шаръий ва ҳифзи сиҳҳат китобларини

таклифиға мувофиқ уйланиб, бир рўзгор эгаси бўлмоқни доим ўзини ягона мурод ва матлуби тугуб, шариат ва ҳифз ул-сиҳҳатни завжият тўғрисиға буюратурган одоб ва шароитини ўрниға келтурмоқ ва ояндаға амал қилмоқ учун билгай. Агарда ушбу тўғриға шариат ва ҳифзи сиҳҳат фармойишиға амал қилмаса, дунёға табиатдан, охиратға Холиқи табиатдан жазо кўрадур.

БУЛУҒИ ТИББИЙ

Эркак болаларға бачалик⁴⁶ ҳангоми ўтуб, булуғ аломатлари бош кўрсатган замонларға аъзои таносулия – олатларини шакл ва ҳайъатини бошқа ва катта бўлгани ва маний деган оқ нимарсани сийдик йўлидин келиши ва қизларни булуғ бўлган вақтлариға келадурган ҳайз исмлиқ қон, эмчақларини улғайиб, қабаргани ва қиз болаларни қувуқ-қўлтуқлариға қил-жун чиқгани, эркак болаларни довушлари йўғон ва юзлари табдил топилиб, мўйлаб ва сақолларини кўрунгани, бу қиз ва эр болаларни бачалардан билкулли айириб бошқа бир ҳол ва сифатға қўяр. Ушбу зоҳирий жисми табдилотлари маънавий ва ботиний жиҳат, яъни фикр ва ақллариға яна таъсир этар.

Балоғат ҳангомиға ҳосил бўлган янги аломатлар, бу болиғ қиз ва ўғул болаларни яқосидан тутиб табиий фикр ва амаллар тарафиға мойил қилар. Бечоралар ўзларини шошуртуб фикр қилмоққа бошлайдур. Қайси дарду орзуға йўлуқганларини билмаслар. Оқшом кўзлари уйқуға борар-бормас, уйғоқликларидаги ҳолдан зиёда зеҳнлари ҳар тарафға машғул бўладур. Бечоралар бу янги аломат ва ишларни асири бўлуб, илмсиз ҳавас, фикрсиз қилинган орзу қайси тарафға йўлласа, унда кетар. Алҳосил, бу нав булуғ болаларнинг вужудлариндаги пайдо бўлган ва сабаби камоллари бўлатурган янги аломат ва ҳиссиёт, баданлариға ҳоким бўлуб, аларни туман ичинда қўяр.

Илгари кўнгуллариға асло келмаган фикр ва хаёлларға йўлуқтурар. Ушбу ҳиссиёти шаҳвония ва нафсония болаларнинг

⁴⁶ Бачалик, яъни ёш болалик, гўдаклик даври.

бутун аъзосига таъсир этиб, онларга бошқа бир суръати тароват бахш этар. Кичиклик ва қабла аз булуғ ҳолатларидан баъзиси йўқолиб, хотун ва эрлар ёнига ўлтурмай, аксар ўз бошига ёлгуз ўлтуруб, фикр ва орзуға кетадурлар.

НАСОЙИҲИ ТИББИЙ ВА ШАРЪИЙ

Илмлик ота ва оналар бу ҳолларни билиб, масалан, мутамаддин мусулмон ва халқлар, бу янги афкори шаҳвонийлар оқибатини ёмонлигини мулоҳаза айлаб, ёшликдаги ҳаракоти шаҳвония ва ошиқона ва ғайри машруъадан пайдо бўлган фалокат ҳодисаларни баён қилғувчи китобларни ўқумоқни болаларга таклиф қиладурлар. Китоб ва дарс ўқийдурган, алалхусус, афкори шаҳвониядан пайдо бўлган ёмон ҳодиса ва ҳикоятларни ўқуган қиз ва ўғуллар илми насиҳат сабаби ила ҳиссиёти жадида ва афкори шаҳвонияни мазкураға, аксар ғолиб келиб, ўзларини сахлайдурлар.

(Бақияси бор)

*Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 13 сентябрь. №47*

ҲИФЗИ СИҲҲАТИ ОИЛА

47-рақамдан мобаъд

Илм ва тарбиятсиз болалар бўлса, аксар бул тўғриға шарият ва ҳифз ул-сиҳҳат буйруқларидан чиқиб, ёмон иллатлар ва, ёинки, гуноҳ ва бадномликға дучор бўлуб, баъзилари, асло кўрсатмасун, охир умрларигача кулфат ва иллоти жисмоний, иттиҳом ва пушаймони абадийға гирифтор бўлуб, сабрсизликларидан бадном бўладурлар. Мундай болаларға дунё ва охиратға тиб ва шарият жазо берадур.

Ажабо, ҳаёт ва аломати мазкура бир нимарсани асаримидур ёинки сабабимидур? Бу маҳалларини ахтарсак, мазкур янги ҳиссиёт ва фикрлар бир нимарсани сабаби эмас, балки маний деган нимарсани асариндан эканлигини билармиз. Доҳили бадан ва ўз хазинасиға жам бўлган ифрозоти манавия иқлими баданни тағйир бериб, аввалги ҳолидан бошқа бир ҳолға ўтка-рар. Бошқа тил ила инсонни такмил қилар. Бу янгидан жам бўлмоқға бошлаган манийларни бадандан чиқармоқ ва инзол қилмоқ керакми ёинки жамланатурган маҳалиға қола берсун-ми? Бу саволларни шарҳ қилмоқ керак. Манийларни бадандан чиқармоқ яна ўшал маний тайёрлайдурган асбоб доҳили ила бўладур. Бадандаги ҳар бир узв комил бўлуб, амалға кирса, ал-батта, фойдалиқдур.

Бадандаги узвлар ўз амалини бажо келтура берса, бизим ти-риклик ва саломатлигимизни сабабидур. Аъзоларни қилатурган ишиға ҳалал келса, бизни соғлигимиз, бора-бора тириклигимиз йўқ бўладур, ҳам чунонки, ҳар бир аъзо ўз хизматини янги бош-лаган замон мукамал, нуқссиз этолмас. Доҳили бадандаги иф-розоти манавия асбоблари номи дигар ила шаҳват мошинасики, ҳануз янгидан ўз ишини бошлабдур, ани комил бўлган моши-налардек ишлатилмас, сабр этмоқ керакки, даражаи комилиға етсун, ўз хизматиға малака ҳосил етсун. Қувват олсун, сўнгра лозиминча шарият ва ҳифзи сиҳҳат фармойиши ила инзол қил-дурмоқ керак. Масалан: янги туғулган бола бир қанча кунлар офтоб ва лампа нуриға боқолмас. Янги оёқ чиқарган бола тез юрмас. Бўлак аъзоси бироз комил бўлган болалар аъзосидек хиз-мат этолмас. Бас, сабр ва тадриж лозимдур. Янги пайдо бўлган қувваи шаҳвония ҳам шу мисол кабидур.

Яна бир мисол дермиз, масалан: бир самоварни мил-жўмарги-ни очайлук. Ўбир тарафидан сув қилаверсун, бу сувратға аслан тўлмайдур. Тўлмаган учун ичидаги оташ самоварни хароб эта-дур. Агарда самовар мили берк бўлса, сув тўлар, қайнар, тайёр бўлур, керакича фойда қилинадур. Бас, бу кун доҳили баданимиз-даги маҳзани манавийға янгидан бошлаб қатралар ҳосил бўлуб, бизни уйғотди, ҳануз бу маҳзан тўлмай ва камолиға етмай анинг инзол ва ихрожиға саъй қилинса, анбор тўлмай ва асбоблар ка-

молиға етмай, балки янги очилган күз ва оёқ каби шол ва ё күр бўлуб, мошиналар бузулуб, ададсиз касал ва балоларға гирифтор бўлмоқға сабаб бўладур. Вақтики сабр этдук, дохийий асбобларимиз даражаи камолиға етди, маний тайёрлайдурган ва жорий бўлатурган жойлари қувватға кирди. Соили манавийни керагича ишлатмоқ ва сарф этмоқ керак. Ҳам чунонки вақтидан аввал соили манавийни ишлатмоқ ва сарф этмоқ дуруст йўқ, тайёр бўлган вақтидан сўнгра ишлатмай муаттал сахламоқ ҳам зарарлиқдур. Ани учун ҳадди балоғат ва камолға етгандин сўнгра ҳар бир рашид қиз ва ўғулни уйланмоқға таахҳул ва тазаввуж этмоқға табиат жабр ва шариат таклиф этарки, мизожи инсоний ўз эътидолини топиб ҳам жамиати башарияни такмил этар. Таахҳул этмаган сувратға ҳеч бир инсон керагинча жамиати башарияға хизмат этолмас ҳам вужудиға зоҳирий ва ботиний бир неча касаллар пайдо бўлурлар.

ТААХҲУЛИ ТИББИЙИНИ ЗАМОНИ

Табиб Комил афанди «Ҳифзи сиҳҳати издивож» рисоласиға ёзадурки: «Жами ҳифзи сиҳҳат муаллифлари уйланмакға эркак учун 25-30 ёшларини ва хотун учун 20-22 ёшларини тайин қилмоқға муттафиқдурлар». Фанни тиб бу ёшларни лозим кўрмаса ҳам инсонларни бу ёшғача такмили фаъл ва ҳунарға саъй қилишлари учун уйланмакни таъхир қилишлари лозимдур. 18 ёшиндаги бир эр ила 14 ёшиндаги бир қиз болани издивожларидан аксарият ила носозлик ва кулфат пайдо бўлуб, голибан талоқға оид бўладур. Ва болалари ноқис ва кажхулқ бўладур. Бу ёшдаги ва ҳануз бачалиқдан қутулмаган ва назар басирати очилмаган бир ота ва она ўз тифл болалари қадрини асло билмай ва тарбият қилмай, анинг ахлоқ ва сиҳҳатини бузуб, жамиати башарияға зарар келтурушлари табиий ва оддийдур». Табиб Ҳусайн Рамзий афанди айтадур: «Бир қиз 16 ёшинда ва бир эр бола 20 ёшинда келганда издивождан сиҳҳати баданлариға зарар келмаслиги тажрибалар ила собитдур».

ҚИЗ БОЛАЛАРНИ ТАРБИЯСИ

Бир қиз бола 11-12 ёшига келгандан сўнгра ҳадди булуғи тиббийга яқин етар, яъни ҳайз кўрмоқга бошлар. Эр болалар 15-16 ёшларига йўлиқатурган дардисари шаҳвоний ва балои ҳайвонийга, бечора қиз бола 12-13 ёшинда гирифтор бўлар. Қизларни волида ва мураббиялари бу йил вақтларни ниҳоят диққат ила ўтқариб, аларни зоҳирий ва ботиний ҳол ва тарбиятларини ҳифзи сиҳҳат ва шариаат таклифияга мувофиқ этмоқлари керак. Бу ҳолда қизлар вужудини қувватсиз этадурган иш ва таомлардан сахлаб ҳам иссиғ либослар кийгузмоқ керак. Атиббони ортуқча таклифи бу бобга қизларни белини боғлаб юрмоғидур. Мундай қизларни тўй ва мавлидларга чиқиб юрмоқлари, ҳаракати бузуқ хотунлар ила аралашмоғи тиббан ва ахлоқан мамнуъдур (эркак болалар ила, албатта, яқинлашмасунлар). 16-17 ёшларига кирганда қизларни келинлик вақти етар. Буларни табиий ҳаракати бузулмаслиги учун яна тадбир ва саъй лозимдур. Яъни ошиқона китоб ва ҳикоятларни ўқумоқ ва эшитмоқларига вақт қолдурмасун, иффат ва тарбияти баданияларига тадбирлар жорий қилинсун. Хусусан, ёмон ва беқайд аёллар ила ихтилот йўллари боғлансун.

(Бақияси бор)

*Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 20 сентябрь. №48*

УЙЛАНМАСЛИКНИ ЗАРАРИ

48-рақамдан мобаъд

Замони келиб, аммо уйланмай, вақтини мужаррадлик ила ўтқаратурган эр ва қиз болалар учун бу мужаррадлик, ниҳоят кўб жисмоний ва ботиний касал ва ёмонликларни пайдо қиладур. Ва табиати башариядан қаттиғ жазолар кўрадулар. Дунё маҳкамалари ва дўхтурларидан маълум бўладурки, корхонаи оламга

пайдо бўлатурган жиноят, одам ўлдурмоқ ва гуноҳларни аксари уйланмаган эрлардан содир бўлуб, уйлик кишилардан пайдо бўлган жиноят ва гуноҳларнинг олдиға ниҳоят оздур. Эрлик хотунлардан пайдо бўлатурган жиноятлар эрсиз хотунлардан пайдо бўлатурган гуноҳ ва жиноятлар олдиға йўқ ҳукмидадир. Шундайки эрсиз хотунлардан пайдо бўлган жиноятлар, хотунсиз эрлардан пайдо бўлган жиноятлардан икки мартаба зиёдадур.

Дунёдаги девоналарни аксари уйланмаганлардандур. Чунончи юз девонадан қирқ саккизи уйланмаган, иккиси уйланган, бири уйи синган киши⁴⁷ бўлубдур. Франция, Голландия ва бошқа мамлакатларға қилинган ҳисоб ва таҳқиқлардан маълум бўладурки, бир тоифа уйлик одамлардан юз киши ўлганда, уйланмаганлардан 169 нафар ва уйи синганлардан 281 нафар ўлубдур. Уйи сингандан сўнгра уйланмаганларға уйсиз турмоқни зарари ниҳоят кўплиги, тажриба ҳам тиб ва ҳисоб ила муайян бўлгандур. Масалан, орзуи шаҳвоний ва мужомаъат, табиатға муставля бўлуб, анга етмаслик, яъни мароқ ва адам иқтидор умрни қисқа этар.

Никоҳсиз ижтимоъдан ҳадсиз касаллар пайдо бўлуб гуноҳи ортуқчадур.

ТИББАН ТАНОСУБИ ЗАВЖАЙН

Уйланатурган эр қизни кўрмоғи суннати набавиядан бўлуб, ақлан лозимдур. Бу кўрмоқни фақат қиз чехрасини кўруб ёқтурмоқға ҳамл қилинмаса керак. Чунки ёлғуз чехра гулгунасини кўрмоқ ила иш ҳифзи сиҳҳат назаринча битмас. Балки ҳифз ус-сиҳҳат ижоби мундайдур:

Эр ва қиз болани жисм ва гавдаларини бир-бирлариға мутаносиблиги, буня ва аъзоларини қуввати, ҳифз ус-сиҳҳатча матлуб ва машрути завжот ва тааххулдур.

⁴⁷ Уйи синган киши – оиласи бузилган, демоқчи.

МУОМАЛАИ ЗАВЖИЯТГА ЭЪТИДОЛ

Уйланмакдан қолмак ва кейин қўймоқ нақадар зарарлик бўлса, тез уйланмак ва уйлануб, кўб жимоъ этмак ва ҳарис бўлмоқ андан зарарликдур. Қувваи шаҳвонияни ифрот ва тафрити ибзол ва имсоки, албатта, зарарликдур. Фақат эътидолига истиқомат этуб табиби ҳозиқни насиҳатномасига амал керакдур. Ҳар ҳолда эътидол ила ҳаракат этмоқ лозимдур. Ва, илло, қаримасдан ишдан қолиб, сўнгра охир умригача пушаймон бўлур. Бел, оёқ оғруғи, кўз хиралиги ва бошқа давосиз иллатларга гирифтор бўлур.

Бир одам мускиротни доим ичса, масалан, машрубот ё мукай-йифоти мойъяи сулбия ё духония истеъмол қилса, ё мушкил дарс ва илмларга бирдан кўб диққат қилса, фикр ва мутолаани кўброқ қилиб мия ва димоғни чарчатса, ё аъзои таносуласини кўб ишлатиб доим жимоъга ҳирс қўйса, хоҳ эр ва хотун бўлсун, албатта, заиф ва ранжхўр бўлуб, охири ёмон касалларга гирифтор бўлар. Кўброқ ихтилоли ақл ва фасоди фикрга учрар. Жимоъга кўб мойил кишилар, вақтиндан аввал ва қаримасдан мардгирликдан, албатта, қоладур. Кўз ва фикрига ва барча аъзои баданияга беқувватлик ҳосил бўлур.

Муомалаи завжиядан кўброқ зарар кўратурганлар янги уйланган одамлар ва, хусусан, буняи бадан ва жисмлари заиф ва таҳсили илм ва фан ва хидмоти фикрияга машғул одамлардур. Муомалаи завжияга ҳарис кишиларни бадан ва томирлари заиф бўладур. Иштаҳаси йўқ ва ҳазми кейин қоладур. Бора-бора кўринмайтурган дохилий ва маънавий касалларга гирифтор бўлуб, тирикликдан безор бўлур. Ақли ва фикри заиф қоладур. Аъзои таносулия ва дохилия ва бачадонларга зарар, варам ва иллатлардан ҳосил бўлур. Эр ва хотун орасига бу ҳолатлар сабаби ила совуқлик тушар ва охири уйлари бузулур, болалари ношуд ва ноқис бўлур.

Муомалаи завжиядан пайдо бўлган касал ва заифлар олдини олмоқ учун хушҳаво жойларга юруб, жамаи аъзолар ҳаракатга келатурган риёзати бадания-меҳнатларини батадриж қилмоқ ила аъзога қувват бермоқ керак. Хотунидан бошқа ётуб ва кўрпасини кўб қалин ва иссиғ қилмасга керак. Ҳаракати шаҳвониясига тобе

бўлуб қолган кишилар баъзан оқшом ва кундуз ихтилом бўладурлар. Қадимги сиҳҳатликни йўқотуб, фаромушхотир ва камшуур бир ҳолга қоладурлар. Бу ҳолларга гирифтор бўлган киши дафъатан бир табиби ҳозикга бориб, аҳволини ёшурмасдан баён этиб, табиб насиҳатини камокана қабул этмоқ ва амалга киргузмоқ керак. Ва, илло, ҳалок ва талаф бўлар.

(Бақияси бор)

*Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 27 сентябрь. №49*

МУЖАРРАДЛИҚДАГИ ЗАРАРЛИК ОДАТЛАР

49-рақамдан мобаъд

Кабир ва болиғ бўлган бир қиз ва ё ўғул бола уч йўл, яъни бир сароҳага йўлуқурки, андин бирини ихтиёр этмоғи табиийдур. Биринчи – ўзини сахламоқ, иккинчи – ишқибозлик, учинчи – истимноъ билад. Энди бу уч ҳолнинг ҳар биридан қисқагина этиб, табибларни мутолааларидан баён қилинур. Мақсадим ватан болаларини ва неча мазлуми шаҳватзадаларни ҳифзи сиҳҳат ва тариқ нажоти шаръий ва тиббийга даъват этмоқ ва ўз парда ва исматларини, сиҳҳати баданларини сахламоқларига рижо ва хизмат қилмоқдан иборатдур. Анинг учун заруратан хилофи адаб ёзилган калима ва сўзларни ҳусни ниятга бахишланмоқини илтимос қиларман!

Табибларни қарорлари: биринчиси, имсоқ, яъни ўзини сохламоқ бир даража қадар одамни жисмига фойдалиқдур. Аммо ўз нафсини кўб йиллар сахлаб, хотун олмаса, аъзои таносиласини касаллиги ва ишдан чиқишига сабаб бўладур. Ани учун ўзини ёмон ишдан сахлаб, иффат ва истиқомат ила юрган ёшларнинг уйланмоқларини кечиктурмасдан соҳиби рўзгор этмоқ лозимдур. Яъни 30 ёшдан ўтмасдан уйланмоқ керак. Ҳар ҳолда шу биринчи тариқдек «ўзини сахламоқ» ёшлар саломатликларига кафил йўл йўқдур. Иккинчи, ишқибозликдурки, барча дин ва шариятга бир бало ва гуноҳи азимдур.

Мунга оғушта қиз ва эр болалар халқ кўзига ёмон кўрингучи ва бадномдурлар. Агарчи ёшлик замонларига аҳли тараб ва нишотдан навозиш кўрарлар, аммо биров ҳарорати баданиялари ва таровати рухсорлари озайгандан сўнгра ҳеч кимдан иссиғ сўз эшитмай, охир умрларигача хор ва залил, оқ-воҳ ила дунёдан самара ва ҳосилсиз ўтуб кетадурлар. Ҳар нафасга минг пушаймонлик этсалар ҳам суд этмас. Ва умрлари асло дубора келмас ва ортдурган мараз ва касаллари ортуқча балои жондур. Ва ҳам ҳаромкорликдан бир неча дохийий ва хорижий ва ҳар кимга ўтатурган ёмон юқумлик иллат, мараз, шонгир ва бошқа амрози сория пайдо бўлуши табибларни мутаффиқул қавл хабари ила собитдур.

Ишқибозлик ҳаромкорликга юрган кишини инсоният ва жамияти башария нақадар зарар еткурганини айтиб адо қилиб бўлмас. Анинг матъун ва ангиштмонлиги умрининг охиригача ани кулфатга қолдируб, ҳатто авлод ва ақрабосининг сабаби хижолатлари бўлуши муқаррардур. Хусусан, бир ёш қиз бу ёмон йўлга тушса, ани тортган алам ва жафолари ва бечорани жисмоний ва руҳоний кўрган зарарлари ва топган иллатларидан ажратмоқ ниҳоят мушкулдур.

Имсоқ, яъни ўзини сахламоқ – истимноъ билид одатага тушмоқ – кубаро – одам шунида қизларига ва ишқибозликни ихтиёр этмақ фуқаро қизларига аксарият ила одат бўлгани, уламон тиб тарафидан таҳқиқ қилиниб, китобларига ёзилубдур.

Фаҳшиёт, ном дигар ила ишқибозлик бир балои мулҳикдурки, жамияти башарияга андан зарарлик бир бошқа нимарса йўқдур. Бойбача ва савдогарларни синдируб, давлат ва сомониядин айиратурган будир. Косиб ва ўрта қисм одамларни ватан ва асбоби рўзгорларини йўқ қилатурган будур. Ато ва ано, эр-хотун, қавм-қариндош орасига совуқлиқ тушуратурган яна шу ишқибозликдур.

Ҳибс ва бадарга ёинки қатл ва ружмга сабаб шу манхус ишқибозликдур. Ошна ва дўстларни хусумат ва низоға солиб бадном этгучи ва неча хорлик, зорлик, қатл ва хунрезликга сабаб шу ҳаром ишқибозликдур. Кўп хонавайронликга ва беватанликга ва кўб иллат ва фақирликга сабаб шул шум ҳаракати шаҳвониядур. Қўрқунч савдо ва девоналик ва зоҳирий ҳам ботиний юзлар ила иллатларга гирифтор қилатурган шу фисқ ва фужурдур.

Зино ва ливот исмлиқ дунё ва охиратга, жисм ва руҳга зарарлик нимарсани фаҳшиёт аталадур. Ҳоло янги кабир бўлганларни баъзиси ливот илан вақтидан аввал шаҳватпарастликга одат қилиб, ўз сиҳҳати баданини ва қуввати ақлия ва муҳофизиятни йўқотиб кундан-кун заифга тушуб, давосиз ранж ва кулфатга гирифтор бўладур. Охири ишдан, илми фанний дарсларни фаҳмламоғидан ва фикрни тараққий қилишдан маҳрум бўлур. Касбу ҳунарга-да кам ҳафсалаликга гирифтор бўлур. Одам бўлуб туруб, ҳайвонотларга бир дақиқалиқ қазои шаҳват учун ружу қилатурганларни эшак ва ит жуфти дейилса сазодур. Ададсиз иллат ва касаллар бу ёмон феъллардан пайдо бўлиши табиийдур.

Ёшларни вақтидан аввал инзоли манийга ҳар нав хийла ила бўлса-бўлсун, хизмат қилмоқлари силоили манавия деган иллати жонгузорни тайёрлайдулки, оқибат мардгирликдан қолдируб ёинки мундай касалларга мубтало бўлган ёшлар хотун олганларидан сўнгра ишга ярамайдурлар. Нозлик ва суюклу келинларини талоқига мажбур бўладурлар. Ёинки бола бўлмай яна охири иш хонавайронликга келур.

Янги хотун олган ёшларни муомалаи завжия ва шаҳватронийликга кўб саъй қилганлари ва ҳафтага бир неча мартаба ишга қодир бўлуб туруб, яна даво ва дору сабаби ила шаҳватронийликга зиёда майл қилгани ҳар хил дохийий ва хорижий касаллар ва ихтилоли фикр ва ақлга гирифтор қиладур. Вақтидан аввал ва ўрта ёшлиқ замониға етмасдан, бу сабаблар ила ожиз қоладур.

Эмди, учинчи ҳол, яъни «истимной биляд» қўл ила маний келтурмоқ зарарини баён этармиз.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа
«Ойина». 1914 йил 4 октябрь. №50

ИСТИМНОЪ БИЛЯДНИНГ ЗАРАРИ БАЁНИДА

*Дар талаб кардани ҳақиқати кор,
аз худо шармдор. Шарм – мадор.*⁴⁸

50-рақамдан мобаъд

Инсонларнинг ҳар бир тоифа ва табақасига неча ва неча ёмон одатлар кўрунадур. Янги кабир бўлганлар ва, ёинки, уйланмоғи кейин қолган мужаррад кишилар ва сўфи нақшлар ва хотуни ила урушуб кўнгилсиз бўлганлар, узоқ сафар қилғувчилар ва хотуни касал бўлганлар ва таҳсилга машғул кишилар... истимноъ бияяд одатини келтиратурган ҳадсиз зарарларини билмасдан, бу иш сабаби ила мажнун ва девона бўлмаганда заиф, қувватсиз, беақл, қўрқмоқ, ваҳми ва нофаҳм ва шунга ўхшаш муҳлик ва давосиз балоларга гирифтор қилмоқини билмасдан гуноҳсиз, кишибилмас, осон, деб инсонни ниҳоят ёмон ва душман бўлган истимноъ бияяд одатиға гирифтор бўладурлар. Истимноъ бияяд деб собун ва, ёинки, балғам истеъмоли ила шаҳват келтурмоқ айтадурларки, кафаки ҳам аталадур. Бора-бора бу одатға шул тариқа одамлар улфатланиб, муқаррар кўкнори, банги ва пиёнисталардек ҳар кун бир неча мартаба бу феъл ва одатни жорий қилмоқға мажбур бўладурлар. Ҳатто табиб ва дўхтурларни ёзишиға қараганда, баъзи одамлар кунда 5-10 мартаба қўл ва аъзолари ила ўз аъзои таносулияларини ўйнатиб, маний келтуруб, лаззатланур эканлар. Ва охири мундай кишилар мажнун бўлур ёинки бу сабабдан бир неча балоларға гирифтор бўлуб, оқибат ўзини осар. Ёинки дору ичиб ўлар ва ёмон касалларға гирифтор бўлуб, охири ўлар. Бу одамлардан баъзиси зарарини тезлик ила кўрар.

Баъзи одам зарарини тезлик ила кўрмай одатини кўпайтурса, сўнгра зарар кўрадур. Шундайки, оҳиста-оҳиста мазкур кишини фикри бузулар, хаёлоти, зеҳни бутун бошқа бўладур, батадриж бўлган учун ўзи билмай, балки ҳеч фаҳмиға бормайтурган шуурсиз ҳам бўлуб қолатурган одамлар бўладур. Вужудиға, жисми ва руҳи, моддий ва маънавий зарарлар кўруна бошлайдур. Ишдан қочатурган бўладур. Одамни ёқтурмайдиган бўлур. Ва ишдан

⁴⁸ Маъноси: «Ишнинг ҳақиқатини талаб қилиш худо олдида шармдир. Шарм – манбадир».

хабардор кишилар анинг ҳолига йиғламоқ даражага келадурлар. Ўзлари бўлса, ҳафсаласиз, иштаҳасиз ва гамгин... ҳолларга қолур. Кундузлари маний оқураберса, сўнгра кечалари ихтиломи бўладур. Бечорани юзи сарғаядур ё кўкарар, ранги тағйир топи-лар, кўзлари тинар, бадани заиф бўлар, жумла асабияси бетоқат бўладур. Ўқумоқга ва ё муқаррар ишни қилмоқга тоқати қолмас.

Агарда иш ва иллат олдини олмаса, аҳмоқ ва танбаллик аси-ри бўлуб қоладур. Охири девоналик ва ё ўлум. Афсус, бечорани ҳолига! Алҳосил кўб вақтлар истимноъ бияд ила машғул бўл-ганлар ё девона мажнун ва, ниҳоят, аҳмоқ ва аблаҳ ва хушқамас, хаёлотий бўлуб қолиши ва бадани сўлуб, тез қариб, хаёлига кел-маган касалларга мубтало бўлуши муқаррардур.

Мундай кишилар янги ўрганган муддатларига ҳар нимарса-дан қўрқадурган ваҳми бўладурлар. Танҳо жойларни ахтарадур, чеҳрасидан маълум бўлурки, бу одам бир ёмон иш қилғувчидур. Истимноъ бияд, ливота ва касрати жимоъга гирифтор киши-ларни носия, яъни манглайи ва юзларига билдуратурган бир неча аломатлари борки, билатурган кишилар билар.

Ливот ва касрати жимоъ ҳам бора-бора истимноъ бияд хоси-ятини пайдо қилар. Бечора мундай нодон жавонлар, хусусан, та-лабалар бу балои мубаррам ва номаълум панжасидан ўзларини халос этолмайдурлар. Қувваи баданиялари заифга тушаберган-дан сўнгра иш бир даража қўлдан кетиб, ёмон бўлганидан кейин ўз ранжини бошқа ранг ва ҳайъат ила нодонкори афтодаларга баён қилар. Иштаҳаи таомия ва қувваи ҳазмия ва эски маҳорати илмия ва санъатиясини заиф бўлганини дармиён этар.

У нодонкори афтода билмайин на тариқа даволар беруб, яна ишни ёмон бўлишига сабаб бўладур. Касрати жимоъ, ливот ё истим-ноъ биядга мубтало кишиларни, совуқ ва иссиғ тезлик ила баданига таъсир этар. Бўйни ва бошидин бошлаб ҳароммағзи ниҳоят совуқ ер ва муз каби бўлур. Мундан бошқа яна бир неча фазла касалларга гирифтор бўлур. Бел ва оёқ оғруқлари-да аслан шундан пайдо бўлур. Мамлакатимизга давои табиблик қилатургонларга ҳануз истимноъ биядни алоҳида бир касаллиги маълум йўқдур. Баракат берсунки, фикҳ китобларига бу одатни ҳаром ва гуноҳ қарор берилибдур.

Маъазаллоҳ! Истимноъ биядга мубтало бўлган киши уял-май одатини табибга айтсун. Табибга ҳам лозимдурки, мундай

кишиларни тафтиш қилиб, аҳволлариға илм ҳосил қилсун. Ва иш олдини олсун. Мундай кишиларға бир табиб шу ҳолда бир насиҳати падарона қилар. Бечора янги кабир бўлган ёшларни истимноъ бияд балосидан қутқармоқға саъй ва ҳиммат этмоқ барча оталарға лозимдур. Бу сабабдин ёшларға бу одатни ёмонлигидан жисм, руҳ, ахлоқ, ва маишатға зарари куллийси борлигини англатмоқ керак. Маданий мамлакатларға ниҳоят кўб китоблар бу масала ва иллат бобиға тасниф қилингандур.

Франсияни машҳур табиб ва довишмандларидан Типпиу ва Лолуман ном ҳақимлар бу иллат ҳақинда ниҳоят узун тадқиқот ва муолажат баён этибдурлар. Миср ва Истанбул ҳақимлари ҳам арабий ва туркий тилда ушбу бобда бир неча китоблар ёзгандурлар. Ва бу иллатлар давосини ҳам топиб ҳақинча хизмат этганларидан бир мисол баён қилиб, билмаганларни ишдан огоҳ қилайлуқ.

(Бақияси бор)

*Маҳмудхўжа
«Ойина». 1914 йил 16 октябрь. №51*

ИСТИМНОЪ БИЛЯДҒА ГИРИФТОР БЎЛГАН БИР ОДАМ КУЛФАТИ

51-рақамдан мобаъд

Англис мамлакатига 15 ёшиндаги бир мактаб шогирди истимноъ биядға мубтало бўладур. Танҳо ерларға кунда икки дафъа, уч дафъа одатини ижро қиладур. Йилнинг охирида бадани заиф бўлгани ва аввалги ҳолини йўқотганини фаҳмлар. Меъдаси ва қувваи ҳазмиясига ушбу сабабдан халал келиб, қабз бўлур, ётганда аксар ихтилом бўладур. Ўз касалини билмоқ учун тиб китобини ахтарар, истимноъ бияд бобини топиб, мутолаа қилиб, у касалға махсус аломатларни ўз баданиға кўрар. Бу мубтало бўлган касали жамияти башарияға нақадар душман ва зарар бергувчилигини билиб, дард ва алами зиёда бўлур. Ўзини ушбу ўрганган одатини сахлаёлмай, йиғлаб-йиғлаб бир табибға

борар. Табиб қувватға киратурган дорулар бериб, иқтилом бўлу-
шини даф қилар. Аммо истимноъ биядни даф бўлишига ҳим-
мат қилмас. Мазкур касални ёмонликига кўзи етиб қўрқуб, маз-
кур одатни бирдан тарк қиладур. Бир ярим йил қадар баданини
сиҳҳати туруб, қабзиятдан бошқа иллати қолмас.

Яна янгидан қувватсизликға мубтало бўлур. Ўқуйдурган илм
ва сабоқлариға диққат қилолмас. Чунки яна бадбахт истимноъ
бияд иллатини хотимаси бу бечоранинг баданиға ҳукм сураб,
яъни кундузлари маний ўз-ўзидан оқиб кетармиш. Бу заиф нота-
вонлик, камҳафсала ва фаҳмсизлик андин экан. Бечора яна та-
бибға кетар, табиб илож берур, суд этмас, яна оқшомлари маний
оқмоқға бошлар, бечора йигит қўрқар. Агарчи мактабни имтиҳон
вақти яқин келган бўлса ҳам ўқумоғини тарк этиб, аввалғи та-
бибға борар. Манийни сахламоқ учун сийдик йўлини дохийий
тарафини доғлар. Доғлаган сабаби ила пайдо бўлган аламдан
қутулмоқ учун яна бир неча даволар қилар.

Дарҳақиқат, бироз яхши бўлур. Бола бир муддат саёҳат қи-
либ, яхши бўлгандек бўлур. Аммо уйиға келар-келмас яна шу ил-
лат авдат этар, яна оқшомлари иқтилом бўлур. Эски касал ало-
матлари чиқа борар, қабзияти шиддат этар. Бир йил қадар ҳар
кун иссиғ сув ила ҳуқна қилиб ичини ўткарар. Яна табибға бориб
сийдик йўлини доғламоқини илтимос қилар. 7 дафъа доғлар. Оқ
бечора мариз, на қадар жафо ва алам, важаъ чекди, бутун кул-
фатға ғарқ бўлур.

Илмдан, мактабдан, саодати дунявий ва укровийдан маҳрум
бўлур. Ҳар хил риёзати бадания ила саёҳат қилар, юрар, фақат
ҳеч суврат ила заъфи ва кулфатидан аримас ва ўзи тандуруст
ҳам бўлмас. Табибларни таҳқиқлариға қараганда, махсус аъзо-
сини истимноъ бияд сабаби ила булоқ бўлуб, махзани манавия-
си манийни жам бўлуб турмоқға ярамай, батадриж жам бўлгани-
ни батадриж сийдик йўлиға отар эканки, бола ани хуружидан ва
оқишидан хабарсиз қолар экан. Бу сабаб ила бечора шогирдни
аҳволи оғир бўлур, яъни аъзои дохилиясини истимноъ бияд са-
баби ила ўзи бузубдур. Энди жазосини чекар.

Йигитни аввалғи фаҳм ва фатонати, фикр ва идроки, ақл за-
коси қолмас. Яна саёҳатға чиқар. Ҳифзи сиҳҳат таклифиға ва
табиблар буйруқиға амал қилар. Яна тузалган каби бўлур. Бир-

оз семизда бўлур, сўнгра мамлакатига қайтиб, бир хорижий тил таҳсили орзусига тушар. Лекин вужуди, ҳаваси зўр ишни қабул этмас. Икки ой қадар ўқуб саъй қилар, сўнгра яна уйқуси қочар. Бошқа бир ҳолга йўлиқур. Кўрпага кирар-кирмас кўрқувга қолур, зўрға 2-3 соат ётар, ёмон тушлар кўруб уйғонар. Боши ва меъдаси атрофиға оғирлик топар, эрта ила ўрнидан турмоқға ҳафсаласи келмас, чарчаган каби бўлар. Оқшомлари яна манийси оқар. Бир китобни охиригача ўқуёлмас, боши ёрилгандек бўлур. Хулоса, яна баданиға футур келиб, ўзи маъюс ва ноумид бўлар. Яхши кўратурган нимарсалари назариға ёмон кўрунар. Умр ва жонини душмани бўлган бу касални дафъи учун яна саёҳатға чиқар. Агарчи саёҳатдан вақти хуш бўлмас, яна кезмоқ ила фикрини тоза қилар. Икки ой муддатға яхшигина юруб бироз тасалли топар, аммо ўқумоқдан бутун маҳрум қолар. Кундузлари очиқ ҳаво ва каравот устиға ётиб, аммо танҳо жойларға қолмоқни истамас, уйқу элитмоғидан кўрқар. Не вақт кечалари ихтиломи бўлди, кундузига беқувватлиги зиёда бўлур. Ноумидлик ва маъюслик ва фитрати баданға учраб, бир неча йиллар бу истимноъ биланд касалидан туғулган иллати моддий ва ботиний ила кўрушур. Охири бу ҳолатлардан ўлум яхшилигиға қарор бериб, интихор – ўз-ўзини ўлдурмоқ хаёли ва савдосиға тушар. Вужуди ва жисмининг заифи, қувваи ақлиясини бузуб, фикри ҳаракати жисмонияси каби бузулмоқға бошлар, фақат ҳануз бирозгина ақлидан қолур. У ҳам ўқутани сабаби ила ҳеч истироҳат ва сокин бўлолмай, кўб табибларға учраб, ҳар бир табиб айтганини қилиб, аммо фойда кўрмас. Бу асноға толеи ёрдами ила мисъе Лолман ном табибни бир китоби, бу ранжурни қўлиға тушар. Мутолаа қилиб, дардиға фақат табибни иложини даволитиға илмий қарор топиб, тўғри Парижға кетар. Мисъе Лолман ила мулоқот этар. Табиб мазкур касални таҳқиқлаб кўруб, дардини кетариға ва тузалмоқиға башорат бериб, фақат хотун олмоқ ила бу касалдан қутулмоқни билдирар ва яна таълимотлар берар.

(Бақияси бор)

Маҳмудхўжа
«Ойна». 1914 йил 25 октябрь. №52

ҲИФЗИ СИҲҲАТИ ОИЛА

52-рақамдан мобаъд

Бу бола асл вилояти Англис мамлакатига қайтиб, табибни буюрган васияти, яъни уйланмоғи лозимлигини уялиб, ақраболарига айтмасдан яна бир йил вақт кечурар. Охири ўз маҳалласи табибига мисъе Лолман васиятини билдирар. Табиб кўб фикр ва таҳқиқлардан сўнгра Лолман фикрини қабул қилиб, хотун олмоқига қарор берадур. Касални ақраболари қўрқуб, қабул қилмасалар ҳам оқибат уйлантирулар. Аввалги ҳафтага бир дафъа хотунга яқинлашмоқга табиб рухсат берар. Сийдик йўлини доғланганидан кейин пайдо бўлган жароҳатлар ўрнини ва чиқиндиларини асбоб юбориб тузатулар. Икки ой сўнгра бола ўз вужудига фойда ва сиҳҳатлик кўрмоқга бошлар, тириклиги, умри гўё янгидан бошланар, умидсизлиги йўқ бўлур, аммо фақат бел совуқлигига учрайдур. Моясига илтиҳоб, таб ва ситам келар. Лекин кейинги иллатлар ҳам дору ила тузаладур.

Яна ўқумоқга бошлар, моддий ва маънавий қувватини топар, фикри ва ботинидаги ғам ва андуҳлар йўқ бўлар кетар. Табиий буз ва жит давосини кундан-кун фойдасини зиёда бўлур. Агарчи ақли, заковати эски ҳолига қайтмаса ҳам керагинча ўрнига келур. Бус-бутун ақли ва дарояти фикр ва закоси комил кишилардек бўлмаса ҳам гўй, тандуруст ва ақллик бир кишидек бўладур.

Алқисса, бу ёш йигит шу юқоридаги дард, кулфат ва алам ила етти йиллик азиз умрини бу ёмон касал йўлига сарф этиб, охири уйланмак ва ўлчов ила муомалаи завжия этмоқ, табиблар васиятини парҳез ва давосини шароити ила истеъмом қилмоқ ила тамом 7 йилдан сўнгра шу истимноъ биладни хотимаси ва лозим омадаси бўлган касаллардан қутуладур. Натижаи калом шулки, ёшлар ушбу тариқ ва мунга монанд ёмон одатларга майл қилмасунлар. Вақтича сабр қилиб, вақти етганда, албатта, хотун олмоқлари лозумдур. Ва, илло, шул тариқа касалларга гирифторм бўлуб, талаф ва йўқ бўлишлари ёхуд мажнун, девона, хаёлотий бўлуб, одамгарликдан чиқишлари муқаррардур.

Жаноб дўхтур Хусайн Рамзий ўз китобинда айтадур: 23 ёшиндаги бир кишини вужудига ҳеч бир илллати йўқлиги ҳолига

бирдан-бир сараъ иллатиға гирифтор бўлганини кўрдум. Сабаби таҳқиқ қилганимға бечора йигит истимноъ биляд балосиға гирифторлигини билдим, ҳатто бу одам бир кун ўз одатини қилиб турган вақтиға ўлуб қолганини, сўнгра хабардор бўлдум. Бу одат қизларға ҳам бўлармиш (тариқасини айтмоқдан маъзурмиз).

18 ёшиндаги қувватлик ва жисми соғ бир қиз ниҳоят ёмон бир қувватсизлик ва заифға тушар. Кечалари уйқусиз, кундузлари хаёлотий ва савдойиёна вақтини ўтқарар. Бу ҳолда табибға борганда, табиб ани истимноъ биляд – истимноъ биссанъат одатиға гирифторлигини биладур. Сўнгра қиз ҳам табибға иқрор бўлар. Табиб даво бериб, қизни бу балодан қутқарар. Яна бир табиб ва ҳаким ўз китобиға ёзадурки, ўндан зиёда ўз-ўзини ўлдурганлар аҳволини таҳқиқ қилдимки, илгари истимноъ билядға гирифтор эканлар. Юздан зиёда девоналарни тафтиш қилдимки, истимноъ биляд ва ё касрати жимоъ ва ливотаға гирифтор эканлар. Бир неча юз савдойи ва дарс фаҳламайдурган ва хаёлотий ва ақли озайган ва ишға ҳафсаласи кам ва коргурез ва кўзоғруғ, бошоғруқ, оёқоғруқ кишиларни таҳқиқ қилдимки, бу уч иллатдан бириға гирифтор эканлар. Боласи бўлмайдурган эркак ва аёллардан бир нечасини таҳқиқ қилдимки, ё мазкур уч касалдан бириға гирифтор ва, ёинки, ёшлигидан бир вақт шаҳватпарастликға бошлаган экан.

(Тамом)

*Маҳмудхўжа
«Ойина». 1914 йил 6 ноябрь. №1*

Н.П.ОСТРОУМОВГА⁴⁹

ФАҶОМАТЛУ ЖАНОБИ МУАЛЛИФ ТЎРАҒА

1903 йил 2 август

Дилам иззаҳу

Шукри таборак ва таоло боргоҳидан, Сиз олими бетаассуб, зоти олиймиқдорни кўп йиллар сарири мансаби муфаввазан-гизға маъаавлод ва иттибоингиз саломатлик ва офиятмандлик-да биз, аҳли Туркистоннинг тартиби илмиясиға барқарор бўлуб, ҳамиша императури аъзам ҳазратларининг илтифотларина ноил бўлмоқларингизни тилаб, дасти дуо қилиб, жаридангизға ишорат этулган оризадан жисми латифингиз шифоёб бўлган, хабари истимоъ ила масрур бўлмишини хоҳлаб, мазиди умр ва иқболингизға мустадъилик жодасиға Сиз жаноби азизул-вужуд-ға салом айтарман.

Доимо жанобларини тасарруф ва назоратлари доирасиға таҳ-рир мавводди хайрияға машғулиятимни истарман, деб маълумингиз фақир ал-ҳож муфти

Маҳмудхўжа валади Беҳбудхўжа
1903ланчи йил 2ланчи август Самарқанд шахридин
(Мухр)

⁴⁹ Н.П.Остроумов ҳақида маълумот учун иловада берилган тарихий шахслар рўйхатига қаралсин.

УЛУЛ-ЭҲТИРОМ ЖАНОБИ МУАЛЛИФ ТЎРАҒА

Ҳазрат Исо Руҳуллоҳ салавотуллоҳ ва саламуҳу алайҳи ва ар-воҳуно фадалаҳу жанобларин явми маҳсус шарафи маънуслари ва кофай олами насроният ва муқарруни нубувват ҳазрат Масиҳнинг муқаддас ад этгувчи ийди баъид шарафи мазиднинг хулули-ла маъруз илайҳ сизни ва табаъаларин табрик этиб, амсоли касираи далила мушарраф этмоқин жаноби Ҳақдан таманно ва ниёз этдим.

Муборақ байрам кунларин ҳузури қалб ва сафои хотир ила кечируб, мундин сўнгра яна давоми умр ва офиятингиз ила бахту саодатингиз учун дуо ва арзи хулусимни ожизона айтдим. Вас-салом вал икром.

*Маълумлари Маҳмудхўжа валади Беҳбудхўжа
1904 йил март (Мухр)*

ҲОЖИ МУЪИН ВА ХЎЖА БАҚО ҲОДИХЎЖА МАКТУБИ

**Туркистон Ўлкаси бош назоратчиси
вазифасини бажарувчи Николай Петрович Остроумов
жаноби олийларига**

«Махфий

Кеча ёзиб юборган хатимизга илова қилиб, яъни қўшуб шуни-да ёзамизки, Сизга аниқ ва равшан маълум бўлсинки, турк муаллими бу йил йўқдур. Балки ўтган йил бор эди. Яъни ўшал Маҳмудхўжа муфти Беҳбудхўжа ўғли Самарқанд губернатўрига ариза берган вақтида бор эди. Ўшал вақтлар бир ой ё ярим ой туруб, сўнгра Маҳмудхўжани аризасини шов-шови чиққанда Абдулқодир мазкур туркни қўрқушидан чиқориб юбориб эди. Яъни бизлар ҳам Маҳмудхўжа қаторида мазкур туркни ўшал вақтлар бир кўрган эдук. Хулоса: Маҳмудхўжани турк муаллими бор деб

берган аризаси рост эди. Аммо Маҳмудхўжани Абдулқодир та-
рафдорлари ўртага олиб, кўп қўрқутуб эдилар. Шул сабабдин бе-
чора Маҳмудхўжа мункир бўлиб эди. Бул икки адад Сизга ёзгон
хатимиз арза суратинда эмас, балки шундоқ содда ва тўғри хат
ва мактуб шаклиндадур. Фақат Сизга бир маълум бўлуб қолсун
деб ёздук. Шул вазҳдан Сиздан илтимос қиламизки, бу тўғридан
таҳқиқ қилинг, деб. Самарқанд инспектурига ё бошқа маъмурга
хат ёзмасалар деб. Агар закўн бўйинча мумкин бўлса, ўшал ер-
дан туруб, ўзингиз ҳеч кимга маълум қилмасдан буйруқ қилиб,
мактабини ёпдурсангиз деб илтимос қиламиз. Ва илло, бу иш ўзи
тамом бўлуб, ўтуб кетгандур.

Шунчаки Абдулқодир муаллимни ўзи кўб ёмон, муфсид ва му-
фаттин ва зуғургар одамдур ва ҳам ўзи илмсиздур. Такрор Сиз-
дан Худо ва ҳазрат Исо алайҳиссаломни восита қилуб, илтимос
қиламизки, бу қилган хатимизни фақат бизлар иккимиз билайлуқ
ва сиз билинг ва Худо, бошқа ҳеч ким на руслардан ва на мусул-
монлардан билмасунлар ва хатни ўқуб англагонингиздан сўнгра
йиртиб ташланг. Ва, илло, маълум бўлса, муаллим Абдулқодир
ва ани дўстлари февран нўғой ва Кавказ газетлариға ҳам бизни
ва сизни ёзадурларки, фалон, фалонлар Абдулқодир мактабини
хусусида донос қилибдурлар. Ва фалон тўра главный инспектўр
бўлди. Даррав фалон мактабни ёптурди деб хафа қиладурлар.

Сиз жанобни мудаббир ва олим зот деб Сизга кўнглимиз тўл-
ганидан эътимод қилуб, бул сўзларни ёздук. Ва илло, бошқа
кишиға ёзмас эдук ва айтмас эдук. Масалан, Горячкин⁵⁰ тўра
сўраганларида айтмаб, сўйламаб эдук. Чунки ул жанобға эъти-
мод қилиб бўлмас эди. Бир навъи қилингки, ҳеч бизлардан бад-
гумон бўлмасун. Кеча ёзиб юборган хатимизға баъзи ноқислик
ва нотўғри сўзлар бор эди. Шул сабабдан гўё у хатни ёзғувчи:

Ҳожи Муъин бин Шукрулло ва Бақоҳўжа бин Ҳодихўжа.
28.6.09.»

Пўхта муҳрида сана: 28.6.09. г. Самарқанд⁵¹

⁵⁰ Горячкин А.Ф. – Уфа уезд маориф инспектори. 1909 йилда Фарғона ви-
лояти ва Самарқанд вилояти маҳаллий мактабларини тафтиш қилган шахс.

⁵¹ ЎзР МДА. Н.П.Остроумов шахсий фонди. №1009, 1-рўйхат, 169-йиғ-
мажилд, 95-в. ва 97-в.

نخستین کتاب مولف توره مخدوم سوره

شکر تبارک و تعالی بارگاه میدن پیشتر که تعصب ذرت عالم مقدار کم کوب ال
 پسر بر منصب موقوفه کیر فتح اولاد و ابا عیسی سر اسلیک و عاقبت نه کنده
 بزایا که تر کسایتت بیت علییه بیغ بر قرار بو بوب همیشه پسر الطور اعظم
 جعفر تدری نیک التفات لارینه نایل بو اما قتلار بکننده طلبت قیاس
 جریده کیر فخر اشاره ایتو لکان عارفه دن جیم لطیفیکر شعیاب بو لکان
 جزا بجا عید پسر در بو لوشیم مذخوره لاب خردی محمد و ابا تیسره سدی
 لیک عابد بیغ پسر جناب خیر اوجود بیغ بلام ایار من و ایما جناب لاری
 تفرق و نظارت لاری دایره بیغ بچهره مواد خیر فخر شغولتیم مذستان
 دیب معلوم بکنر فقیر الحیج نهی کجوت و لاد بیلدوت

۱۹۰۳ هجری
 ۲ هجری اوکوست
 غرضه شهیدن

M. Beḫbūdīyīnīng H. P. Ostroūmova 1903 ʔil 2 avgustda ʔzgan maḡtubi,
 daṣṭhaṭ.

الوالدین کے حق میں دعا
 جو اللہ تعالیٰ سے مانگی جائے

حضرت عیسیٰ روح اللہ صلوات اللہ علیہ
 علیہ وارد اور اضافہ کیا بلکہ یوحنا مخصوص
 شرفاء نوپس لاری دکانہ کا نام نصرت
 و مقرون نبوت حضرت مسیح صلی اللہ علیہ
 آتی ہوگی عید عید شرف خدیوہ صلی اللہ علیہ
 الیہ سے و تبعد لاری تبریک آتیہ انما لکشم
 بیلا شرف و ایمان صلی حق - کس کس و نیاز
 آتیہ مبارک بسم اللہ لاری صلی اللہ علیہ
 و صفا ناظم الیہ لکھو روک لکھو لکھو
 روح محمد و کافین لکھو لکھو لکھو لکھو
 دعا و خضر صلی اللہ علیہ لکھو لکھو لکھو
 والد لکھو لکھو لکھو لکھو لکھو

۱۹۰۵ء میلادی مارچ

گوچه یازیب یو بارگان خطمیزغه علاوه قلیب یعنی قوشوب
 نشونی ده یانز امیز که سیزگانینق در روشن معلوم بولسونکه ترک معنی
 بویل یوقدور بلکه اولکلا ^{باریدی} یول بولمور بیجا و شال محمود خوار معنی بهبود خوار
 سمرقند گوچه نا طورینه عرضه برگان وقتیده باریدی او شال قتل
 برای یایریج آبی توروب صنوبره محمود خوار فی عرضه سینی شاورش
 چققانده غبه القادر مذکور ترک مذکور قوشید چقاریب یو باریدی
 یعنی بزرگ محمود خوار قطا دیده مذکور ترک فی او شال قتل بر کورگان ایدر
 خلاصه: محمود خوار فی ترک معلومی باریدی برگان عرضه سی در دست ایدر
 اما محمود خوار فی عبد القادر طرفدار لرلی اورته غه آلیب کوب تور قوتوب
 ایدیر . شول سیدان پیچاره محمود خوار منکر بولوب ایدی . بول ایدر
 سیزغه یازغان خطمیز عرضه صورتده ایدر بلکه شونداق ساده . تور قوتوب
 و کتوب شکلده دور . فقط سیزغه بر معلوم بولوب قالسونلکان دیب
 یازدوک . شول و جمدن سیزدن التماس قیلا میز که بو توغریدن تحقیق
 قیلا میز دیب . سمرقند انیس بیکتور ایف یا بشق نامورده خط یازمیر
 اگر زرگون بویچه ممکن بولسه اوشال برون توروب اوز بیکلر بیج ایف
 معلوم قیلا میز بویردوق قلیب بکتنی یا پدور سنگلر دیب
 التماس قیلا میز . و الله بواش فی اوزی قاج بولوب اونوب لیکانده

№ 43 / 3

Во Перевоскоудителству Господнику
Восемному Губернатору Самарканд-
ской Области

25.02.1914

От Мамура Лоу-
жи Зегвуди,
проживающего в
Решоткиловой ул.

11

Прошение

Имя мое записано Вашей Перевоскоудител-
ству как в 20 января 1914 года в городском
кабаре в толпу Самаркандской мусульман-
ской общины и библиотеки, мы окнами поста-
ны в смену туркмен. Парка Руха - (Забейка от-
на забейкиной земли в 3-ей дилитивной и 4-ю дил-
итивной. Видею при окрестности туркменской
"ахмедит". Видею как Видею (или община-
и община) на туркменской земле в 1-ю дил-
итивную при окрестности туркменской.

Решоткилова собственная Парк Мамура. Прошение
Мамура Лоу-жи и его родственников

Махмуду. Зоғраи Белбуғди.

Потомъ истребленъ противъ Вашего Милостиваго
суда соудимыи разрешеніи камаз на постанов-
ку вышесказаннаго письма въ 16 го Января 1914г.

Самаркандъ 16 го Января 1914 года.
(С. С. С. С.)

~~Целыи не везу города Самаркандъ~~

~~Для объявленія провозима резолюціи Военнаго Губерни-
ра помя роанноку, во вышесказаннъ предварительнъ съ не-
губернаго одора на I руб. 50 коп. и возвращеніи
чѣмъ прошенія обратнъ.-~~

Почочникъ Военнаго
Губернатора

С о в ѣ щ е н и е

К.....

Января 1914 года

г. Самаркандъ.

Полупроводитель

М.Бехбудийнинг «Падаркуш» асарини саҳналаштиришга рухсат сўраб
Самарқанд вилоят ҳарбий губернаторига ёзган илтимосномаси.

Маҳмудхўжа Бехбудий замондошлари хотирасида

ВАСЛИЙ

ЖАНОБ МАҲМУДХЎЖА БЕХБУДИЙ БИРОДАРИМ

Маҳмудхўжа биродарим миллати исломиянинг таолий ва тараққийси учун энг биринчи даража чолишатурғон бир зоти ҳумоюнсифат эрди. Марҳум: «Миллат! Миллат!» садоси билан қулоқларга ғулула солур эрди. Мушкинрақам қалами ҳамиша сафҳоқ жарои малоҳатларни мазобини рангин ва монийи матин ила зийнат бера эди.

Хулоса: маслаки, ватанининг маориф, улум ва фанлар ила обод ўлмоғи бўлуб, миллати исломнинг соир милали мутамаддина ўлмағини истаб олами исломда қайси асар бўлса, дигар аносири исломия биродарлари билан биродарона муомалаларга киришиб, ислом нуқтаи назариндан мутамаддин ўлмоқларини хоҳиш эта эди.

Ва ҳар нақадар шакл эса ҳам ҳар қайси надва (қурултой)ларда ҳам ҳозир бўлуб, миллат ва ватани тарафиндан нутқлар ирод этиб, умумий манофиалар жалб этмак иста эди. Ва ул зоти маърифатҳамонинг шарҳи ҳоли учун жилдлар ила китоблар ёзмоқ ижоб этар. Шундай зотнинг (шаҳодати) зиёи миллат учун Карбало мусибатидек буюк бир мусибатдур.

«Меҳнаткашлар товуши». 1920 йил 8 апрел. №152

БЕҲБУДИЙ РАВОНИҒА АРМУҒОН

Маҳмудхўжа Беҳбудий бир қаҳрамон эди,
Миллат йўлида доҳийи охир замон эди.
Ислом оламинда гўзал олийшон эди,
Авлоди мактаба падари меҳрибон эди,
Ҳисси ватан тараққийси-чун чолишгон эди.

Во ҳасратки ўлди талаф ушбуо лийшон
Миллат йўлинда тинмай сарф қилди жон
Бу йўлда, они кин ила қатл этди, золимон
Бўлди, у жисми поки ернинг остинда ниҳон.
Маҳмудхўжа Беҳбудий бир қаҳрамон эди,
Миллат йўлида доҳийи охир замон эди.

Аҳволимизни айладинг, эй габни чўқ табақ,
Порлоқ жаҳонимизни биза айладинг сабоқ
Тобон. Оғласак мусибатсан ойла оқ-оқ,
Маҳмудхўжа Беҳбудий бир қаҳрамон эди,
Миллат йўлида доҳийи охир замон эди.

Сўз сўйлар эрди мажлиса руҳи равон каби,
Оташфишон сўзлари тан ичра жон каби,
Гоҳ эрди сўзи фола каби, гоҳ фиғон каби,
Душман кўзиға хомаси эрди ханнон каби.
Маҳмудхўжа Беҳбудий бир қаҳрамон эди,
Миллат йўлида доҳийи охир замон эди.

Ҳаж қасдида чиқиб эди ул зоти хушманд,
Фикри шу сафарда эди, ғолибо, писанд.
Золим ҳасуд кўргузуб анга неча газанд,
Жондан ойирди бўйниға банд ила каманд,
Маҳмудхўжа Беҳбудий бир қаҳрамон эди,
Миллат йўлида доҳийи охир замон эди.

Ё Раб! Анго каромату лутфингни айла ҳом,
Фирдавс ичра ўлсун анго манзили мақом.
Ғилмон-у ҳур ила ҳама дам айласун эҳтиром,
Ўлди шаҳид, биз эдариз руҳиға салом!
Маҳмудхўжа Беҳбудий бир қаҳрамон эди,
Миллат йўлида доҳийи охир замон эди.

«Меҳнаткашлар товуши». 1920 йил 8 апрел. №152

Садриддин АЙНИЙ

МУФТИ МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ ҲАЗРАТЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратлари ким эди

Бу саволга ҳақ жавоб бермак учун ғазита саҳифалари эмас, жилдларча китоб ёзмоқ керак бўладур. Шундоқ ҳам бўлса, бундан кейин мухлислари томонидан ёзиладургон муфассал таржимаи ҳолга бир замин ҳозирламоқ учун маросими таъзия муносабати ила қўлимизга кирган маълумотлардан бу хулосани ясаймиз:

Беҳбудий афанди 1291 ҳижрия зулҳижжа ойининг ўнинда, охшом 1873 милодия ҳамал ойиға мутобиқ Самарқандда Беҳбудхўжа хатиб талабиндан дунёга келиб, ибтидоий таҳсилини битказгандан кейин Самарқанд муллоларининг олдинда бироз муқаддимоти илми иншо, таҳрир ва ҳисоб каби нарсаларни ўқуғон.

Маҳмудхўжанинги отаси Беҳбудхўжа оила эгаси ва фақир хатиб бўлдуғи сабабли Маҳмудхўжа ўз маишатини таъмин қилмоқға мажбур бўлгон. Мунинг учун Самарқанд уезди Кобут бўлустининг қозихонасиға котиблик сифати ила кирган. Бир неча фурсат котиблик вазифасиға сабот билан давомат қилиб, фавқулода қобилияти ва хидмати закоси соясинда таҳрири масоили фикр ва тақсими мерос, масоҳат ва фароиз каби қозихоналарға воқе бўладиган ишларға маҳорат пайдо қилгон. Мундан сўнгра

мазкур бўлушнинг таҳрири масоил ва фатво ишлари уҳдасига ҳавола қилиниб, 1907 йилга қадар бу хидматда давом қилгон.

1318 санаи ҳижрияда Ҳижозга сафар қилуб, Истанбул ва Арабистонни зиёрат ва ҳажжи исломни адо қилгон. Ҳижоз сафари Маҳмудхўжага кўб билмайдурган нарсаларини ўргатган, кўб ибратлар олгон, бориш-келишда ҳар синф кишилар билан кўришган.

Маҳмудхўжа Ҳижоз сафариндан сўнгра гўё дунёга янги келгандек бўлуб, Туркистоннинг илмий-ижтимоий ишларига бошқа бир ўлчак билан қарагон. Лекин муҳитнинг қоронғу ва васоилининг йўқолғонида нима иш қилишини билмасдан неча вақт иккиланиб юрган.

Бул аснода Хўқандда янги мактаблар очилуб, Самарқанддан Мулло Абдулқодир Шакурий Хўқанд мактабларини кўриб келиб, Самарқандда, ўз боғинда, Ражабамин қишлоқинда 1321 ҳижрий раби ул-аввал ойинда усули савтия мактаби очган. Шу кундан эътиборан Беҳбудий афанди ҳам ишга киришган. Ҳар куни Шакурий мактабини зиёрат қилиб тургон. Маънавий ёрдамлар берган. 1324 ҳижрий – 1907 милодийда Русияга сафар қилуб, Петербург, Масков, Нижний Новгород ва Қозон каби шаҳарларни зиёрат қилуб, ислом мутафаккирлари билан кўрушиб ва ислом оламининг, билхосса Туркистоннинг жуҳул ва асоратдан тахми-си учун хаёллар юрутуб ...⁵² бературган фикрлар олишган.

1907 йилда Фарғонани саёҳат қилиб, халққа фикр берган. Бухоро, Фарғона ва Туркистоннинг бошқа ёқларинда мутааддид дафъалар саёҳат қилиб, халққа фикр ва руҳ берган.

1914 йил жаҳон муҳорабаси арафасинда такрор Истанбул, Адирна, Сурия ва Мисрни саёҳат қилгон.

Беҳбудий афандининг осори қаламияси

Маҳмудхўжа Ҳижоз сафариндан сўнгра Туркистон халқининг илмий ва ижтимоий аҳволига доир хотирига келган бор фикрларини (бошқа газета йўқлиги учун) «Туркистон вилоятининг газети»да ёзиб тургон. Ёзгон нарсаларини кўтариб мажлисдан-мажлисга бориб ўқуб юрган.

⁵² Аслида шундай.

Япун муҳорабасиндан сўнгра Русияда инқилоб бўлуб, мусулмонча газеталар кўпайгандан кейин ҳар қайсинисида мақолалар ёзиб тургон. Ўринбурғдан чиқгон «Вақт» газетаси ва «Шўро» мажмуаси воситаси билан баъзан ўз фикрини нашр қилгон. 1908 йил ўз идорасинда бирон газета чиқармоқ фикрига тушуб, 1913 йил апрел ойинда бу мақсадига етишуб, «Самарқанд» газетасининг биринчи рақамини чиқаришга мувофиқ бўлгон. «Самарқанд» газетаси 45-рақами чиқгондан кейин, анинг ўрнига «Ойна» мажалласини чиқариш маслаҳат кўрулуб тўхтатилгон. «Ойна» мажалласининг биринчи рақами 1331 йил шаввол ойинда (1913 йил август) чиқиб, 1333 йил шаъбон 15 гача давом қилгон (1915 йил июнь) бу муддатда 68-рақамда 1720 саҳифалик «Ойна» чиқгон.

Рисола ва китоб шаклинда нашр қилгон асари ўн адад бўлуб, булардан бири тиётр, бошқалари жуғрофия, тарих ва илми ҳол каби мактаб китобларидур. Булардан биринчиси «Асбоби савод» исминда алифбо китоби бўлуб, 1324-1906 да таъб этилган. Кейингиси «Янги ҳисоб» исминда 1918 йил охирларида босилган.

Маҳмудхўжа осоринда замонинда Туркистонда нашр бўлгон газеталардан узун умрлироқ бўлуб, халқ орасинда кўпроқ фикр тарқатган «Ойна» мажалласидур.

Туркистонда биринчи ўлароқ тиётр китоби ёзгон Маҳмудхўжадур.

Маҳмудхўжа Туркистон маишатиндан олиб 1329 ҳижрийда «Падаркуш»ни ёзди. 1331 да таъб қилди. Маҳмудхўжанинг бу асари Туркистоннинг ҳар шаҳринда такрор-такрор саҳнага қўюлуб, ҳар дафъасинда рағбат билан тамошо қилинди. Шундан кейин туркистонлилар тиётр олами билан танишдилар. Ҳозир Туркистонда бир неча тиётр китоблари ёзилдиғи ҳолда «Падаркуш» ўз мавқеини қўлдан берган эмас.

Маҳмудхўжанинг таъб қилинмаган асари (эълониға кўра) 9 ададдур. Лекин Беҳбудий ҳазратларининг маҳдуми муҳтарами Масъудхўжа билан авроқи паришонларини тафтиш этдигимиз «Фароиз» ва «Ҳайъат»дан бошқа топа олмадук. Ҳолбуки, эълонда тиётр ва ҳикоят китобларининг номи ҳам учраладур.

Самарқанд кутубхона ва мутолаахона исломияси

Маҳмудхўжа ҳазратларининг энг муҳим хидматлариндан бири «Самарқанд» кутубхонасидур.

Маълумдурки, Николай даврида кутубхона очмоқ газета нашр қилмоқдан ҳам қийинроқ эди. Шунинг учун Николай тахтдан тушгангача Тошканд ва Хўқанд каби марказий шаҳарларда мутолаахона муяссар бўлмади. Лекин Маҳмудхўжанинг саботкорона ғайрати билан 1908 йил май ойинда мутолаахона жамиятининг низомномаси тасдиқ қилинуб, сентябрь ойинда расман очилди. Кутубхонада ҳар бир турли китоблардан бошқа Русия, Истанбул ва Миср матбуоти келтирилди. Китобхона 1919 йилгача халқ ионаси билан давом қилиб, мазкур санадан маориф шуъбасининг қўлига ўтди.

Муфти Маҳмудхўжанинг 1917 йил инқилобигача қилгон хизматларига умумий бир назар

Маълумдурки, 1901 йилларда, умуман Туркистон, билхосса, Самарқанд бутун дунёдан хабарсиз қоронғу бир зиндон каби эди. Халқ нодон, уламо мутаассиб, ҳукумат ниҳоят даражада ғаддор ва золим, маишати бузуқ, ахлоқи фасод ... эди. Шундоқки, халқ ичида фикр киргузмак ва амаллар ишламак учун мутааддиди улум ва фунунга мутахассис доҳийлар керак эди. Муҳаррирлар, муаллимлар, диний уламо, улуми иқтисодий ва ижтимоий мутахассис одамлар, сиёсий эрлар лозим эди. Мааттаассуф буларнинг ҳеч бири Самарқандда йўқ эди.

Ана муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий мунтазам бир таҳсил кўрмадиги ҳолда элга хизмат машқининг ўтига чидай олмасдан, ўзининг сабот ва ғайратига таяниб, бутун хидматни ўз бўйнига юклади. Маҳмудхўжа юртнинг эҳтиёжига қараб муҳаррир-да бўлди, муаллим-да бўлди, газетачилиқ қилди, мактаб китоблари ёзди, тиётрчилик қилди, сиёсий ишларга ишлади, халқга сиёсий фикр берди, халқнинг иқтисодий ва ижтимоий аҳволини ислоҳ қилмоқ учун мақсуд ва ижтимоий олим бўлиб халқга фикр тарқатди. Фикҳ, ислом, ҳадис ва тафсир билан шуғулланиб, сўй-

лайтургон ва ёзатургон нарсаларни шаръий далиллар билан таъкид қилди.

Табий, Маҳмудхўжани юқорида мазкур бўлгон илмларнинг ҳар яқини мутахассиси эди, деб халқга тақдим қилмаймиз, лекин илмий ва ижтимоий инқилоб ҳар нима, неки тиласа, Маҳмудхўжа ҳормасдан, чарчамасдан ани уддалади ва ишлай олди, деб тақдим қиламиз. Ўйлаб қараганда, бу оддий одамларнинг қўлидан келадургон иш эмас. Масалан, бир муаллим ўз санъатига мутахассис бўлдиғи ҳолда муаллимликдан бошқа ишни қила олмайдур. Аммо Маҳмудхўжа юқоридағи ишларни устозсиз ва ша роитсиз ўзиндан-ўзи ўрганди ва халқга ҳам ўргатди. Бир дуо ва саломни тузук ёза олмайдурган, мунинг устига фавқулодда мутаассиб ва мағрур бир халқ ичидан чиқиб, тарих, жуғрофия каби фанний мактаб китоблари ёзиб, ўқувчи йўқлиғига қарамасдан ўз харжи билан бостирди. Мунинг устига ҳар кун бўлаётган тақфирларга қарамади, таҳдидлардин қўрқмади, буюк мақсади, олий аъмолига қараб югургандан-югурди.

«Ҳақни талошиб олурлар» жумлаи ҳукмияси, доим Маҳмудхўжанинг вирди забони эди. Ҳақ учун талаша оладурган одамлар етуштурмак учун рус мактаблариға болаларнинг ўқитмоғини лозим била эди. Бу тўғрида ўзи халқга ҳусни мисол бўлди, ўғли Масъудхўжани мусулмонча мактабни биткузганидан кейин кўп ақчалар сарф қилиб, ҳозирлатиб, гимназияга киргузди. Лекин Николай ҳукумати замониндаги мактаблар ғайрирусларни тазйиқ қила эдилар. Шунинг учун икки синф гимназия ўқиғонидан кейин истибдод интриқалари билан синфдан қолиб, Масъудхўжа шаҳар мактабига кириб, битказиб чиқди.

Маҳмудхўжа халқни русча ўқишга ташвиқ қилмоқ учун баъзан таътил замонинда ўғлини мактаб фўрмаси остинда бирга олиб, Туркистоннинг ҳар тарафиға саёҳат қила эди.

Инқилоб давринда муфти Маҳмудхўжа

Жаҳон муҳорабасининг сўнгги йилларинда муфти Маҳмудхўжа қондан гирифтор бўлдиғи асабий хасталиғи шиддатланиб, ишлай олмайдирган бир ҳолга келиб эди. Февраль инқилоби билан яна янги руҳ, янги қувват олиб, ишга киришди.

Бухоро амирининг машҳур манифести муносабати билан Самарқанддан вакил бўлуб, табрик учун Бухорога борди. Уламо ва эски фикрлилар ҳурриятга ўзларича маъно бериб, ўзларича ҳаракат қила бошладилар, ёшлар ҳам ўзларича юра бердилар. Маҳмудхўжа бу кетишни ҳуррият ва инқилоб учун зарарли топди. Шунинг учун халқнинг аксариятини ташкил қилгани уламо ва эски фикрлиларни ёшлар билан ёқинлашдирмакчи бўлуб, «Уламо» орасига кириб ишлади. Мааттаассуф «Шўрои Ислому»⁵³ исми билан юрган у вақтдаги «Уламо» жамияти Маҳмудхўжанинг олий фикрларини ҳеч бирига амал қилмади. Ёшлар Маҳмудхўжанинг насиҳатларини тинглаб, қанча яқинлашсалар, уламо шунча узоқ кетдилар. Тобора ёшлар билан «Шўрои Ислому» ораси бузулди. Оқибат Маҳмудхўжа маънос бўлиб, яна асабий хасталиғи ард этди. Бу вақтларда Октабр инқилоби бошланиб, дунёнинг ости устин бўлди. Бу инқилоб асносида Маҳмудхўжа «Заҳматкашлар иттифоқи» жамиятига руҳ ва фикр бериб турди. Қурултойлар, кўнфиринларда раҳбарлик қилди. 1918 йил монупулия масаласи чиқгонда, биззот Тошкандга бориб, ҳукумат арбоби билан кўрушди. Бу ишнинг Туркистонда кўб нотинчсизликларига сабаб бўлмоқ эҳтимолини англатди. Монупулия ўрнига ҳар десятинадан ҳукумат ҳисобиға қатъий баҳо билан тўрт пуддан ғалла олмоқ лойиҳасини тақдим қилиб, қабул қилдирди. Агар муфти Маҳмудхўжанинг шахсий ташаббуси бўлмаса эди, 1919 йилда монупулия тўғрисида Туркистонда турган фасодлар 1918 га нисбатан ортуғи билан воқе бўлар эди. Маҳмудхўжа бу фасодни олдиндан кўрди, чора ҳам қилди.

1918 йил «Иттифоқ» жамияти Маҳмудхўжани мусулмон маорифи шўъбасига мудир тайин қилди. Лекин у вақтдаги тор миллатчи руслар бу ишга истеҳзо билан жавоб бердилар. Маҳмудхўжани ёлғуз кўллегия аъзоси деб қабул қилдилар. Лекин маориф кўллегиясида мусулмон маорифи учун воқе бўлатурган ҳар бир масалани Маҳмудхўжага англатмасдан ўзларича ҳал қила бер-

⁵³ С.Айний нима учундир «Шўрои ислому»ни «Уламо» жамияти деб нотўғри атамоқда. Бу ташкилотга айрим уламолар аралашган бўлсалар-да уларнинг сиёсий йўналиши «Уламо» жамиятидан кескин фарқ қилган. «Шўрои ислому» миллий озодлик ва тараққиётни мақсад қилган ҳолда «Уламо» жамияти консерватив ҳокимиятни афзал билган.

дилар. Ночор Маҳмудхўжа истеъфо қилди. Лекин ғайрирасмий суратда ҳамиша маориф йўлига хизмат қилуб турди. Мусулмонлар учун очилгон курс ва мактабларга ҳамиша бир муаллим ёки бир муршид каби бориб, руҳ бериб юрди.

«Иттифоқ» жамияти бир дафъа Маҳмудхўжани уезд ижроия қўмитаси ҳайъатига киргузди. Лекин тор миллатчилар фирқасиз, деб эътироз қилуб чиқардилар.

Осипов воқеасиндан сўнгра Самарқандга кўб талон-торожлар бошланди, ноҳақ ҳибслар кўпайди. Катта тазминотларга халқ таҳаммул қила олмасдан, ер ва юртларини ташлаб қочдилар. Маориф иши ниҳоят даражада тазйиқга тушди. Халқнинг ҳиссиёти динияси таҳқир қилинди. «Бу ишларга бирон чора топа олурманми?» деб Маҳмудхўжа 1919 йил феврал ойинда Тошкандга борди. Лекин бу сафариндан ҳеч бир натижа қўлга киргузолмади. Шундан сўнгра ҳеч бир кишига англатмасдан, маслакдош ва фикрдошлари мулла Мардонқули Шоҳмуҳаммад ўғли, Муҳаммадқули Ўринбой ўғли билан 25 март ойинда 1919 йилда асрорангиз бир сувратда Самарқанддан ғойиб бўлди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин буларнинг Қарши йўли билан саварга чиқонлари, Қарши шаҳрида Бухоро ҳукумати тарафидан ушланиб, ҳибсга олингонлари, ҳатто шаҳид бўлгонликлари шоеъ бўлди. Мундан сўнгра мухталиф хабарлар кўб эшитилди. Лекин расмий сувратда на ҳаётлари, на мамотлари собит бўлмади. Шунинг ила баробар Самарқанд аҳолиси буларнинг шаҳид ўлгонликларига занни ғойиб билан инониб, маросими таъзия ва кадрдонишини ёд этмоқчи бўлди.

Раҳматуллоҳи алайҳим раҳматан васиатан⁵⁴

Маҳмудхўжанинг авлод ва аҳфодлари

Маҳмудхўжадан уч ўғил, бир қиз, жами тўрт халқ қолди. Ўғлининг каттаси Масъудхўжа 27 яшар, оила эгаси бўлиб, мусулмонча ибтидоий мактабни, русча икки синф гимназия билан тўрт синф шаҳар мактабини биткузгандур.

⁵⁴ Маъноси: «Ҳар вақт Оллоҳ раҳмати ва марҳамати ёғилсин».

Иккинчи ўғли Мақсудхўжа 12 яшар, учинчиси Матлубхўжа 8 яшар бўлуб, мусулмонча ибтидоий мактабни давом қилмоқдалар. Муниг устига Самарқандга бутун ёш фикрлилар Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг маънавий ўғулларидур.

Беҳбудий афандининг авлоди ва аҳфоди ва маънавий ўғилларининг бутун мусибатлариға чин кўнгил билан қўшилиб, шаҳиди муҳтарамни хайр билан ёд қиламиз. Ўрнинг жаннатда бўлсун, муҳтарам устоз!

Маҳмудхўжанинг сўнг сафариндаги рафиқлари Мулло Мардонқули Шоҳмуҳаммад ўғли

Мулло Мардонқули 1882 йилда Самарқандда оддий бир оила ичинда дунёга келган. Отаси қаро Самарқанднинг бир худдоми бўлдиғи ҳолда Мулло Мардон саъй ва кўшиш билан муслимча хат ва савод чиқарғон, мадрасаларга бориб, дарс ўқуғон, арабча ва диний уламолардан баҳра олғон. Муниг устига туркча ва форсча адабиёт билан шуғуланган. Тарих билан ошно бўлғон, маърифатга бўлғон модарзод муҳаббатининг иқтисоси русча ўқуғон, мунтазам бирон мактабни биткузган бўлмаса ҳам, мутолаа воситаси илан русчасини хейли кенгайтурғон.

1898 йилларда бир йўлини топиб, Истанбулни саёҳат қилғон. Дунё ташвишлари ва тирикчилик жанжаллари орасида ҳеч вақт улум ва фунунга доир китоблар мутолаасиндан айрилмоғон. Хулоса: Мардонқули модарзод зақон мужассам, модарзод бир инқилобчи бўлуб дунёга келган. Ҳар вақт сиёсий ва ижтимоий инқилоб йўлиға халқға фикр берган.

Русия инқилоби кабирининг арафасинда сиёсат билан итҳом қилиниб, Николай ҳукумати томонидан Тошканд турмасинда ҳибсга олинғон.

Февраль инқилобиндан бошлаб, очиқдан-очиқ ишга киришган. 1917 йил апрель ойинда Самарқандда чиқа бошлаган «Хуррият» газетасига бош муҳаррир бўлуб ишлағон. Керенский замонинда «Шўрои ислом» исми билан уламо қўзғолиб, қора халқ орасинда қора фикр тарқата бошлағач, Мардонқули муфти Маҳмудхўжанинг муъалимо сиёсатини хушламасдан, очиқдан-очиқ уламоға қаршу кетган. Керенский ҳукумати мақсад ва маслаки

билина бошлагандин сўнгра Мардонқули «Мардикорлар жамияти» таъсис қилиб, ўшал вақтидан шўролар ҳукуматиға асос ҳозирламакчи бўлгон. Лекин бир-икки митинг ва йигин қилгондан кейин халқнинг қоралиғи ва уламонинг қаршулиғи сабабли иш фаолға келмаган.

Бу аснода Мардонқули хасталаниб, табобат ва қимиз ичмак учун Самара ва Русия доҳилиға сафар қилгон.

Русия сафаридан қайтгондан кейин 15-20 кун Самарқандда туруб ўзининг бир хусусий иши учун иккинчи дафъа Масковга боргон. Бу сафаринда икки ой Масковда туруб, Октабр инқилобини бошидан ўткарған. Октабр инқилобиндан сўнгра Самарқандға қайтиб, «Иттифоқ» жамиятиға кириб, шўролар ҳукумати манфаатиға ишлай бошлагон. 1918 йил бошларинда Самарқанд уездининг милиция бошлуғинда ноиб сайланиб, уездда ишлаган. Самарқанд бўлустини ва қишлоқларининг ҳар қаюсинда қозон қурдуруб, халқни 1918 йил очлиқ фалокатиндан бир даража қутқазган.

1918 йил баҳоринда Колесов Бухороға ҳужум планини қураётганда Колесовни бу фикрдан қайтармоқ ва икки орани ислоҳ қилмоқ учун Бухороға борди. Лекин ислоҳға мувофиқ бўла олмади, Колесов ҳужуминдан бурун Самарқандға қайтиб келди.

1918 йил июнь охирларинда хасталаниб, бир ойлиқ рухсат билан Русияга саёҳатга кетди. Бу аснода Оренбург воқеалари ... сабаб, йўл боғланган.

Мардонқул Красновод билан Туркистонға қайтмоқчи бўлуб, Масковдан Кафказға ошган. Лекин Ашқобод воқеаси бошланиб, Красновод йўли ҳам боғлангон. Бутукуф замонинда истифода қилиниб, бир йўлини топиб, Мардонқули Истанбулға ўтган. Туркларнинг англислар билан муторака масалалари кўзғолгонда, Истанбулда турмасдан, яна Кафказға ўтган. Сўнгра Кафказдан бир йўлини топиб, Туркистон тупроғига чиқгон. 1918 йил қишининг қор ва бўронлариға қарамасдан, тевага миниб, туркман чўлини ошган. Чоржўйдан темир йўлиға миниб, Самарқандға етишган.

Бу вақт Самарқанднинг энг таҳликали, энг фожиали кунлари эди. Маазалик Мулло Мардонқули халқ хидматиға кириб ишлади. Лекин миллатчи руслар ва болшевиклиги уғрەқ деб билган

баъзи хонлар Мулло Мардонқулининг ислоҳкорона фикрларига йўл бермадилар.

Сўнгра юқорида муфти Маҳмудхўжа таржимасига ёзиб ўтганимиз каби 1919 йил 25 мартда Самарқанддан муфти Маҳмудхўжа билан бирга асрорангиз бир сувратда ғойиб бўлди.

Мулла Мардонқули бир завои мужассам, модарзод бир инқилобчи эди. «Муосо» политикасиндан ҳеч хушланмас эди. Риё ва табъарисга ҳеч майл қилмас эди, инқилоб йўлига ўтди. Мундан тўбдан, бўмбадан, пўртанадан, тўфондан қўрқмай, ўзини ҳар бир таҳликага ура эди.

Мулла Мардонқули сахий, карим, ҳалим ва мурувват каби фазоили инсониянинг кўписига муттасиф эди. Шахсий душманлик нимадир, билмас эди. Бу киши, ҳатто шахсигаму қасд қилса ҳам, яна ул кишига яхшилиқ қила эди. Ўзи бир фақир бўлдиғи ҳолда бор ва йўқини инсоният йўлига сарф қилишдан тўхтатмас эди. Шахсига душманлик қилгонларга бир холои истеҳзо билан муқобала қилиб, ишни зарофатга ҳамл қила эди. Лекин инсоният душманларига тўб каби, бўмба каби бераҳимона муомала қила эди. Хулоса, Мулла Мардонқули инсоният йўлига бир оташпора эди. Ҳайфоки, Туркистон шундоқ бекаслик бир чоғинда мисли дунёда оз кўрунадиргон 38 ёшиндаги ёш ва йигит бир ўғлини бўш-бўшина қўлдан берди.

Мулло Мардонқулидан ёдгор ёлғуз икки сағир қиз бола қолди.

Мулло Муҳаммадқули Ўринбой ўғли

Мулло Муҳаммадқули 1891 йилинда Самарқандда мўътабар бир хонадонда дунёга келган. Самарқанднинг эски мактабларинда хат ва саводини чиқариб, тижорат ва деҳқончилик ишига машғул бўлгон. Самарқандга янги фикрлар кира бошлағоч, муфти Маҳмудхўжанинг олдина шогирд ва муовини бўлиб чиқгон. «Самарқанд» газетаси ва «Ойина» мажалласининг нашрига моддатан кўб ёрдам берган. Самарқанд кутубхона ва мутолаахонасини бир неча қотла моддий таҳликадан қутқазган. Шакурий мактабига ҳар вақт муованат қилгон. 1914 йилдан бошлаб, ўз уйинда махсус бир мактаб очиб, муаллим сахлаб, 40-50 нафар халқ болаларини ўқутган. 1918 йил охирларигача бу мактаб да-

вом қилиб, сўнгра ҳукумат ҳисобиға ўтди. 1912 йилда Масков, Варшав, Одес, Истанбул, Вена шаҳарларина саёҳат қилиб, яна Варшава усти билан Туркистонға қайтгон. 1914 йил жаҳон муҳорабаси арафасинда Самар, Кафказ, Нижний ва Қозон шаҳарларини саёҳат қилиб келган.

Русия инқилобидан сўнгра бутун халқ хидматиға киришган. Керенский замонида «Хуррият» газетаси ақчасизликдан ўлар қолға етишганда Мулло Муҳаммадқули бу газетанинг нашрини ўз бўйниға олгон. Газета «Иттифоқ» жамиятининг нашри афкори бўлуб, Керенский замонасинда бошлаб шўролар ҳукуматининг манфаатиға афкори нашр қилингон. Муҳаммадқули «Хуррият» газетаси 1918 йил июнь ойинда ҳукумат ҳисобиға ўтгунча бу газетанинг масорифи нашриясини берган.

Оқибат 1919 йил 25 мартда Муҳаммадқули муфти Маҳмудхўжа ва Мардонқули билан мазкур сафарға чиқгон.

Мулла Муҳаммадқули Самарқанднинг энг ҳимматли ва жавонмард йигитлариндан эди. Ҳар вақт умумий ишлар, халқ манфаати, мактаб ва маориф тўғриларинда олдин сафда турди. Бу хусусларда ақчасини ва умрини аямасдан хидмат қилди. Тилидан ва қўлидан бирон киши озор топмади.

Мулло Муҳаммадқулиға ажиб бир сифат кўрунди: ўзи Самарқанд сарватдорлари қаторинда ҳисоб қилинса ҳам, ҳамиша «Иттифоқ» жамияти – заҳматкашлар фирқаси билан ишлаб келди. Бу тўғрида кўб ақча сарф қилиб, «Хуррият» газетасини воситаси билан «Иттифоқ» афкорини нашр қилиб турди.

Мулло Муҳаммадқулидан уч қиз (каттаси 10-яшар) ва бир ҳамшира қолди. Мулло Муҳаммадқулининг волидаси ҳануз тирик бўлуб, мусибатларнинг энг оғири бу бечора хотуннинг бошиға тушди.

Мулло Муҳаммадқулининг оила ва ақрабосининг мотамиға иттифоқ қиламиз. Билхосса, мусибатзада онасининг сабрини худодан тилайлиқ. Бу жавонмард йигитни Худованди карим раҳмат қилғой эди, деймиз.

Бу фожиали сафарға тасодифий сурагда иштирок қилгонлардан бири Самарқандда муаллимлик қилиб юрган Наим афанди, асли турк зобити ва бири кафказли бир мусофир экан. Абдушукур Абдулҳамид ўғли асли Мулло Муҳаммадқулининг эски хид-

матчилариндан бири ҳам бу сафарда рафиқ экан. Мазкур Абдушукурнинг отаси олти ой ўғлининг мотамига йиғлагандан кейин ўлуб, бутун дунё мусибатлариндан қутулди. Такрор шуҳадои киромнинг руҳларига фотиҳа юбориб, қавм ва ақраболарининг сабрини Худованди каримдан тилаймиз.

Муфти Маҳмудхўжанинг сафари ҳақида ўз фикрим

Муфти Маҳмудхўжа ва рафиқлари сафарининг сири ва асоби ҳеч кимга маълум бўлмай қолди. Булар бу сафардан мақсадлари нима эканлигини ҳеч бир кишига англазмагонлар. Бу тўғрида халқ оғзига тахминий кўб сўзлар тушди: «Булар ҳажга борар эмишлар» ё «Булар Ҳиндистонга бориб, инқилоб қилмоқчи эмишлар» ёки «Булар болшевиклар тазйиқидан қочмишлар» каби сўзларда бу сабаблар аҳволидин хабардор одамлар олдида сабаб бўла олмайдур. Буларнинг шахсларига бул зот фалокат воқе бўлгон эдики, Самарқанддан қочсунлар?

Ўзумнинг хусусий фикримча, бундай бўлса керак: болшевик исминдан Самарқандда ва Туркистоннинг бошқа шаҳарларида кўб тартибсизликлар бўлди, баъзи бир ишларни муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий маҳаллий ҳукуматга ё Тошкандга бориб, маъруза бериб, ислоҳ қилдируб турди. Осипуф воқеасидан сўнгра ҳеч ким, ҳеч бир нарсани тингламайдурган бўлди. Шўролар ҳукуматининг ҳақиқий прутроми ва Москванинг хато ҳаракати Маҳмудхўжа ва Мардонқулларга маълум эди. Эҳтимол, булар Москвага бориб, Туркистоннинг фожиали ҳолларини марказ ҳукуматга маъруза қилиб, ислоҳотни рижо қилмоқчи бўлсалар. Ўренбург йўли боғлиқ бўлғони сабабли Қарши чўли устиндан Кафказга ўтиб, Москвага бормоқчи бўлсалар, зотларни танийдурғонга маълумдурки, булар ҳақ ва юрт манфаати учун ҳар бир таҳликани кўзга оладурган эрлар эдилар. Ҳар ҳолда бизнинг фикримиз бир зан ва тахминдур.

«Меҳнаткашлар товуши».
1920 йил 8 апрель. №152

МАҲМУДХУҶА БЕҲБУДИЙ ХОТИРАСИ

Белгисиз қабрингни қаро тунларда,
Амалимнинг шамин ёқиб изладим.
Қизил ва пок қоннинг исларин сочғоч,
Кучсиз кўйи юрушимни тизладим.

Амалимнинг юлдузиким, кўз тикди,
Қора, жирканж... Ўлим қони ерларга,
«Савол» бердим: «Йўқотқоним қайда?» – деб,
Ўзимни ҳам ютмоқ бўлғон эрларга.

Қўлиндоғи тутам-тутам гулини,
Қабринг топиб, сочмоқ учун тиришди;
Гул ўрнига заҳар тилар муҳитда
Унинг қилғон бу ишлари бўш ишди...

Мен-да отсиз, у муҳитнинг олдида,
Қабринг топиб, кўз ёшимни тўкмакга.
Ҳамда аччиғ ҳиддатим-ла ул ерда...
Оқ каллалик қаро девни сўкмакга...

Шунинг учун юлдуз каби ёрқираб,
Элда қолғон исминг билан тураман;
Шу исмни эслаб, чизган йўлингдан
Йироқ кетмай, қимирламай юраман.
Азиз отам, қўлимдағи гулларни,
Мотам гули бўлғонини билмайсан;
Шодлик гули кўздан бери сўлғонин,
Ер остида пок руҳинг-ла сезмайсан.

Ана... сочдим қалбимдағи гулларни...
Термак учун чақираман қулларни...

МАҲМУДХҶА БЕҲБУДИЙ

Маҳмудхўжа ўлди... (Ул ким эди?)

Маҳмудхўжа Туркистон деган ўлканинг бошлиғи эди. Маҳмудхўжа Туркистоннинг йўлбошчиси эди. Маҳмудхўжа ўзбек Туркистон боласи эканлигин тушунган бир йигит эди. Шунинг учун у бизга Туркистонга ҳар нави эди.

Маҳмудхўжа Туркистоннинг янгилик даври тарихинда ёруғ бир чироғ эди. Маҳмудхўжанинг нияти Туркистон тарихинда зийнатлик мумтоз ўрин олишга муносиб миръотдир.

Эй, Беҳбудий ўғли! Тинч ёт сағанангда! Бу кун биз, санинг руҳинг роҳати учун дуо қиламиз. Тинч ёт қабрингда, бу кун санинг болаларинг сан учун маросим қиладурлар.

Сан, сан ҳақиқатан масъуд бир одамсан! Негаким: тирик чоғингда қайғу чекканларинг, ўлуминг учун ҳасратлар надирлар? Тирик чоғингда сани сўкмақдан чарчамаганлар роҳат ўқушдан чарчамайдурлар. Тирик чоғингда санга тош отқонлар, тош отмоқчи бўлгонларга ота бошладилар. Чунки санинг ким эканингни оз тушундилар: санинг кимликингни билмаганлар ҳам қайғуларга тушғондилар.

Тинч ёт қабрингда, эй муҳтарам, санинг меҳнатларинг бўшга кетмади, бу кун санинг қадрингни билатурганлар топилди, санинг йўлинг билан кетадурганлар бор, санинг ўрнингни босатургонлар, Тангрига шукр, кўриндилар.

Биз, ҳаммамиз, санинг болаларинг эрурмиз. Санинг тузган плонларинг – бизим йўлимиздир.

Санинг кўрсатган юлдузинг бизим нишонимиздир. Сан бу дунёдан кетган бўлсанг-да, тупроқ ичинда кўмилган бўлсанг-да, хафаланма! Чунки санинг гавданг тупроғга кўмилди.

Оҳ, санинг фикринг, мақсадинг бизда, бизим юрагимизда ўрун топди... Бизга санинг гавдангдан фикринг кераклик эди.

Сан ўлмадинг ва ўлмазсан, яшмакка ҳақинг бордир!
Яшагин, муҳтарам Устоз!

АЙ ДОҲИЙ⁵⁵

Бу кун дунёда бир маҳшар қўпубди,
 Бу ер юзини титратма тутубди.
 Кўк бўлса, қоп-қоронғу чодирини
 Бошига ўраган, йиғлаб ётибдир.
 Кун сайин чиқатурган қуёш бўлса,
 Бу кун чиқмай, қоронғулик сочибдир.
 Мана мадрасалар, юксак минорлар
 Бўйин эгиб, таъзим билан турубдир.
 Кишиларни демайсанми? Нимага
 Йиғи бирлан сурон ва оҳ айтадир:
 «Бу кун Маҳмудхўжа Беҳбудий ўлмиш»,
 Шунинг-чун бутун ўзбек куядир.

В.М. (Вадуд МАҲМУД)

МАҲМУДХЎЖА

Қайси қулоқким:

«Чекил, кет, эй қора булут:
 Кўтар бошингни ёстўқдан!»
 Дебон қичқиришларингни
 Эшитмасами, сончилсун!

Қаю кўзким:

«Мана бу кун чиқди бу ёқдан
 Юқориға кўтарилди», –
 Дебон кўрсатмакинглари
 Кўролмаसा сўқур (кўр) бўлсун!

⁵⁵ Шеърни Баҳодир Каримов нашрга тайёрлаган.

Қайси юрдингким,
Фигону оҳлар тортиб
Таҳсирлар билан инграб
Йиғларингни сезмаса
Туёқлар остида қолсун.

Қаю оёқким
Қора тунда ёлғузликда
Уйғотмоқ-чун тебратканда
Санинг бошингга урмишса
Тамомиси қуруб битсун.

«Меҳнаткашлар товуши». 1920 йил 8 апрель. №152

Ҳожи Мулло НОДИР

ОЛАМНИ ХАРОБ ЭТДИ

Фигонким, зулми истибдод оламни хароб этди,
Ки Беҳбудий афанди доғи бағримни кабоб этди.

Мунаввар эрди Турон ичра ул зот муқаддаским,
Тараққий маҳзанин бизлара ул фатҳи боб этди.

Ки ул «Ойина»си ва хайр бўлуб кўрсатди олама,
Гар истибдод давийи доим они печу тоб этди.

Ки Туркистон аро доҳий лафз эрди ҳар фандан,
Ки ислоҳот шаръи гоясин доим хитоб этди.

Тамаддун оламини билдируб ислом аҳлиға,
Сафолатпешалар бир баҳсига ул минг жавоб этди.

Тушуб бошиға савдойи саёҳатнинг ҳулвиға,
Наим юзбоши ва Мири билан азми шитоб этди.

Муҳаммадқул билан Мардонқули анго рафиқ ўлди,
Саёҳатдир, сафоҳодат дувлат явмин ҳисоб этди.

Жафолар айлабон ул қотил бебок раҳм этмади,
Ки ислом аҳлининг кўз ёшини мавжи саҳоб этди.

Гўё шўр лаъин авлодидандир жаллоди зулмандиш,
Худо ҳукмини анго балобон ул носавоб этди.

Булар умурот эмасдир гар ҳақиқат кўзи-ла боқсангиз,
Булар марзуқи ҳақ даражотининг кори мавот этди.

Қандай дину миллат ўдилар бу зотлар баробар,
Бу янглиғ достоним зуфунун аҳли китоб этди.

Ки олам мавти олам сиртидек бўлсундур таҳқиқ
Ки ибрат аҳли гафлат уйқусидан тарки хоб этди.

Ки Нодир мотами Беҳбудийни хотирга келтурдим,
Тамом банд-банди устухоним изтироб этди.

«Меҳнаткашлар товуши».
1920 йил 8 апрель. №152

Фахриддин РОЖИЙ

ЁДОВАРЛИК

Беҳбудий эди Турон элининг билга отаси,
Эрди бу ватан боғини ангуштнамоси.
Раҳмат сана! Бўлдингми биз, авлод фидоси?
Турон элининг бир буюк ўғлони йўқолди,
Лекин буни-ла саҳнада авлоди чуғолди.
Миллат ғами жисмингга асар этдими, бирдан?
Қон ўлдими кўнглинг ватанингни хотиридан.
Доим эди фикринг ватан аҳли зафаридан.

Турон элининг бир буюк ўғлони йўқолди,
Лекин буни-ла саҳнада авлоди чуғолди.
Сан ҳанги далил ила ватандан сафар этдинг!
Ҳинд аҳлиноми ёки саросар назар этдинг!
Миллатга шаҳодат шарафидан хабар этдинг!
Турон элининг бир буюк ўғлони йўқолди,
Лекин буни-ла саҳнада авлоди чуғолди.
Ҳайрат-ла нурим хадамингни қатъиким эдар ифо!
Мумкинми унутмоқ сани, эй аъни боло!
Бу миллат мазлумами, номинг эдар ийфо?!
Турон элининг бир буюк ўғлони йўқолди,
Лекин буни-ла саҳнада авлоди чуғолди.
Ким ўлмас, ўлар ҳар ким ўлурса бу фазода,
Ким ҳукм ўламаси, ҳар ким ўларса бу фазода.
Бу шарбати ҳар ким ичиюр базми сафода.
Турон элининг бир буюк ўғлони йўқолди,
Лекин буни-ла саҳнада авлоди чуғолди.
Эй саҳнаи тарихга қадам қўйди вужудинг,
Мақбул эди ҳақ инидина нақбили вужудинг.
Бор ўл! Яша! Тарихга нузул этди сужудинг.
Турон элининг бир буюк ўғлони йўқолди,
Лекин буни-ла саҳнада авлоди чуғолди.
Жисминг сани ҳарчанд уфул этди жаҳондан,
Руҳинг яна бир дур олиюр ушбу замондан.
Бир руҳ мужассам ҳур нурисан ҳама ёндан.
Турон элининг бир буюк ўғлони йўқолди,
Лекин буни-ла саҳнада авлоди чуғолди.

«Меҳнаткашлар товуши».
1920 йил 18 апрель. №153

БЕҲБУДИЙ ҲАЗРАТЛАРИ ТЎҒРИСИДА ХОТИРАЛАРИМ

1907 йилдан бошлабоқ Беҳбудий ҳақида дўст ва душманларидан ҳар турлик сўзлар эшита бошлаган эдим. Ушбу йилларда Самарқандда Демуров босмахонасида ишлағувчи бухоролик Қори Абдулвоҳид котибдан унинг тўғрисида маълумот сўрадим.

Қори Абдулвоҳид: «Ора-сира босмахонага келадир, мутакаб-бирона вазияти бор. Кўришмакка жасорат қила олмадим. Салом бердим, илтифот қилмади», – деб жавоб берди.

Биринчи кўриш

1908 йилда дарс шерикларимдан бўлгон Мирзо Абдулвоҳид билан Бухородан Самарқандга келган эдик. Ушбу саёҳатимизда мулла Абдулқодир Шакурий, мулла Исматулло Раҳматуллозода ва бир қанча Самарқанд маърифатпарварлари оқшом мажлиси учун бизни бир ерга чақиргон эдилар. Мазкур мажлис бўлатургон кун Мирзо Абдулвоҳид билан бирга Янги шаҳарга бораётганимизда чашма йўли билан Абрамов кўчаси орасида ёш бола билан отга мингашиб келаётган маҳобатли бир кимсага учраб танимасак ҳам одоби ислом иқтисосинча салом бердик. Бу одам гоят илтифот билан жавоб қайтариб, ушбу оқшом суҳбат қилишармиз, деб ўтиб кетди.

Ғурубдан кейин ваъда қилингон уйга бориб, ҳозир бўлгонлар билан танишгандан сўнгра ушбу маҳобатлик одам Маҳмудхўжа, ёш бола унинг ўғли Масъудхўжа бўлиб чиқди. Табиий, ушбу мажлиснинг гули Маҳмудхўжа эди. Бу кеча Маҳмудхўжа, кўпинча, фанний масалалардан сўз чиқариб, ердан, кўкдан, ойдан, юлдуздан, қисқаси, ул вақтгача биз эшитмаган нарсалардан кўшгина сўйлади. Ярим оқшомларда мажлис битди. Маҳмудхўжа ўз ўғли Масъудхўжани отиға мингаштириб кетди.

Мана бу Маҳмудхўжа ҳазратларини биринчи кўришимиз ва танишимиз бўлди.

Иккинчи кўриш

Вақти аниқ эсимда қолмагон, бир кун Абдулқодир Шакурий афанди билан янги шаҳардаги уйиға зиёфатга бордиқ. Маҳмуд-хўжа бошиға кигиз қалпоқ, уста ва мардикорлар билан бирга ўз уйининг иморатиға ишламоқда эди. Шакурий афанди мазах йўли билан: «Муфти бўлгон бир одамға ажнабийлар қиёфати ярашмайди; дасторни нима қилдингиз?» – деб тегишди. Беҳбудий ҳазратлари кигиз қалпоққа ишора қилиб: «Бу ажнабийлар кийими эмас, мажусий боболаримизнинг ёдгоридур», – деб кулишди. Ишни ташлаб, чой буюриб, боғчада кўклам устиға бизни ўтқазиб, икки соат чамаси суҳбат қилишди. Музокара мавзуи Туркистон ва Бухоронинг илмий ва ижтимоий аҳволларидан эди. Бу мажлисда Хўқандбой Абдухолиқ ўғли ҳам бор эди.

Мундан сўнгра ҳар дафъа Самарқандға келганимда, мани ўз уйиға чақирар ва муҳаббатидан мамнун қилдирар эди. Беҳбудий афанди билан Бухорода икки қатла кўришдим. Биринчи саратон ойи (йили хотирамда йўқ) Қорақўлга туз билан даволаниш учун бораётқанида бир кунлик фурсат билан Бухоро шаҳрига кирган эди. Йўлда тасодиф қилиб, фурсатни борича рафоқат қилиб, шаҳарни кездирдим.

Учинчиси

1912 йил куз фасли эди. Беҳбудий афанди Бухорога бориб, Эски шаҳарда Убайдуллахўжа саройида самарқандлик Мирзо ҳожи ҳужрасида манзил қилди. Ўшал кун Кўкалдош мадрасасига келиб, мени топди. Ҳужрамға кириб, бир чойнак қайноқ сув ҳозирлатиб ичди. Ушбу сафарида кундузлари тамом мен билан юрар ва шаҳарнинг ҳар бир ўрнин кўрар ва оиласи учун керакли нарсаларни бозордан олар эди. Ушбу сафарида, бир куни Баҳуддин зиёратиға бордиқ. Фотиҳа ўқуб, супада бироз сукут қилиб ўтирди. Сўнгра манга қараб: «Айний афанди! Ушбу бузруквордан икки сўз ривоят қиладурлар: бири «Сафар дар ватан!», иккинчиси «Хилват дар анжумандир». «Сафар дар ватан»нинг маъноси: олам аҳволиға илм пайдо қилмоқ, табиатнинг жузъий ва куллий ҳодисалариға воқиф бўлмоқ; маишатлар, шаҳар-

лар, чўллар ва тоғларнинг аҳволини билиб турмоқдур. Қисқаси, олим, том маъноси билан олим бўлмоқдур.

«Хилват дар анжуман»нинг маъноси: зикр ва фикр билан тасфихан ботин қилатуриб, халқ орасига аралаш бўлмоқ, халқ билан ишламак, халқ билан бирга тирикчилик йўлини кўтаришмак, қўлдан келгунча халққа ёрдам қилмоқ, ҳеч бўлмаганда бошқалар бўйнига юк бўлмасликдир.

Шайх Баҳоуддин ҳазратлари ушбу икки қисқа сўз билан жоҳил ва мутаассиб кишиларга, шикорпараст, танпарвар, назр-хўр, хонақонишин эшонларга қаттиқ ва буюк бир сад чеккан. Мутаассиб боёғи мулло ва эшонлар мазкур ҳикматлик сўзларнинг маъноларини таҳриф қилгон. Халқни ушбу бузрукворнинг маърифатидан маҳрум қилиб, ўз нафсларина ором берганлар.

Агар ушбу сўзлар Оврупо файласуфларидан содир бўлгон бўлса эди... Овруполиклар катта ва кичик шаҳарларида қавллар ясаб, мазкур сўзларни олтин билан ёздириб қўяр эдилар», деди.

Ҳожа Баҳоуддин турбати атрофида солингон қабатма-қабат масжидларни кўриб кўп қизди. «Намоз учун бир ерда бир масжид ва суппа кифоя қилар эрди. Бошқа масжидлар ўрнига мактаб солиниб, бунда йиғилгон фақир ва йўқсулларнинг болаларини ўқитсалар эди, шунча сафил кимсалар ўрнига ўз кунини ўзи кўратургон бир тўда фаол одамлар етишар эди», – деди.

Амир Дониёл мадрасасининг харобаларини кўриб, ғоят хафа бўлди. Халқнинг бор-йўғини еган билан тўймасдан ўз боболаридан қолгон вақфларни ҳар томон мусодара қилиб, мадрасаларини қабристонга айлантириб ташлаган амирларга лаънат ўқиди (бу тўғрида «Шўро» мажалласида бир мақола ҳам босдирган эди⁵⁶).

Беҳбудий ҳазратлари билан кейинги мулоқотларим

1917 йил Бухородан Самарқандга ҳижрат қилганимдан кейин бир йил муддати касал эдим. Ғурбат, хасталик, кимсасизлик вақтларимда марҳум ҳар вақт йўқлаб турди. Маънавий оғирлик-

⁵⁶ «Шўро» журналининг 1912 йил 23-сонига босилган «Амир Дониёлнинг қабрдан ёзмиш мактуби» мақоласи назарда тутилмоқда.

ларимни енгиллаштиришда саъйлар қилди. 1918 йил муаллимлик билан шуғулланган замонларимда меним мактабимга кўп келар, талабаларни ташвиқ этар эди.

Муаллимлар мажлисидан ва бошқа илмий мажлислардан ҳеч бир қолишмас эди.

1919 йил февраль ойида Тошкентга бориб қайтди. Мактаб программа ва Тошкентдаги илмий ҳоллар билан Самарқанд муаллимларини таништирмоқ учун муаллимлар мажлисини чақирришга буюрди. Лекин ўз ҳолатининг хилофинча ушбу мажлисга келмади. Шундан кейин кўчада кўрушуб, мазкур мажлисга нима сабабдан келмаганини, иккинчи мажлис учун қайси кун тайинланса, кела олишини сўрадим: «Ҳозир бироз хастаман, кайфим ва фурсатим бўлса, хабар берарман», – деди.

Мана бу охирги кўришимиз бўлди. Орадан бир неча кун ўтар-ўтмас сафарга чиқуб кетганлигини ҳам, шул сафарда Қарши шаҳрида шаҳид бўлганини эшитиб, ҳайрат ва ҳасратда қолдим.

Беҳбудий ҳазратлари ҳақида таассуротим

Беҳбудий ҳазратлари кўринишда ғоят маҳобатлик ва салобатлик эди. Аҳволига воқиф бўлмагон кимса мутакаббир деб гумон қилур эди. Лекин ҳақиқатда мулойим суҳбатлик, такаллуфсиз бир одам эди. Ўз моли ҳақида бўлсин, халқ моли бўлсин, иқтисодга кўп риоя қилар ва ижтимоий аҳволимизнинг тузалиши учун иқтисодга риоя қилишни биринчи шартлардан билар эди. Шунинг учун тўй ва азаларга бўлатургон исрофларни ўзи бутун тарк қилгон ва сўзига қулоқ солатургонларни ҳам тарк қилдиргон эди.

«Зарафшон». 1923 йил 25 март. №32

БЕҲБУДИЙ ҲАҶИДА ХОТИРА ВА ТААССУРОТИМ

Ахлоқи урф ва одатга муҳаббатнинг нақадар таъсири бор эса, одоб ва камол соҳибларининг-да зуҳурига замоннинг шул қадар дахли бордур.

Муҳитимизнинг соир муҳитларга назаран маорифдан бебаҳра бўлғони учун ҳар он ва ҳар қадамда мухталиф жойларда тарбияланган инсонларга тасодиф этганимиздек замон бизга баъзан тарбиялик адиб ва файласуфлар ҳам берадур.

Ғаззолий, Абул Ало, Ибн Сино, Форобийлар замониға кўра, олам фалсафаға зуҳур этиб, қувваи илмия ва вусъати фикриялари билан шуҳрат топғонлар. Олами инсоннинг ақлиға келмаган ва замонлардан бери кўруб кечирмакда бўлдиғи одоб ва одоти эътиқодияларига бус-бутун муғойир сувратда динларнинг бир-бир зуҳур ва интишорига ким таажжуб этадир?

Ҳар бир бузғунлиқнинг тўғриланиши ва ҳар бир жаҳолатнинг ниҳоятланиши бордур. Аммо шул ерда таажжуб этарлик ва инсонни ҳайратда қолдирарлиқ нарса бор эса усул ҳам бузғунлиқ ва жаҳолат зарарларин тушунуб, унинг ислоҳ ва дафъига жасорат ва ҳамият сарф этатурғон зотнинг зуҳур этишида қандай интибоҳ ҳосил этганидур.

Ҳар томони жаҳолат булутлари билан иҳота бўлунғон бир муҳитда хурофот ва авҳомоти ботила билан миялари қотғонлар орасида жаҳолат ва жаҳолатнинг зарарларин англаб, унинг ислоҳ ва дафъига жасорат қилиб ва сарфи ҳиммат этмак ҳар бир кимсаға насиб бўлмас.

Маорифдан бебаҳра ватанимизда ва жаҳолат уясиға ўхшағон муҳитимизда Беҳбудий афанди каби зотнинг етиши ва жасорати ғауронаси билан ватанимизни маориф нури билан нурлантириш учун урунганлиғи ҳар бир қалам эгаларига, айниқса, матбуот оламида яхшигина маълум ва машҳурдур.

Шунинг учун Беҳбудий афандининг мадҳ ва тавсифи тўғрисида ортуқ ёзишға лузум кўрмайман. Фақат шул қадар сўзламоқға тўғри келадурким, 1912 йилларда Беҳбудийнинг раёсати ости-

да «Нашри маориф» учун урунмоқда бўлгон зотларнинг самари ижтиҳодлари бўлуб, ман ҳам ўзумда бир интибоҳ ҳусулини ҳис этмакка бошладим. Маълумотимни юксалтмак учун Оврупога сафар этмакчи бўлдум. Ватанни тарк этмасдан бурун Беҳбудий афанди каби маорифпарвар маълумотлик зотлар билан машварат этишни лозим кўруб, Беҳбудий афандининг ёнига бориб, маҳфий равишда фикримни сўйлаб ва унинг маслаҳатини сўрадим.

Беҳбудий афанди меним сўзимни эшитганидан кейин нақадар суюнганлигини ҳеч бир йўл билан тақрир эта олмайман. Бир қадар меҳмоннавозликдан сўнгра қайси томонга ва қайси ерга қадар боришимни сўради. Мен ҳам ўз фикр ва мақсадимни баён этдим. Беҳбудий афанди меним фикримга қарши шундай бир баёнотда бўлди: «Истанбулда доимий сувратда хидматингиз зарур эмас. Чунки ҳозирликда у ернинг инсонга эмас, пулга эҳтиёжи бор. Инсонга эҳтиёжи бўлган ҳолда ҳам сизнинг хидматингиз билан масала ҳал бўлмас. Ўзингиз билан олиб боратургон икки юз сўм уч ой ичида тамом бўлур. Сўнгра сизга ул ерда ҳеч ким ёрдам этмас, ортиқ даражада машаққат ва заҳматларга дучор бўларсиз ва муддаоингиз ҳам ҳосил бўлмас, фақат мен айтганимдек ҳаракат қилингиз, олий мақсадингизга етиша олурсиз, деб умид этаман.

«Сиз меним кўрсатганимдек, Истанбулдаги Боязид живоридаги талабалар жамиятига бордингиз, маним ва Ғаспринский Исмоил афандининг салом ва мактубини у ерга етказингиз, сўнгра жамият сизга хидмат ўрнини кўрсатар ва хидматдан форуғ бўлганингиздан кейин сизга Миср таҳсилини таъриф этиб ва ҳар бир жиҳатдан сизга ёрдам ва маслаҳатлар берар», – деб ўз либослариндан менга сафар либослари тайёрлаб, Истанбул ва ёхуд Мисрга бориб адрес юборганимдан кейин доимий равишда таҳсил масорифи юбориб туришини ваъда бериб, Боғчасарой – Севастопул ва Истанбулга тавсия қоғозлари бериб узотди.

Боғчасаройда Исмоилбек Ғаспринский афандининг зиёрати-га мушарраф бўлганимдан кейин Истанбулга бориб, Беҳбудий ва Ғаспринский афандилар томонидан берилган тавсиф қоғозлари воситаси билан «Ҳилоли аҳмар»га ёзилиб, бир неча ой хизмат қилгонимдан сўнг Мисрга бориб таҳсилга шуруъ этдим. Беҳбудий афанди таҳсилим асносида турлик йўллар билан таҳсили

масорифни таъмин учун у ёқдан-бу ёқдан иона тўплаб юбориб туруб эдиким, бул бир кўб ватандошларга маълумдур.

1914 йилда Беҳбудий афанди ўзининг машҳур саёҳатида Мисрга келган эди, у ерда маориф доираларини таҳқиқ этгандан кейин Миср фиръавнларига оид осори атиқаларни кўздан ўтказиб, асрларга оид тарих ва хатларни ўз дафтарига қайд ва таҳрир этиб, ватанимиз мактаб ва маориф доираларига ярар умиди билан хариталар ва янги табъ бўлингон арабий ва оврупо тиллариндан таржима этилган китоб ва расмларни тўблаб, сандуқига жойлашдириб, Мисрда машҳур матбаа соҳиби китобфуруш Халбий воситаси билан Русияга юборгон эди. Китоблар денгиз каноринда Искандария дейилган ерга келиб етганидан кейин ҳарби умумийнинг эълони муносабати билан парахўд юришининг мумкин бўлмоғони учун китоблар тақрибан уч йил сўнгра мазкур Халбийга қайтарилгон. Китоб, харита ва расмлар ҳозир ҳам Мисрда Халбий қўлида омонат турадур.

Хулоса: «Нашри маориф» тўғрисида ватанимизнинг биринчи қаҳрамони Беҳбудий афандидур.

Тараққий ва такомул ҳам фазоили башария тўғрисида жисмонан ва молан фидокорлиқ кўрсатган йўлбошчидур.

Беҳбудий афанди бутун қуввати фикрия ва молиясини тараққий ва такомул йўлида сарф этгани каби ва ўзини-да халқи учун қурбон этди.

«Зарафшон». 1923 йил 25 март. №32

Абдулҳамид АЗАМАТ

БЕҲБУДИЙ ҲАҚИДА ХОТИРАЛАРИМ

Самарқанд ёшлари ўртасида Беҳбудийни билмаган одам йўқдур. Мустабид ҳукуматнинг қаттиғ назорати, марҳаматсиз тафтишлари ҳукм сургон бир вақтда ул эски шаҳардаги ўз ҳовлисини муаллим Абдулқодир Шакурининг усули жадид мактабига бериб, ўз ҳимояти остида уни бир неча йил ёшлатди. Самарқанд-

да етишган ёшларнинг барчаси деярлик мазкур мактабдан баҳра олдилар.

Ўра идоранинг 1906 йилги зулми замонида мактабга ўрус муфаттишлар келиб кирган чоғда жуғрофия, тарих ва ҳисоб – китобларини отхоналарнинг охури тагида ёшируб юрган вақтлардаги азоб ва масъулиятлар Абдулқодир афанди билан баробар, албатта, Беҳбудийга ҳам тушгандур. Мустамлакачилик даврида Туркистоннинг истиқболи учун бирдан-бир умидлик билим ўчоғини ўз ҳовлисида тутқони сабаблик Беҳбудийга кўпрак қийноқлар кўришга тўғри келгандур. Лекин Туркистоннинг ёруғлиғига қаҳрамонона кўкрак бериб, иш қилғувчи бу жамоат ходими олдида булар ҳеч нима эмас эди.

Ул ўзини ҳам ўшал мактаб ичида ишлатар эди. Юқори синф талабаларига баъзан ўзи жуғрофия ва тарихдан дарс берар эди. Мактабнинг йиллиқ имтиҳон вақтларида бу муҳтарам отанинг юзида шодлиқ ва руҳлик аломатлари кўринар эди. Келгуси кунларнинг турмушини гуллантирувчи умидларнинг бу вақтларда тоғин бир қадам илгари босқонин ўз кўзи олдида халққа кўргазганига суйинар ва шодланар. Унинг билан бирлашиб, бу вақтда ўқитғувчилар ҳам ўқиғувчилар улуғ байрам этар эди.

Беҳбудий афанди ёлғиз мактаб ичидагина эмас, кўп вақтда мактабдан ташқари маориф тарқатиш ишларини ҳам баробар қилиб борди. Халқ ўртасида унинг қилғон ишларини тариқа бўлгандур. Ул вақтда мен ёш ўқуғувчи бўлғонимдан очиқ ёза олмайман. Лекин шундан кейингисини биламанким, 1906 йилларда Ички Русияда бўлиб ўтган миллий қурултойларнинг босилиб чиқғон маромнома ҳам қарорларини, Туркиядан турлик йўллар билан яширин суратда келтирган ҳар хил рисола ва мажмуаларни ўз кўнгли тўлғон одамларга ва мактабда юқори синфдаги ўқувчиларга ҳам муаллимларга тарқатиб, ўқишларини ўтинар ва булар тўғрисида маълумотлар олиш керак бўлса, ўзиға мурожаат қилишни сўрар эди.

Кўп қийноқлар билан Эски шаҳар ўртасида бунёдга келтирган қироатхона ва кутубхона моддий ва маънавий ёқларин мумкин қадар таъмин этулуб, қаримасдан яшаб келди.

Ҳар кун деярлик бир мартаба кириб, унинг бориши ҳаққинда сўрашиб, мутолаачиларнинг ҳисобини билишиб чиқиш ода-

ти эди. Лекин бу вақтларда халқ бу қироатхонага мутолаа учун эмас, балки чой ичишиб, чақчақ қилишиб (гаплашиб) ўтурмоқ учунгина йиғиларлар. Газета, журнал ва китоб ўқийтурғонлар эса жуда оз кўринар эди.

13-йилларда чиқариб турғон газета ва журналларни бир ёқдан ҳукуматдорларнинг қисиши, иккинчи томондан шу ...халқнинг матбуот тушунмағонлиғидур.

Беҳбудий афандининг халқ орасида ман билган хидматлариндан энг яқини Туркистонда ерлик халқ театрини туғдиришдур. Бу ишда уни Туркистон театрининг отаси демак ҳам бўладур. Бу кунларда Самарқандда ташкил топқан театру труппаси ўзиға «Беҳбудий» исмини қўйиб, ғоят муносиб иш қилибдур.

Беҳбудий афанди, бир ёқдан ўзининг «Падаркуш» отлиқ китобини ёзиб, Туркистонда янги адабиётга негиз қўйғонидек, иккинчи ёқдан, шул асар билан ерлик халқнинг ўз орасидан саҳна оламига ишлагувчи кучлар етиштируб, Туркистон театрини туғдирди.

13-йилнинг охирларида «Падаркуш» босмахонада босилиб ётқон вақтларда уни саҳнага қўюб ўтказиш масаласи жуда қизғин суратда кўтарилиб, иш бошлаб, чоралариға киришилган ва рўлларға ярарлиқ кишилар ахтарилиб турғонда ёшларнинг кўписи(га) маҳалла... ёмон кўз билан қарар ота-оналарнинг «оқ» қилишларидан чўчуб, ўзларини четга тортарлар эди. Ниҳоят арслон юраклик йигитлар топилди. Репетицияларға киришилди, иштиёқ қилгувчиларнинг кўписи ерлик халқ ёшлари бўлуб, бариси-да эркак эди. Аммо ерлик халқ хотун-қизларидан бу ўртада ҳеч ким йўқ эди. Хотунларнинг ролини ҳам эркаклар ўйнашға тўғри келди.

Ерлик халқнинг ўз турмушини ерлик халқ ёшлари биринчи маротаба ўзлари турмуш кўзгуси бўлғон саҳнага қўйиш учун қилатурган репетициялардан бирини Беҳбудий афанди ўз ҳовлисида, ўз қарамоғи остида қолдируб, иштирок қилгувчиларға театрнинг аҳамиятини халққа хидмати, ўйналатурғон асардаги қаҳрамонларнинг табиат ва хулқлари ҳақида сўзлаб ўтказди.

Биринчи театр эски шаҳардан йироқ ерли халқдан четда бўлғон рус шаҳри ўртасидаги «Халқ театри» биносида қўйилғон бўлса ҳам, томошачиларнинг кўплиги кутилгандан аллақанча

ортуқ бўлуб келган халқнинг барчаси ерлик халқ деярлик эди. Билетлар етишмаганлигидан ташқарида қолгон халқ фақат театрунинг ичига кириб олмоқ учунгина қанча ақчаларини кассада қолдирдилар. Театру вақтига қарағонда яхшигина ўйналди. Халқ кўп мамнун бўлди. Ушбу театруни қўюб ўтказган ёшлар бу ишдан яхшигина руҳланиб, тарқалмасдан Хўқанд шаҳрига ҳам бориб, ушбу асарни муваффақият билан ўйнаб қайтдилар. Бу театрулардан сўнгра Самарқанднинг эски шаҳар қироатхонаси ва кутубхонаси моддий ёқдан бироз жонланиб қолди. Шунинг билан Туркистонда театру санъати дунёга келди. Уюшгон саҳна ходимлари бўлмаса ҳам йилда 3-4 мартаба ҳаваскорлар уюшиб, театру қўя бошладилар. Театру асарлари («Падаркуш»дан сўнгра) бир-бирларининг кетларидан босилиб чиқа бошладилар. Бу вақттаги қалам аҳллари Беҳбудий афандининг ерлик халқ учун театру тўғрисида тутқон фикр ва мақсадини яхши тутқон бўлсалар керакким, майдонга қўйгон асарлари бариси деярлик ерлик халқнинг соф ўз турмушидан олиниб ёзилгон асарлардур. Чунончи, Ҳожи Муъин Шукруллонинг «Мазлума хотун», «Эски мактаб, янги мактаб» ва «Кўкнори»си, Абдулла Бадрийнинг «Жувонмарг» ва «Аҳмоқ»и, Нусратулло Қудратулло ўғлининг «Тўй» рисоласи. Буларнинг барисиди «Падаркуш» изидан боргонлар.

Мана шундай асарларни саҳнада кўруб, бир турлук тутулгон тўғри йўл билангина театруни яхшигина, енгилгина тушуниб келган халқ инқилобдан сўнг келиб чиққон ҳар турлик англашилмайтурган мафҳумаларда турлук миллат турмушларидан олиниб ёзилгон асарларни бирдан кўз олдида кўруб шошиб қолди. Бировлар икки соат ичида бир нарса ёзиб, саҳнага қўюб ташласалар, бировлар Туркистон театрунинг иккинчи давридагина керак бўлурлиқ «Абу Муслим», «Чин севиш», «Заҳҳоки морон» каби ҳозирги кунда Туркистон учун ҳазми жуда оғир нарсаларни бериб, театруга янгигина ўрганиб келган ёш ҳам кўб эрка томошачилар табақасини оғир бир ҳолда қолдирдилар. Бу асарларни бирдан тугал йўсинда кўрсатурлик ерлик халқнинг театри, саҳнаси ва ундаги асбоблари керагича бўлмағонлиқидан, иккинчидан, ерли халққа ёт бўлгон миллатларнинг турмушини ўзича кўрсата олурлиқ куч ва иқтидорга молик маълумотлик артист ҳам артисткаларнинг орамизда йўқ даражада оз, бир печат

гина бўлгонлиғидан бу қўйилгон нарсалар. Шунинг учун халқ асарнинг чин маъносини тушуна олмай, сарсон бўлуб, томошадан бўш қайтиб кетиб, иккинчи мартаба келишга ҳавас этмайди (1922 йилнинг ёзида Туркистон матбуотида кўтарилган театру масаласи ва унга халқнинг муносабати бу ҳолларни жуда очиқ кўрсатадур).

Инқилобгача Беҳбудийдан сўнгра театру матбуоти майдонида хидматлари кўрилуб, бу кунларда тўхталиб қолгон қалам аҳлларининг янгидан ўз вазифалари бошига келуб ишлариға киришишлари матлубдур. Туркистоннинг илгариги драматурғларидан Ҳожи Муъин Шукрулло ўзининг моҳир ва ўткур қалами билан театру матбуотимизда яхшиғина умидлар боғлатқон эди. Ҳозирги кунда Ҳожи Муъин афандининг юзага чиқмоғи Туркистон театру олами учун жуда зарурдир.

Абдулла Бадрийнинг ёзиб бостурмасдин тутқон кўбгина асарлари борлиғини эшитамиз, буларнинг иш майдониға қўймоқлариға ерлик халқ театру олами сувсаб турса керак.

«Зарафшон». 1923 йил 25 март. №32

Ҳожи МУЪИН

БУЮК УСТОЗИМИЗ БЕҲБУДИЙ АФАНДИ

Бутун ислом дунёси, боҳусус жаҳолат қоронғулиғинда қолгон Туркистон ўлкаси муршид ва раҳбарлариға ниҳоят даражада муҳтож бўлдиғи бир замонда Туркистон халқиға меҳрибон ота ва устоз манзаласинда бўлгон муҳтарам муҳарриримиз муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг табиий ажали билан эмас, балки золим, таассуб ва жаҳолат манбаи бўлгон Бухоро тупроғинда, золимлар қўлинда ваҳшиёна бир суратда ўлдурулганлиғи бутун Туркистон ўлкаси ва туркистонлилар учун ғоят зўр бир зиёндр. Беҳбудий афанди Туркистонда бошлаб қўлиға қалам олиб, халқнинг тараққий ва таолийси учун фойдали мақолалар ёзғон буюк раҳбаримиз эди. Беҳбудий афанди Туркистон-

да янги мактаблар учун бошлаб алифбо ва жуғрофия китоблари ёзгон улуғ устоз ва муршидимиз эди.

Беҳбудий афанди Туркистон тараққийпарварлари ичинда энг аввал мутаассиб уламининг ҳақсиз ҳужум ва такфирлариға учрагон ва шундай такфирлар ила руҳини тушурмай, ўз маслақиндан қилча айрулмай, йигирма йил мутамаддин ватан ва халқға хидмат этган бирдан-бир фаол йўлбошчимиз эди.

Ман бу ерда, бу кичкина мақолада Беҳбудий ҳазратларининг муфассал таржимаи ҳолини ва халқға қилгон хизматларини ёзмоқчи эмасман(ки, бунинг учун неча жилд китоб ёзмоқ керак бўлур), балки анинг баъзи яхши сифат ва хислатлари ила анинг ҳақиндаги хотираларимдан бир нечасини ёзмоқ истайман.

Беҳбудий афанди ила бошлаб танишдигим 1321 санаи ҳижрияда бошлаб домла Саййид Аҳмад Васлий афандининг ҳужрасинда ва мазкур йилда бир-икки келиб-кетдиги учун Беҳбудий афанди ила кўрушган ва танишган бўлсам-да, ул чоқда ҳақиқатан Беҳбудий афандининг муфтилитиндан бошқа қандай фазлу камоли борлигини ва анинг ўзи яхшими-ёмонми – қандай киши эдигини билмаган эдим. Сўнгра 1324 йилда Беҳбудий афанди ўзи ёзгон «Мухтасар жуғрофияи умумий» исмли асарини бостуруб чиқарди ва шунинг ила баробар Самарқандда мутаассиб уламо ва талабалар оғзиндан Беҳбудий ҳақинда такфир ва таҳқир сўзлари эшитила бошлаб, бу сўзлар бутун халқ орасинда тарқалди: «Маҳмудхўжа ер айланадур ва ер тарбуздек юмалоқ, дея экан, ул киши кофир бўлгон» каби сўзлар ҳар ерда сўйлана бошлади. Демакки, Беҳбудий афандининг бошлаб мутаассиб уламо ва қора халқдан такфир сўзи эшитганига мазкур жуғрофия рисоласи сабаб бўлди. Мен шул хусусда ўзимнинг Самарқандда биринчи даражада олиму фозил кишилариндан деб топдигим бир устозим оғзиндан Беҳбудий афанди ҳақинда такфир сўзи эшитганимдан ҳайратда қолиб, мунга чидай олмай дарҳол мазкур китобдан бир донасини сотиб олиб, диққат ила мутолаа этдим. Кўрдимки, Беҳбудий афанди бу китобинда ўз тарафиндан ҳеч бир нарса ёзмай, балки жуғрофия, ҳайъат ва татбиқоти диния хусусинда эски ва янги мўътабар муаллифларнинг сўзларинигина наъл ва таржима этган. Сўзларини-да ақлий ва нақлий далиллар ила исбот этган. Мен шул китобни диққат ила яна иккинчи дафъа ўқуб чиқғоч,

мазкур китобда «такфир»ға сабаб бўлатургон хилофи шаръий сўзларнинг йўқлиғига бутун қаноат ҳосил этдим ва ўшал кундан эътиборан Беҳбудий ҳазратлариға чин кўнглимдан мухлис бўлдим ва анинг ким эканлигини том маъноси-ла билиб олдим. Шуни ҳам ёзмасдан ўтолмайманки, мазкур тарихдан эътиборан ўзимнинг аввалги биринчи фозил деб билган устозимдан бутун ихлосим қайтди. Анинг қошиға бундан сўнг бормаитургон бўлдим. Бошқа эски устозларимдан ҳам юз ўтирдим. Шуни ҳам унутмайинким, мазкур жуғрофия китобининг «Татбиқоти диния» фаслинда: «Баъзи эски хурофот ва исроилият сўзлари бизнинг тафсир китобларимизгача кириб кетган» мазмунидаги жумлалар ўшал вақтда маним фикримда зўр ўзгаришлар ясади, яъни ўшал жумла мени биринчи дафъа фикрий инқилобға учратди. Мен ўшал кундан эътиборан ҳар бир эски ва янги китобларни диққат билан, муҳокама илан ўқуйтургон бўлдим.

Мана шунинг учун мен айта оламанки, менинг тавсеъи маълумотимга турк-татар матбуоти сабаб бўлгонидек, мени биринчи мартаба фикрий инқилобға учратгон ҳам Беҳбудий ҳазратларининг мазкур бир-икки жумла сўзидур. Мен мазкур тарихдан эътиборан Беҳбудий афандиға чин кўнгул ила мухлис бўлдиғимдек, ўша вақтдан бошлаб мавқеи келганда, ҳар ерда ани мудофаа этатургон бўлдим. Ҳатто 1325 йилда шул такфирчиларға қарши бир мақола ёзиб, «Туркистон вилоятининг газети»да нашр этдирдиғим ҳануз хотиримда бордур. Ўшандан бери мен ҳар вақт Беҳбудий афандининг ҳузуриға боратургон ва анинг илмий, ижтимоий ва сиёсий фикрлариндан истифода қилатургон бўлдим.

Беҳбудий афандининг ўз мусоҳиблари ила муомаласи

Беҳбудий афанди ҳалим, зийрак, ғоят заковатли ва қувваи ҳофизаси зўр бўлдиғидек, сўзға-да ниҳоят даражада уста эди. Ул ҳар сўзиға қаноатлантирмак учун турли мисоллар келтура, мавқеи келганда оят ва ҳадисдан далиллар кўрсата эди. Шунинг учун анинг суҳбати ғоят лаззатли ва истифодали бўлар эди. Беҳбудий афанди ҳар вақт «калом ун-нос ъала қадрри уъ-

қулиҳим»⁵⁷ мазмунича мусоҳибларининг ҳолига ва ақлига қараб ўшанга муносиб сўйлаша эди. Баъзан мутойиба ила мажлисдошларини кулдура эди. Анинг суҳбатинда бўлгон киши руҳлана, шодлана ва анинг олдиндан асло турғуси келмас эди. Беҳбудий афанди аксар вақт мақолаларинда ёзиб турдигидек, суҳбат ва мажлисларда ҳам «Бизга икки турли киши керак, бири диний илмларни фалсафалари ила комил билатурғон зотлар, иккинчиси дунёвий илм ила ҳунарларни яхши билган зиёлилар» сўзларини сўзлаб тура эди. Бир вақт (1908 йилда) «Таржумон» газетасининг муҳаррири Исмоилбек афанди Ғаспринский (25 йиллик юбилейсиндан сўнг) Самарқандга келганида, Беҳбудий афанди йиғлагон ҳолда ул зот ... қучоқлашиб кўрушуб, «Бу кун сизнинг ҳузурингизга келиб, суҳбатингиздан истифода қилатурғон зиёлиларимиз йўқ», – деди. Исмоилбек афанди анга жавобан: «Беҳбудий афанди! Йиғламанг! (Мажлисдаги кишиларни ишора қилиб) Мана булар озми?! Яна сизлар тиришсангиз, оз фурсатда миллатга кераклик кўб одамлар етишдира олурсиз», – деди.

Хасму душманлариға қарши муомаласи

Беҳбудий афанди шахсий душманлиқни хоҳламас ва ҳеч кимнинг шахсиға ва шахсий ишлариға тил еткузмас эди. Ўшандоқ ўзини такфир ва таҳқир этатурғон хасмлариға-да қарши ёмон ва ҳақоратомуз сўзлар сўйламас эди. Балки шундай сўзларни эшитганда: «Зотан, мундай дин ва дунёдан хабарсиз кишилардан яхши сўзлар-да кутмак абасдур», – деб кулар эди. «Мундай такфирларни ёлғуз мен кўрган эмас, балки ўтган уламо ва улғу кишилар ҳам ўз муосирлариндан шундай ҳужум ва такфирларни кўриб кетганлар», – деб ўзиға тасалли берар эди. Беҳбудий афандида яна бир хусусият бор эдики, хасм ва душманлари анинг кетиндан ҳар қанча ҳақорат этсалар-да, анинг ҳузурига ўтурғонда ҳеч бир беҳуда сўз айта олмасдан, анга тамлиқ ва мадора этарға мажбур бўлалар эди. Беҳбудий афанди ҳар вақт ўзининг шахсиға тегиб сўйлайтурғон хасмлариға: «Ажабо! Булар на

⁵⁷ Маъноси: «Сўз инсонларнинг ақллариға яраша бўлади».

учун манинг шахсимга тил еткузалар? Мен ўзим яхши-ёмонми ҳар на бўлса-да, ўз миллатимга зарар еткузмайман, балки халқга тўла ва фаол фойда еткузмак учун қўлимдан келгунча чолишман», – дея эди.

Тааддуди завжот ҳақиндаги фикри

Мен 1916 йилларда «Мазлума хотун» исмли рисоламни ёзиб турдигим вақтда (бу рисоланинг мавзуи тааддуди завжот бўлдиғиндан) бирдан зиёда хотун олиш тўғрисида фикрини билмак учун Беҳбудий афандининг қошига бордим ва ондан шул ҳақда фикрини сўрадим. Беҳбудий афанди жавобан шу сўзларни сўйлаган эди: «Мен бирдан ортиқ хотун олишга бутун муқобилман. Зотан, иккинчи хотун олиш учун қўйилгон шарт (адолат)ни ҳеч ким риюя қила олмайди. Шунинг учун агар мен мужтаҳид бўлса эдим, бирдан зиёда хотун олишнинг нодурустлиги тўғрисида фатво берган бўлур эдим».

Беҳбудий ҳазратларининг авсофи олияси ва анинг ҳақиндаги хотираларим кўб эди. Шояд фурсат бўлгонда яна бошқа бир вақтда ёзарман.

«Меҳнаткашлар товуши».
1920 йил 8 апрел. №152

Ҳожини МУЎИН

МАҲМУДУХЎЖА БЕҲБУДИЙ

Маориф ва маданият жиҳатдан кейинда қолгон ҳар бир миллатнинг бир кун интибоҳ даврига етиши табиийдур. Янгигина уйғона бошлагон миллатларнинг уйғониш даври қизиқ воқелик бўлгонидек, ул даврнинг йўлбошчилари ҳам ибратлик можарога молик бўладурлар.

Бизнинг Туркистонда уйғониш даври 1901 йилдан бошланадур. Биз ҳануз уйғониш давридамыз. Биздаги уйғониш ва

янгилик раҳбарларининг бири ва балки биринчиси шубҳасиз Маҳмудхўжа Беҳбудий афандидур. Беҳбудий афанди уйғониш даври ва ўзбек адабиёти тарихида биринчи ўринни олурға мувофиқ бир зотдур. Ул йигирма йиллик хидмати чоғида турлик ёқдан турлик тўсиқларға йўлуқуб, кўб қийинчиликлар кўрди ва охири ўзининг тутқон эзгу маслаги йўлида қурбон бўлди.

Беҳбудий афанди 1901 йилдан бошлаб қўлиға қалам олиб, халқни уйғотишга киришган ва умрининг охиригача Туркистоннинг янгилик ва юксалишиға ҳормай-тинмай, талашиб-тортишиб хидмат қилгон бирдан-бир фидокор йўлбошчимиз эди.

Насаби, валодати, таҳсили

Маҳмудхўжа Беҳбудхўжа ўғлининг биринчи бобоси Солиххўжа ва иккинчи бобоси Ниёзхўжадур.

Беҳбудий афандининг юқори боболари туркистонлик машҳур Хўжа Аҳмад Яссавийға мансубдур. Беҳбудийнинг иккинчи бобоси бўлгон Қори Ниёзхўжа Урганждан бўлуб, XII асри ҳижрий ўрталарида Амир Шоҳмурод томонидан қорилар етиштуруш учун Самарқандға келтирилган. Ул модарзод кўр (сўқур) бўлуб, умрининг охиригача қорилик билан машғул бўлгон. Беҳбудийнинг ота-боболарининг ҳаммаси қори (ҳофизии Қуръон) бўлуб, қорилик ва баъзи вақт имоматчилик билан умр ўтказганлар.

1868 йилда руслар Самарқандни забт этгач, Маҳмудхўжани отаси Беҳбудхўжа ўзининг оиласини олиб Самарқанд уездининг Сиёб бўлусидағи Бахшитева қишлоғиға кўчуб чиқгон ва шунда 7 йил чамаси имом ва хатиб бўлгон. Беҳбудий афанди шул қишлоқда 1291 ҳижрий йилда 10 зулҳижжа ойида оқшом (1874 йил март) дунёға келгон.

Беҳбудий афанди 6-7 ёшға кирғач ўзининг катта тоғаси бўлгон Муҳаммад Сиддиқ ҳузурида ўқуб хат ва савод чиқаргон, сўнгра қори бўлмоқ учун отаси ҳузурида ўқуб, 3-4 йил ичида Қуръонни бутун ёдлагон. Бунинг билан ҳам қаноатланмай, ўзининг кичик тоғаси бўлгон муфти мулла Одил ҳузурида дарс ўқурға киришган. Арабча сарф, наҳвдан «Кофия» ва «Шарҳи мулло»ни, мантиқдан «Шамсия»ни, фикҳдан «Мухтасар ал-виқоя»нинг биринчи дафтариини ва биров «Ҳошия»ни мазкур зотнинг ҳалқай

тадрисида ўқуғон, ҳисоб илмини ҳам (масоҳатгача) шул кишидан ўрганган.

Беҳбудий афанди ёшлиқ чоғида ўткур зеҳнлик ва ўқишга жуда ҳаваслик бўлгон. Устозининг бир қатла ўргатиши билан сабоқини ўрганар экан. Ўзи гоят ҳалим, адаблик, оз сўзлик, ўйин-кулгуни севмайтурғон бўлгон.

Мирзолик, муфтилик даври, ҳаж сафари ва фикрининг очилиши

1311 ҳижрий йилида отаси ўлғоч, Беҳбудий афанди ўқишни тарк этиб, бирон касб-кор қилишга ва ўз маишатини ўзи таъмин этишга мажбур бўлди. Самарқанд уезднинг Чашмаиоб бўлусида янгигина қози бўлгон тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг қошида мирзолик хизматиға кириб ишлади. Бунда қилгон икки йиллик хидмати чоғида ул қозихона ишлари билан ошно бўлди.

Масоили фикрҳия, мерос тақсими ва бошқа муфтиликка тегишлиқ нарсалардан хабардор бўлди. Икки йилдан сўнг тоғаси қозилиқдан бекор бўлгонда Беҳбудий афанди Кобуд бўлусининг қозиси Мулла Зубайрнинг⁵⁸ қозихонасиға мирзоликка кириб, бунда 1-2 ой ўтмай муфтиликка ўтди. Неча йиллар шунда муфтилик билан кун кечирди.

Беҳбудий афанди 1317 (1899)да ўзининг дўсти бухоролик Ҳожи Бақо билан ҳаж сафариға чиқди. Бориш-келишда йўлда Истанбул, Миср⁵⁹ каби катта шаҳарларға кириб, улардаги баъзи янги-эски мактабларни, айниқса, Мисрдаги «Жомеъ ал-Азҳар»-ни зиёрат этди. Қайтишда Миср ва Истанбулдан турлик янги китоблар келтурди. Бу муборак сафар Беҳбудий афандиға анчагина ибрат ва интибоҳ берди.

Ҳижоз⁶⁰ сафаридан кейин Беҳбудий афанди Боғчасаройда чиқатурғон «Таржумон» газетасини олдируб ўқуй бошлади. Ик-

⁵⁸ *Мулла Зубайр* (Мулла Зубайр Яхшибой ўғли) – 1894 – 1895 йиллардаги Кобуд волости қозиси.

⁵⁹ Муаллиф мамлакат номини шаҳар маъносида янглиш қўллаган. «Жомеъ ал-Азҳар» мадрасаси Мисрнинг пойтахти Қоҳира шаҳридадир.

⁶⁰ *Ҳижоз* – бу мамлакат 1932 йилдан бошлаб «Ал-Мамлака ал-Арабия ас-Саудия» (Саудия Арабистони) деб атала бошлаган.

кинчи ёқдан турлик илмий, фанний китобларнинг мутолааси билан маълумотини кенгайтурди. Оз вақтда дунё сиёсатидан ва замон аҳволидан хабардор бўлди.

Беҳбудий афанди бир неча йил (1901 – 1905 йилларда) фикрий инқилобга⁶¹ учраб, эътиқодсизланиб юрган бўлса-да, лекин сўнгра кўб мутолаа соясида ва ҳар бир диний-фалсафий масалаларни текшириш натижасида эътиқодини тасҳиҳ ва таъдил этди. Тараддуд ва шубҳалардан чиқиб диндор ва маҳкам эътиқодлиқ бўлди.

Хидмати қаламияси

Беҳбудий афандининг халққа қилгон хидмати кўбдур. Биз бундан фақат унинг хидмати қаламияси тўғрисида қисқагина ёзиб ўтмак билан kifояланамиз.

Туркистон ўлкасинда миллий газета йўқлиғи ва «Таржумон» газетасининг шеваси оғирлиғи ҳам Туркистонда керагинча тарқалмағонлиғи учун Беҳбудий афанди 1901 йилдан эътиборан Тошкандда чиқмоқда бўлгон миссионер Остроумовнинг «Туркистон вилоятининг газети»да мақола ёза бошлади. Бу газетада доим ижтимоий, илмий мақолалар бостируб, 1905 йил 15 октябр манифестиғача халққа янги фикрлар бериб турди.

Бешинчи йил ўзгаришидан кейин Русия ва Туркистонда турлик миллий газета ва журналлар чиқа бошлади. Беҳбудий афанди бу газеталарнинг кўбисида ҳар мавзуда мақолалар ёзуб, халққа раҳбарлик этар эди. Дума ва сайлов масаласи кўзғолгонда шул мавзуға оид керак оғзаки ва керак матбуот орқали халққа фойдалиқ маълумот ва таълимот бериб турди. 1321 (1903) йилда Самарқандда янги мактаблар очила бошлагоч, Беҳбудий афанди, бир ёқдан, халқни мактаб ва маорифға ташвиқ этганидек, иккинчи ёқдан, бу мактаб учун форсча ва ўзбекча турлик китоблар ёзди ва уларни ўз масорифи билан босуб тарқатди. Биринчи мартаба ўз тилимизда харита ва тиётр рисоласи ёзиб, таъб ва нашр этди.

⁶¹ Фикрий инқилоб, яъни фикрий ўзгариш, тафаккурда янгиланиш.

1913 йилда Самарқандда биринчи дафъа «Самарқанд» отлик бир газета чиқарди. Бу газета моддий жиҳатдан торлиқда қолиб 44-сонидан кейин ётишга мажбур бўлди. Бунинг ўрнида «Ойна» исмида ҳафталик бир мажмуа чиқара бошлади. Бу мажмуа керак Туркистонда ва керак дунё мусулмонлари орасида яхшигина шуҳрат ва эътибор қозонди. «Ойна» мажмуаси икки йил чамаси давом этгандан сўнг моддий ёқдан сиқилиб тўхтади. Бу мажмуа тамоман 68 нумер чиқди.

Беҳбудий афанди Кафказ – Татаристон ва Туркистонда чиққан матбуотда доим адабий, илмий, ижтимоий ва сиёсий мақолалар ёзиб турар эди. Унинг мақолалари «Самарқанд» ва «Ойна»дан бошқа тубанда отлари ёзилгон газета ва мажмуаларда босилгон эди: «Туркистон вилоятининг газети», «Тараққий», «Тужжор», «Хуршид», «Шуҳрат», «Осиё», «Турон», «Ўхуррият», «Меҳнаткашлар товуши», «Улуғ Туркистон», «Нажот», «Тирик сўз», «Таржумон», «Вақт», «Шўро», «Улфат», «Иршод», «Тоза ҳаёт».

Бу 18 газета ва мажмуаларда Беҳбудийнинг икки юзга яқин мақоласи босилгондурким, улар бир ерга тўплангонда 5-6 юз бетлик бир китоб бўлур. Беҳбудийнинг мазкур газета ва мажмуаларда босилгон мақолаларининг кўбиси муҳим мавзуларда ёзилгон бўлуб, ҳануз эскирган эмас ва бу кунларда ҳам биз учун дастуруламал бўлатурган фойдалук сўзлардур.

Беҳбудий афанди Феврал ва Октабр ўзгаришидан сўнгра ҳам қўлдан келатургон хидматларини халқдан аямади. Октабр инқилобидан кейин расмий хидматларга киришни истамаган бўлса ҳам, лекин қўлидан келганча ишлади. Халққа яхши фикр ва маслаҳатлар бериб турди.

Беҳбудий афанди 1919 йил 25 мартда йўлдошлари Мардонқули ва Муҳаммадқули билан сафарга чиққанда (Бухоро тупроғида) Қарши шаҳрида Бухоро амирининг золим беқлари томонидан қўлга олиниб, ваҳшиёна суратда шаҳид қилинди, ёши 45 да эди.

«Зарафшон». 1923 йил 25 март. №32

БЕҲБУДИЙ

Туркистоннинг узоқ мозийси қанча порлоқ кўринса ҳам, XVIII асрдан кейинги маданий ва иқтисодий ҳаёти тубанлашгандир. Бу даврда илм ўрнини хурофот, адолат жойини зулм, тараққий ерини таназул олди. Ўрта Осиёдаги бу ҳолатни кўруб тургон ва ўзининг молиға янги бозор қидириб юрган Русия чорлиғи бу вақтдан истифода этмакка киришди ҳам жуда енгиллик ила бутун Ўрта Осиё ўлкасини қўлиға киритди. Шу вақтда Русияда саноат сармоясининг энг юксалган даври бўлгонлиқдан Ўрта Осиёга тезликда темир йўллар солинди.

Русиянинг сармоядорлари рус маъмурлари ила биргалашиб туриб, ерли «ваҳший» халқларни ҳар ёқдан эза бошлади. Ерли халқда ҳам савдо сармоясининг ўсиши, ишчи-деҳқоннинг иқтисодий ва ижтимоий ёқдан сиқилиши «ваҳший» халқлар димоғида ҳам инқилоб ясади. Унинг натижаси бўлуб, Туркистоннинг ҳар ёғида чорлиқ сиёсатига қарши исёнлар кўтарила бошланди. (Масалан: 1893⁶² йилдаги Тошкентдаги «Тош отар» воқеаси ҳам 1898 йилдаги Дукчи эшон воқеалари...)

Мана бу ҳаракат XX аср бошидан жиддий бир шаклланиб, муайян бир қолибга туша бошлади. Агар бу ҳаракатга синфий ва ижтимоий ёқдан боқсак, маҳаллий буржуваннинг жонли тус олиб, тажассум этишининг биринчи кўриниши эди. Бу давр (уйғониш даври) дарабеклик (феодализм)нинг эски одатларин тузотди. Илмга, маданиятга кенг йўл ҳозирлади. Маориф масалаларин замон эҳтиёжига кўра ислоҳ этди. Мана, Беҳбудий шу даврнинг кишиси, тарихнинг маълум бир босқичида ва тарихий ўсишда муҳим хизмат қилгонлардан биридир.

Беҳбудийнинг хизмати франсузларнинг Жан Жақ Руссо, русларнинг Ломоносов, Чернишевский ва Писаревлари, Кафказ туркларининг Фатҳали ва Нажафбеклари, татарларнинг Маржоний ва Носирийси ила бирдур.

⁶² Янглиш. Қўзғолон 1892 йилда бўлган.

Ўзбекнинг миллий адабиёти ҳам Беҳбудий ила бошланиб, янги бир йўлга кирадир. Беҳбудий Туркистонни энг аввал чор ҳукумати қўлидан қутқармоқ фикрини элга талқин қилгувчилардан, аҳолининг эзилганлигини биринчи дафъа сезганлардан ҳам бу ҳақда нурли уста йўллар ила халқни истиқбол курашига чақириб ёзгувчилардандир.

Туркистоннинг⁶³ уйғониш даврин уч қисмга – маориф, матбуот ва жамиятга бўлуб, шу даврда рўл ўйнагонларни текшира бошласак, бу ҳаракатларнинг бошида Беҳбудийнинг турғони кўрамиз. «Жуғрофия» исмини халқ тузуккина эшитмаган чоқларда ул ўзининг «Жуғрофия»си ила уламо ва халқнинг сўкишига қарамасдан майдонга отилғони каби саҳна адабиёти-мизнинг бобоси ҳам Беҳбудийдир. Биринчи дафъа ерлилардан иншоға, тарихга тегишли асар ёзиш Маҳмудхўжага насиб бўлғони каби ўзбек тилининг ислоҳи тўғрисида жон куйдируб қалам қимирлатғонлар ичида энг кўб ёзгон ҳам Беҳбудий бўлди.

Унинг энг ёмон кўрган нарсаси истибдод ҳукумати ва истибдод идораси эди. Шунинг учун ул ҳар вақт ўзининг мақоласида рамзлар ила чор ҳукуматини сўкар, баъзи вақтларда очиқ, баъзи чоқларда яширин ташвиқотлар ясар ва Бухоро ҳукуматига ҳужум қилар эди.

Беҳбудий иродасининг кучлилиги, муомалада фавқулода усталиғи, диалектиклиги, назариётчилиғи ила баробар амалиётчилиғи, ҳар ишни ҳаётдан олишлиғи ва иқтисодға аҳамият бериши ила ўз замондошларидан айрилиб, ўзига махсус муҳим бир ўрун оладир. Ул ўзи Туркистоннинг эски мадрасасиндан чиққан бир киши бўлғони ҳолда Ғарб дорулфунунларини битириб келган кишиларнинг қилмагон хизматларини адо қилиб кетди.

Тарихимизда бу кунгача харита чизиб, майдонда кўринган бир киши бўлса, у ҳам ёлғуз Беҳбудийдир. Мана шу муҳтарам сиймонинг кўзимиздан йўқолиб, Бухоро амирининг қўлида ўлдурилишига 7 йил тўлиб келаёттибдир. Шу вақтгача матбуотда ёзилгон мақолалардан ва икки-уч марта қўйилгон театрлардан бошқа ҳеч бир нарса қилинмади. Ҳолбуки, бу иш биз учун тарихий бир доғ-

⁶³ Беҳбудийнинг хизмати Туркистон миқёсида бўлғонлиқдан Ўзбекистон демасдан Туркистон деб олинди (*Лазиз Азиззода илоҳи*).

дир. Бизнинг унга эҳтиромимиз маълум бир даврда ул ўзининг бошига тушган тарихий вазифасини ўтагани учундир.

Бу кунда Лондонда Хайём исмига клублар бор. Навоийнинг адабий хизматиға беш юз йил тўлиши муносабати ила франсузлар байрам қилиб, Навоийнинг хизматлари тўғрисида узун-узун мақолалар ёзалар. Кўб узоққа бормасдан татар ўртоқларимизға бир қарасак, Маржоний ва Носирий учун неча юз саҳифалик китоблар нашр этганларини кўрамиз⁶⁴. Албатта, бу асарларнинг тарихий аҳамияти буюқдир. 7 йил жим турдик, бу ҳақда сира тебранмадик, шу етар. Энди, унинг исмини абадий қолдирмоқ учун, ҳеч бўлмаса, унинг номига мактаблар солмоқ, талаба тарбияси учун сармоя (фонд) ташкил этмак, босилмагон асарларини босдирмоқ, таржимаи ҳолин ёздириб, чоп этдирмак, муҳим асарларини тўплаб бостирмоқ вақти етгандир. Агар Ўзбекистонда Навоий ва Улуғбекдан бошқа учинчи бир кишиға ҳайкал қўйиладиргон бўлса, шубҳасиз, у Беҳбудийнинг ҳайкали бўлғусидир. Унинг асарини бостиришда яқин мозийдағи тарихий инкишофимизни билмак учун Беҳбудий эмас, беҳбудийлар хизматлари заминлари ҳам ўрунлари ила танишмоғимизнинг ҳозирдағи ҳам келгусидағи аҳамиятин эсдан чиқармаслик керак.

«Маориф ва ўқитғучи». 1926 йил март. №2(14)

ЭРТУРК

МАҲМУДХҲҲА БЕҲБУДИЙ
(Ўлимнинг 31 йиллиги муносабати билан)

Туркистоннинг атоқли, илмий, адабий ва миллий сиёсий ходими бўлган буюк сиймо Маҳмудхўжа Беҳбудийни русларнинг истаклари билан Бухоро амири томонидан ўлдирилганита бу йилнинг 25 март ойинда 31 йил тўлди. Бул кунда бизлар миллий

⁶⁴ Шу кунларда яна Қаюм Носирийға бағишлаб бир китоб босилиб чиқгонлиги Татаристон матбуотида ёзилди (*Лазиз Азиззода изоҳи*).

озодлиқ курашимизнинг берган шаҳидлари қаторинда буюк маорифчимиз ва миллатпарваримиз Беҳбудийни кўпроқ ёд этурмиз.

Беҳбудий Самарқанд шаҳринда буюк бир диний оилада туғилиб, ул биринчи ўқувни Самарқандда ва юқори таҳсилни Бухоро мадрасасинда кўрган эди. Ул ўзининг мадраса ўқуви давринда Туркистон «қоронғу кечаларининг ёруғ юлдузи» бўлган Аҳмад Махзум⁶⁵ (1816 – 1896)нинг қўлёмаларини кўпроқ мутолаа қилар эди. Бундан ташқари ул Бухоро уламолариндан Икром домланинг тараққийпарвар тушунчаларига тарафдор бўлган ёш уламоларимиздан бири эди. Шунинг учун ҳам Беҳбудийда 1910 йилгачаёқ мамлакатимизда ўсиб бормоқда бўлган жадидчилик ҳаракатларига қизиқуви бошланган эди. Бухорода жадидчилик ҳаракатининг ўсиб боруви, Беҳбудийда мамлакатнинг келгуси тақдирига қизиқишини кучлантирди. Бунинг натижасинда ул 1910 йилда «Бухоро маориф жамияти» қаторига кирди.

Бухоро уламолари ўртасинда топдиги ишончи ва билими натижасинда ул 1911 йилда «муфти»ликка сайланди. Бироқ ул бу буюк ўринда кўп узоқ вақт қола олмади, Бухоро қадимчиларининг фитнаси остинда қолди ва Бухородан Самарқандга қочиб келишга мажбур бўлди. Беҳбудий Самарқандга қочиб келар экан, мамлакатимизнинг келажаги унинг янги усулда тараққиётгина келажак миллий истиқлолимизни еча олади, деб ҳосил қилган миллий мафкурачиларимиздан бириси эди.

Беҳбудий рус тилини яхши билганидан Абдурауф Фитратнинг Истанбулда 1911 йилда форсча ёзган «Сайёҳи ҳинди» номи асарини 1912 йилда русчага таржима қилди⁶⁶. Бунинг билан унинг Самарқандда биринчи фаолиятлари бошланди. 1913 йилда ул «Самарқанд» газетасини чиқарди. Бул газета воситаси-ла Туркистон миллий ҳуррият масалаларини ёритиб борди. Газета 1914 йилда уруш олдидан рус сензураси томонидан ясоқ этилди. Беҳбудий «Самарқанд» газетасидан ташқари, Самарқандда икки ҳафтада бир дафъа «Ойна» (1913 – 1915) адабий мажму-

⁶⁵ Аҳмад Дониш кўзда тутилмоқда (нашрга т.).

⁶⁶ Фитратнинг асарини чор шарқшунос зобити А.Кондратьев таржима қилган ва Беҳбудий нашриётида чоп этилган, бевосита Беҳбудийнинг таржимаси ҳақида маълумот учратмадик.

асини чиқариб турди. Руслар газетани ёптилар, бироқ Беҳбудийнинг қаламини синдира олмадилар. Ул «Ойина» мажмуаси руслар томонидан таъқиб этилгунча бул мажмуа орқали адабий фикрларини Убайдулла Хўжа томонидан чиқарилмоқда бўлган «Садои Туркистон» газетаси орқали сиёсий фикрларини ёзиб борувга муяссар бўлди.

Беҳбудий 1917 йилгача Туркистоннинг ҳуррияти халқимизнинг миллий туйғусини юксак кўтарувга боғлиқ, деган фикр эгаси эди. Бунинг учун ҳам ул миллий маорифни юксалувини миллий қуртулушимизни ҳал этувчи асосий омили дея ўртага қўйди. Беҳбудий ўзининг бул фикрини 1917 йил Феврал инқилобидан сўнг тамоман ўзгартди. Миллий маорифни юксалтув учун энг аввал миллий ҳуррият зарурлигини англади. Шунинг учун ҳам Беҳбудий Керенский ҳукумати давринда Туркистонга миллий ҳуррият лозимлигини тарғиб қила бошлади.

«Ҳуррият» газетасинда, бир томондан, русларнинг Туркистонда юргизган ва юргизаётган сиёсатлари халқ учун зулмдан бошқа нарса эмаслигин баён қилса, иккинчи томондан эзилувлардан, хорлиқлардан ва «русияли хўжайинлар»дан қутулишнинг биринчи поғонаси ўлароқ Туркистон мухторияти зарурлиги устинда фикрлар юрутар эди.

Беҳбудий «Туркистон миллий марказий шўроси»нинг аъзоси эди. У Керенский томонидан 1917 йил апрелда тузилган «Туркистон муваққат ҳукумат қўмитаси»нинг бошида ўлтирган 9 аъзосиндан 6 таси рус бўлуви Беҳбудийда ниҳоят газаб ҳосил этар эди. Беҳбудий «Ишчи, деҳқон ва аскарлар шўроси»да Чўқай бей, Убайдулла Хўжа, Шоҳислом⁶⁷ ва бошқа сафдошлари билан бирликда Туркистон халқини ҳимоячиси эди. Унинг ҳар бир сўзи Туркистондаги русчилик сиёсатига қарши қаратилган эди. Зотан, ул 1917 йилгача мафкурада, айниқса, Туркистон адабиётинда «Остроумовчилик оқими» деб аталган рус таъсирининг ёйилувига қарши чиққан бир адабий, сиёсий мафкурачимиз эди. Рус таъсирига қарши кураш жараёнида унинг энг яқин Му-

⁶⁷ *Мустафо Чўқаев, Убайдулла Хўжаев, Шоҳислом Шоҳаҳмедов* – Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзолари.

наввар қори, Абдуллоҳ Авлоний, Аҳмад Васлий⁶⁸, Баҳромбек⁶⁹, Ашурали Зоҳир ва Ҳожи Шукруллоҳ⁷⁰ сафдошлари бор эди. Беҳбудий русчиликка қарши узил-кесил чиққанлигидан унга иш бошида ўлтирган руслар «Рус демократик инқилобининг ички душмани» деб боқар эдилар.

Беҳбудий октябр инқилобидан сўнг ҳам Русияга бўлган кўз қарашларини ўзгартмади ва ул болшевиклар билан муносабатларда-да бўлмади⁷¹.

Туркистонда беклар ҳаракати (босмачилиқ)ни бошланиши Беҳбудий учун руҳий озиқ берди. Қуроли кучлар билан мамлакатимиз озод бўлувига ишонч ҳосил қилди. Беҳбудий 10 январь 1919 йилда Тошкентда бўлажак қўзғолонга Туркистон бекларини(нг) Чотқол тагида бўлган бир бўлагини ёрдамга келувини уюштириш вазифасини олган эди. Қуроли кучлар етиб келмасдан аввал Тошкент қўзғолони бошланган эди. Қўзғолон енгилди. Тошкентга томон ҳаракатда бўлган Чотқолдаги Туркистон қуроли кучлари Беҳбудийнинг истаги бўйича ўз юрушларини тўхтатдилар. Беҳбудий большевиклардан қочиб, Бухоро ҳудудига кечди. Унинг учун бул ер ҳам хавфсиз эмас эди. Чунки Бухоро амири ўзининг қадимчилик сиёсати билан жадидчилар ҳаракатини тамомила синдирмоқ фикрида бўлдигидан Беҳбудийни ҳам ўзининг қўрқунчли душманларидан бириси, деб ҳисоб этар эди.

19 январь 1919 йил Тошкент қўзғолони⁷² мағлубиятга учраганда, Беҳбудий қандай бўлса-да, Тошкентни руслар қўлидан озод қилиш учун кучлар тўплаш ҳаракатига бошлади. Ул бул ҳаракатини муваффақиятли ўтказиш учун ул вақтда уч имконият борлигини ҳисобга олди. Булардан бириси Фарғона ва Чотқол бекларининг Тошкентга ҳужум этувларини тайёрлаш, иккинчиси Бухоро амирини аскарый кучларини Тошкентга юрувларини

⁶⁸ Аҳмад Васлий – шоир Саййид Аҳмад Васлий.

⁶⁹ Қоровулбеги Баҳромбек Давлатшоев назарда тutilмоқда.

⁷⁰ Ҳожи Муин Шукруллаев назарда тutilмоқда.

⁷¹ Беҳбудий 1918 – 1919 йилларда большевиклар ҳукумати билан ишлашга уриниб кўрган, аммо уларнинг мунофиқлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлган.

⁷² Туркистон ҳарбий нозири Осипов фитнаси назарда тutilмоқда.

таъминлаш ва, ниҳоят, учинчиси 1918 йил август ойдан бери Каспийбўйи вилоятини ишғол қилиб турган англиз кучларини ёрдамга чақиришдан иборат эди. Биринчи имкониятдан фойдаланувда Беҳбудий ул қадар қийинчиликларга учрамаслигига ишониб, Қарши шаҳрига келди. Ул иккинчи имкониятни юзага чиқарув қийин бўлувига қарамай, умидсизланмасдан, Бухоро амири саройинда обрў қозонган дўсти Баҳриддинни амир билан музокара юритувига инонган ва унинг воситаси-ла амирнинг қуролли кучларининг ёрдамини олувга умид боғлаган эди. Учинчи имконият, яъни англизлар ёрдамини уюштириш устинда ул 1918 йил куз ойларинда англизлар билан бир неча марта ба музокаралар юрутган эди. Беҳбудий англизлар Туркистонга аскарий юриш қилишликдан бош тартаётганликларини англади. Ул агар Туркистонда турган англизлар Туркистон озодлиги мужодаласинда ёрдам бермасалар, қуролли курашларнинг устун чиқишлари мумкинлигини ўйлаб яна қайтадан англизлар билан сиёсий масалалар устинда музокаралар бошлашни ўз олдига вазифа қилиб қўйди.

Беҳбудий ташаббусларидан хабардор бўлиб турган Туркистон миллий ташкилоти ўз умидларини унинг ҳаракатларини муваффақиятли чиқуви томон қаратдилар. Иш ва истақлар Беҳбудий кутганича келиб чиқмади. Ул Қарши шаҳринда ўз олдига қўйган вазифаларини ўринлов ҳаракатида экан, қизил Русиянинг Бухоро элчихона хизматчиси Уткин⁷³ воситаси-ла амир томонидан тугилди. Беҳбудий амирнинг Қарши шаҳриндаги волийси Нуриддин Оғалиқ томонидан 25 март 1919 йилда ваҳшиёна ўлдирилди. Беҳбудий «жадидчи» дея айбланиб, амирнинг буйруғи-ла ўлдирилди. Бул эса ниқоб эди. Ҳақиқатда эса Беҳбудийни амир воситаси-ла ўлдириш большевикларнинг совет кўмиссарияти томонидан уюштирилганлиги аниқланди. Буни собиқ «Туркистон жумҳурияти»нинг ҳарбий министри Осипов 1919 йил Бухорога

⁷³ Уткин – Когон фирқа кўмитаси котиби, 1918 йилда Колесов томонидан амир аскарларини қуролсизлантириш гуруҳи аъзоси, номаълум сабабларга кўра, у қутулиб қолган, шериклари амир аскарлари томонидан ўлдирилган. Тарихчи М.Гейнс маълумотига қараганда, В.Уткин 1918 йилда ўлган.

қочган вақтинда «Ёш бухоролилар жамияти» да берган баёнотида билдирган эди.

Туркистон халқи бул усулда бундан 31 йил аввал ўзининг буюк жамоат ва сиёсат ходимидан айрилди.

Большевиклар Беҳбудий номидан ғайриузвий равишда фойдаланиб келурлар. Улар 1934 – 1935 йилларгача Беҳбудийни Туркистонда «коммунизм мафқурасининг бошланғич ходими» деб кўрсатиб келдилар. Ҳатто унинг адабий фаолиятини мактабларда ўз кўз қарашларича ўргатувга қадар йўл қўйиб келдилар. Халқни советга томон хайрихоҳлигини ҳозирламоқ учун Қарши шаҳри Беҳбудий шаҳри деб аталувигачайин «ташаббускорлик» кўрсатдилар.

Беҳбудий номи 1935 йилгача большевикларнинг оғизларинда ҳар кун зикр қилинишгача бориб етди. Қачонки большевиклар «мафкура майдонида енгиб чиққан куч» бўлиб ўртага чиққанларидан сўнг Беҳбудий номини сўзлашликдан воз кечдилар. Сўзланилса-да фақат «совет душмани», «буржуа миллатчилар мафкурачиси ва намояндаси» ва, ниҳоят, «Англиз империализмининг агенти» дейилибгина қўйиладирган бўлди. Унинг исмига берилган шаҳар ҳам яна ўзининг эски исмини қайтариб олди. Большевиклар Беҳбудий чалган сознинг оҳангини бузмоқ учун янги ҳуррият ҳаракатларини йўқ этмоқ учун курашмоқдирлар. Туркистонда бул буюк сиймо Беҳбудий истаклари яшамоқда ва яшаб қолажаклигига шубҳамиз йўқдир. Большевиклар Беҳбудий каби буюкларимизни ҳақорат қилурлар. Бироқ бул ҳақоратларнинг ҳам сўнги келур.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ёш авлодга қолдирган насиҳатлари миллатимизни қалбинда шон ва шараф-ла ҳар доим сақланиб қолажақдир.

*«Миллий Туркистон» журнали.
1950 йил март. №66*

**У САМАРКАНДСКОГО ЖУРНАЛА
«ОЙНА» И ЕГО РЕДАКТОР – ИЗДАТЕЛЬ
МАХМУДХОДЖИ БЕГБУДИ**

Мне давно хотелось познакомиться с Бегбуди, известным народным мусульманским деятелем новой складки. Имя Махмуд Ходжи не только хорошо известно в Самарканде, но и по всему Туркестану и далеко за его пределами.

Еще во время ревизии графа Палена имя Бегбуди фигурировало в первых подписках петиции, поданной туземцами Самаркандской области об упразднении некоторых статей Туркестанского Положения. Конечно, и редакция составленной петиции всецело принадлежала перу г. Бегбуди.

Прошлым летом на съезде инородческих деятелей в Петрограде Туркестанское мусульманское общество набрало уполномоченным от Туркестана Махмуд Ходжи, но он дипломатично отказался. После этого во многих наших местных туземных газетах высказывались сожаления по поводу отказа Бегбуди.

Махмуд Ходжа первый в Самарканде стал издавать туземную газету «Самарканд», а сейчас и журнала «Ойна», несколько юмористического характера.

Его же перу принадлежат так много нашумевшая среди мусульман Туркестана первая пьеса «Падар-Куш», поставленная на сартовском языке сначала в Ташкенте, а потом и в других городах.

Конечно, я давно интересовался личностью этого туркестанского деятеля. И вот на днях мне пришлось познакомиться с Бегбуди.

В большой редакционной комнате в собственном доме Бегбуди на Решетниковой улице меня встретил сам хозяин.

Высокого роста, с желтым болезненным лицом и глубокими вдумчивными глазами с характерно по турецки подстриженной, седеющей бородой, в широком черном бешмете, он скорее походил на интеллигентного турка, чем на сарта или таджика.

Я назвал себя. Познакомились.

– Присаживайтесь, присаживайтесь, – каким-то глухим голо-
сом тихо сказал он мне, указывая на стул.

Большая редакционная комната с окнами на улицу, двумя большими письменными столами по середине, вся увешана кар-
тами, анатомическими таблицами и картинами с портретами
персидской и турецкой царствующих династий. Все турецкого
издания. На полу всюду груды готовых к отправке №№ журнала
и старые оставшиеся от подписки газеты.

Махмуд Ходжа уселся против и вопросительно уставился на
меня своими большими глазами.

– Много слышал о вас, вы едва ли не первый Туркестанский
туземный деятель, ваша недавняя пьеса наглядно показала, что
вы в достаточной степени обладаете и талантом драматического
писателя, – начал я с обычных любезных комплиментов. Тепрь,
вот приехав в Самарканд, почел своим нравственным долгом
увидеть вас и засвидетельствовать вам свое почтение.

По лицу Бегбуди забегали какие-то светлые тени, а глаза ста-
ли шире и чище. Он поклонился, приложив руки к сердцу.

С того момента беседа наша из части официальных вопросов
перешла в дружескую, душевную. Конечно, больше всего гово-
рил Бегбуди, а я лишь подавал реплики и старался натолкнуть
его на интересующия меня темы.

– Дяди мои были арабами, – начал спокойным, утонченным,
красивым слогом Бегбуди. – Это было конечно, давно, лет по
крайне мере 100-200 тому назад. Теперь в нашем роду ничего не
осталось арабского. Учился в наших самаркандских мадрасах, в
Бухаре, а также жил долгое время в Турции и Египте. Побывал
лет 15 тому назад в Мекке, родине св. пророка, да будет над ним
благодать Бога. Был долгое время муфтием у народного судьи в
ст. Самарканде, теперь это оставил, а только иногда езжу в при-
городный кишлак, где правлю дела народного судьи. В Русский
Самарканд переехал я с тем, чтобы учить своих детей по-русски.
С этой целью купил дом на этой Решетниковской улице. Но с
учением мне не повезло. Отдал старшего сына в гимназию, а он
на экзаменах получил двойку, пришлось дать в городское учи-
лище. Теперь готовлю в гимназию, вот его, – указал он мне на

небольшого мальчика в цветном халатике, удивленно уставившегося на меня подслеповатыми детскими глазенками.

– А что вас натолкнуло на издание газеты и журнала, – прервал я Бегбуди, интересуясь узнать его по этому поводу умовоззрения.

– Как что? – возвышая голос ответил Бегбуди, и в его мутных глазах заблестели какие-то белячки. – Разве мы не русские подданные? Следовательно, как и все подданные культурного государства, должны стремиться к яркому свету просвещения. А самый лучший способ к прочищению пути к свету культуры есть пресса. Вот почему ваш покорный слуга впервые в Самарканде взялся за издание газеты «Самарканд», – уже спокойно закончил он.

– Мои номера газеты несли с собой в нашу мусульманскую темную среду свет образования. Я писал о том, что пора ханских времен, времен рабства и невежества, навсегда миновала. Теперь каждый свободно может заниматься тем, чем он желает, каждый по-своему свободно может молиться Богу. Я писал, что русские не на час покорили нас, а навечно. Посему необходимо изучать русский государственный язык в крае, без знания которого почти невозможно обойтись. Я говорил что сила не в одежде, а в сущности. Можно носить и европейское платье, но уметь вместе с тем быть настоящим мусульманином, ибо одежда не может изменить сущность верования одевшего ее.

Но муллы и старое поколение, воспитанные по всем традициям ханских времен, фанатично объявили меня, за мое стремление пробудить инертную туземную массу к свету, руссофиллом, неверным, стремящимся подорвать основы шариата и святой старины, по которым жили их деди и прадеди. За малым числом подписчиков газету через год её существования пришлось прикрыть.

Через несколько времени начал издавать еженедельный журнал «Ойна» с иллюстрациями. Сущность взглядов журнала аналогична с прекратившейся газетой «Самарканд». Но путь к свету я здесь избрал другой. И из обличительной тактики перешел на сатирически – юмористическую, думая, что злым смехом можно больше пробрать, чем бранью и громкими словами проповеди.

Но и этот журнал также не пошел. В прошлом году я насчитывал до 300 подписчиков, а к началу второго года издания их осталось только 200.

Да и то больше всего подписчиков дает Фергана (больше ста), наша Самаркандская область около 50. Таким образом, мне приходится терпеть на первых порах лишь одни убытки.

– Почему вы малое место посвящаете войне? – снова прервал я Бегбуди. – В последнем номере журнала 2-года издания вы посвятили ей лишь несколько сухих слов. А, кажется, тема очень благородная в настоящее военное время.

– Видите ли, – замямвшись несколько ответил Бегбуди. «Время тревожное и писать приходится с большою осторожностью. Тем более, что я не знаю русского языка и, следовательно, мне приходится довольствоваться сведениями из туземных газет. Из-за экономии, а также за отсутствием подходящих сотрудников в журнале я сотрудничаю исключительно один.

Главным образом, в последней своей статье в недавнем выпуске журнала я советовал населению сохранить то прежнее спокойствие, которое оно имеет с начала европейской войны. А главное не слушать глухих слухов, исходящих от владельцев нашего народного невежества и тьмы – ишанов, имамов, мулл и всех к ним приенных. Ибо безусловно глупо и опрометчиво повторять историю андижанского глупца-ишана⁷⁴. Тем более, что ни в одной стране мусульмане не пользуются такими привилегиями и так хорошо не живут, как в России. Отсюда понятны те восторженные порывы патриотического энтузиазма сознательных мусульман – татар Средней России и Кавказа, еще теснее сплотившие воедино инородцев с коренной Россиею.

На недавнем параде 21 октября в Самарканде, на площади в своей речи к г. губернатору я, между прочим, высказал пожелание, чтобы скорее туземцев Туркестана брали в солдаты.

Этим туземцы воочию доказали бы свою патриотическую готовность сложить свои головы за честь своего великого русского государя. Отбывание же воинской повинности туземцами скорее бы пробило брешь в косность и темноту туземной массы Туркестана.

⁷⁴ Бу Гр. Андреевнинг жумласидир.

О причине войны России с Турцией я лишь упомянул, что в этом, главным образом, виновата Германия, заставившая слабую Турцию идти по дороге своего личного разрушения.

– Видите ли, мне самому прекрасно известны все эти закулисные причины. Еще во время объявления европейской войны я путешествовал настоящим летом по Турции, был в Иерусалиме, я видел, что кучка немецких офицеров захватила в свои руки верховную власть и сильно потянуло Турцию по пути своих желаний и вожделений. И Турция, потеряв свою самобытность, очутилась, боясь быть раздавленной, между двумя буферами встертившихся поездов... Как же об этом писать темному народу? Не поверят, да и слухов нежелательных много будет. Лучше совсем не писать об этом.

– Как, по вашему, будет ли рационально для сведения туземного народа об известиях с театра военных действий еженедельно надавать на туземном языке летучки и бесплатно раздавать их среди грамотных туземцев, – спросил я Бегбуди.

– Безусловно это хорошая мера для искоренения пустых слухов и верное средство для правильного оповещения туземной массы о происходящей войне. Но кто-же это предпримет? Для этого нужны деньги и знающие люди.

Мы еще долго беседовали. На прощании Бегбуди дал мне один томик начальной географии на персидском языке для новометодных школ Туркестана.

– Не расходятся, – с сокрушением указал он на целую грудку связанных книг. – Издал 1000 экземпляров, а разошлась в течении 10 лет не более половины. Только раздаю на память почетным лицам, посетившем меня. Легче, кажется, нам Заравшан вычерпать ложками, чем просветить светом европейского учения наш дикий край, – тяжело вздохнул он, подавая еще на память свою пьесу «Падар-Куш» и изданную книжку Фитрата («Индийского путешественника из Бухары как она есть») в переводе А. Кондратьева.

Мы молча распростились...

«Туркестанские ведомости»
17(30) сентября 1915 г., №205

МАХМУДХОДЖА БЕГБУДИ

(к 3-х летию трагической кончины)

Бегбуди родился в Самарканде в 1873 году в семье муфтия. На 27 году свой жизни, после паломничества в Мекку, так же стал муфтием, но вскоре отправился в путешествие в Казань и Уфу, где посетил видных татарских ученых и публицистов, оказавших на него огромное благотворное влияние. По возвращении домой Бегбуди посвятил себя публицистической работе в прогрессивной печати.

Ряд статей его в изданиях туркестанских и оренбургских, и казанских вскоре завоевал ему заслуженную популярность пламенного борца за духовное и политическое раскрепощение его родного народа. Одновременно с этим Бегбуди предпринял издание учебников для узбекских школ по литературе, арифметике, географии, истории в его обработке и много работал по вопросам религии, много трудов которые не напечатаны еще до сих пор.

Известен Бегбуди как драматург. Пьеса его «Отцеубийца» пользуется популярностью среди мусульман. Издавал газету «Самарканд», вскоре прекратившую свое существование за недостатком средств, и в 1912-1913 г.г. совместно со своими друзьями издавал также популярный прогрессивный журнал «Айна» («Зеркало»), который на 45 номере постигла участь его газеты.

В 1914 году путешествовал по Турции и Египту, и привез с собой много ценной литературы и учебных пособий для библиотек и школ Самарканда.

В 1919 году, направляясь из Самарканда в Баку, Бегбуди с двумя своими друзьями остановилась в Бухаре, где он был весьма популярен и имел много друзей среди бухарских революционеров, арестован эмирскими жандармами в Шахрисябзе... После двухмесячных пыток были доставлены в г. Карши, где Тагайбек подверг его нечеловеческим истязаниям. Свирепый Тагай и его придворные обвиняли Бегбуди в поддержке революционных элементов Бухары и приговорили его и друзей к смерти. Истерзанных и полуживых, их заставили вырыть себе могилы, у которых им отрубили головы и тут же зарыли.

За несколько дней до смерти Бегбуди перед сочувствовавших ему бекских придворных, передал своим друзьям на воле прощальное письмо, в котором завещал им жить в дружбе и не покладывая рук работать над просвещением широких масс узбекского народа.

«Мы знаем о своей участи и стойко ждём конца, гордые сознанием, что за свою жизнь сделали, что смогли для нашего бедного народа. Лучшей мезтью за нашу смерть будет свержение деспотического режима и освобождение обездоленных бухарских узбеков».

«Лучшим памятником нам будет возможно большое число школ и не устанная работа на благо и просвещения народа».

Лишь после свержения революцией бухарского тирана Алимхана стало известно о трагической судьбе Бегбуди и его друзей.

Имя страдальца – поэта Бегбуди глубоко чтит весь мусульманский Восток, 20 лет прислушивавшийся к его честному голосу, звавшему все живое и гордое своим сознанием человеческого достоинства на борьбу за свободную жизнь, свет и знание. (ТуркТА)

*«Известия ЦИК Туркестана»,
31 марта 1922 г. №70*

М.Ф.⁷⁵

МАХМУД ХОДЖА БЕГБУДИ

Махмуд Ходжа Бегбуди. 25 марта 1922 года исполнилось 3 года со дня трагической кончины первого узбекского драматурга, поэта-публициста и одного виднейших прогрессистов своего времени Махмуд Ходжа Бегбуди.

Махмуд Ходжа Бегбуди родился в 73 г. прошлого столетия в Самарканде, в бедной семье имама (священника) и кари (преподаватель Корана наизусть), пользовавшегося уважением за сердечное и отдельное отношение к бедному люду.

⁷⁵ Тахаллусни аниқлаб бўлмади.

По окончании медресе, на 20 г. Бегбуди женился, появились дети, семья терпела материальную нужду, так как скудного заработка письмоводителя кази (народный судья) в Кабутской волости Самаркандского уезда, должность которого занимал будущий публицист-народник Бегбуди, едва хватало на неголодное существование.

В то же время молодой Бегбуди усиленно изучал шариат и вскоре благодаря практике у кази, стал заниматься частной адвокатурой (муфтий), в короткое время завоевал симпатии как своих немногочисленных сначала клиентов, так и населения, сразу отметивших в молодом муфтие любовь к бедному народу и посильную службу ему в отставании баев и манаров.

С 1905 года, когда волна Первой русской революции эхом отдалась и по закабеленному самодержавием Туркестану, Бегбуди вступил на поприще просвещения узбекского народа.

Один без средств, Бегбуди переводит, обрабатывает и издаёт для узбекской школы азбуку, первоначальный учебник, катехезис по Закону Божию, географию и историю. Между прочим, Бегбуди издает и первую географическую карту Туркестана и сопредельных с ним стран на узбекском языке. Появление первые учебника по географии на узбекском языке создало шум вокруг имени Махмуд Ходжа Бегбуди. В то время, когда молодежь, тронутая жаждой знания и просвещения, с усердием засела за изучение географии, старики, духовенство и реакционно-клерикальные элементы усмотрели в появлении нового учебника ересь, богоотступничество, и отношение к автору стало явно отрицательным, но весь отдавшийся простветительной работе, Бегбуди путем пропаганды среди друзей и молодежи, все больше расширял круг учащихся Самарканда, и популярность его, как прогрессиста и просветителя неизменно упрочивался и стала известна далеко за его родным Самаркандом.

В 1907 г. Бегбуди совершил первую поездку в Россию; побывал в Петербурге, Казани, Уфе, где познакомился с видными, имевшими на него огромное влияние, и по возвращении домой, весь отдался публицистической работе.

В Оренбургских, казанских и уфимских газетах и журналах появились его статьи, посвященные культурно-просветительной

работе среди широких масс узбекского народа, школе и ее задачам, выявившие его недюжинные способности. Одновременно Бегбуди сотрудничал и в вышедшей в то время в Ташкенте официозной газете Остроумова.

Журнальная и газетная работа вскоре создали Бегбуди заслуженное имя борца за духовное и политическое раскрепощение его родного народа.

В 1908 г. Бегбуди открыл в г. Самарканде первую в Туркестане бесплатную библиотеку-читальню для узбеков, для которой он выписывал и собирал книги, газеты, журналы, учебные пособия и прочие. Библиотека эта, теперь носящая имя основателя, является самой большой в республике на узбекском языке по обилию ценных в ней книг и библиографическим богатством.

Махмуд Ходжа Бегбуди является вместе с тем основателем узбекского театра. В 1911 г. появилась первая его пьеса на узбекском языке с персидским заглавием «Падаркуш» («Отцеубийца» – по узбекский «Отасини улдирган») в 3х д(ействиях) и 4х к(артинах).

Пьеса была принята сочувственно мусульманской прессой и интеллигенцией, как первое драматическое произведение на узбекском языке; но света... ей долго не удавалось увидеть: в те недалекие времена театральное зрелище считалось антирелигиозным поступком; не находились и актеры для постановки драмы и впервые она была поставлена лишь в 1913 г.

В этом же году, при поддержке тесного круга единомышленников-друзей, Бегбуди удается осуществить свою заветную мечту – издать газету на родном узбекском языке. Несколько №№ газеты вышло на персидском языке, большими познаниями, которыми Бегбуди обладал, а также и с русским приложением. Хотя газета пользовалось большим авторитетом в интеллигентско-прогрессивных кругах, ресурсы ее были крайне скудны и на 45 № она прекратилась. Вскоре, однако, Бегбуди основывает популярно-научный и литературный журнал «Айна» («Зеркало»). Журнал этот продержался до 1915 г., но за отсутствием средств также закрылся.

Перу Бегбуди принадлежат еще одна пьеса, ненапечатанная, еще большой труд по наследственному праву (по шарияту), обнимающий 200 печатных страниц, законченный им за полгода

до смерти, также неизданный. Имеется готовый к печати учебник астрономии, составленный Бегбуди по персидским и турецким авторам, много статей по женскому вопросу, от печатания которых он в свое время воздерживался, хотя в беседах и на собраниях всегда выступал ярким врагом закалебания мусульманской женщины и фанатически – деспотического семейного и бытового уклада, в котором держат ее.

Не чужд был Бегбуди и политической борьбе. Убежденный народник – прогрессист, он являлся вождем Туркестанской прогрессивной интеллигенции. Редкий съезд или собрание обходились без активного руководства Бегбуди. После февральского переворота Бегбуди много работал над объединением всех прочих сил мусульман и допускал даже блок с улемистами, яркими противниками которых он всегда был, с октябрьской революцией Бегбуди не колебаясь переходил на сторону советской власти, продолжая работу над объединением вокруг последних всех идейных сил его родного народа. В пресловутом Кокандском правительстве, куда Бегбуди вошел по настоянию своих друзей, он был непримиримым противником националистов и работал в пользу коалиции с большевиками. Но вскоре он отошел от политики и ко времени ликвидации «автономной республики» Бегбуди в рядах ее деятелей уже не было.

В январе 1919 г., по дороге из Самарканда в Баку, Бегбуди со своими друзьями Марданкулы Шахмухаммадовым и Мухамедкул Урунбаевым остановились в Бухаре, где он имел много друзей среди бухарских революционеров.

Проведавшие о пребывании Бегбуди с друзьями эмирские агенты арестовали всех троих в Шахри Сабзи. Через 2 месяца узников перевезли в г. Карши, где бек Тагай подверг их не человеческим пыткам и мучениям. Но кротость Бегбуди и его друзей и их пропаганда тронули даже бекских палачей – придворных, один из которых, Ахмет, решился просить помилование для обреченных, за что также был брошен в подземелье, жестоко избит и проговорен к казни.

25 марта, полуживого, истерженного Бегбуди и его друзей заставили вырыть себе могилы, у которых им отрубили головы и тут же за несколько дней до своей трагической кончины Бегбу-

ди, через Ахмета и его сослуживцев-придворных, передал своим друзьям на воле письмо, в котором пишет об ожидающей его и друзей участи и завещает им жить в дружбе и не прекращать борьбу за духовное и политическое раскрепощение трудящихся масс узбекского народа.

– Мы знаем о своей участи и спокойно ждем конца, гордые сознанием, что за свою жизнь сделали, смогли сделать для нашего бедного народа. Нас обвиняют в том, что мы безбожники, революционеры и ... шпионы большевиков. В первых двух обвинениях мы, конечно, сознались, в третьем же – нет. Ибо это ложь. Мы только прибавили, что день свержения деспотического эмира близок, и эта вера в торжество высшей справедливости и победы над всеми угнетателями трудового народа даёт нам силы сносить наши физические страдания; и если наши жизни нужны, как жертвы за свободу и счастье народа, мы с радостью примем и смерть.

Лучшей мезтью за нашу смерть будет скорейшее свержение деспотического эмира и освобождение обездоленных узбеков.

Лучшим памятником нам будет возможно большое количество хороших школ и неустанная работа на просвещение и благо народа».

Лишь после свержения революцией бухарского тирана Алимхана, стало известно о трагической судьбе Бегбуди.

Друзья Бегбуди собирают и приводят в порядок все оставшиеся после него литературное наследство, которое будет издано отдельными сочинениями (астрономия, наследственное право, статьи по женскому вопросу и др., а также сборники его статьей по народному просвещению и проч.)

По инициативе закончившегося недавно 2-го Всетуркестанского съезда по просвещению узбеков, Тахтапульская улица Сибзарской части названа именем Бегбуди. Кроме того, старейшая в Старом городе Ташкента женская узбекская школа «Рахимия» также названа именем незабвенного Махмуд Ходжа Бегбуди.

«Наука и просвещение».
1922 г. август-сентябрь. № 1

Бу қиш оқшомлари эртаю кеч, кундузлари таҳрирот ила уғрашмоқда ҳам рамазони шарифдан бир «Амалиёти исломия» унвонинда «Мухтасар илми ҳол» рисоласи, бирда «Мухтасар жуғрофия», яна «Мухтасар тарихи исломия» ва ҳам илмий ва фанний мажмуа – ҳама ўзбаки рисоалар таҳрир этиб, баъзи матбаа котибиға тавфиз этдим. Бу рисоалар мактаблар учун тартиб топилур.

Буларни тартибидан ҳусулим олинган сўнгра жариди ва мажжалаларни кўздин кечураман. Ўғлим Масъудхўжа ҳузуримға бўлса, они форсий, туркий, русий ва фанний дарсларини мутолаа қилурмиз. Оқ, мундан-да табиат истикроҳ этар, «Муфассал илми ҳайъат, илми аҳвол ул-жў» ном форсий китобларимни таҳрир ва истеъмолиға кўшиш қилурман. Уфф, бир замон заиф ва касал кўзим бус-бутун мандан безор бўлуб, истаюрға оромгоҳ беоромидан фариллаб ерми-да бўлсун, лекин қодир бўлмаюр.

Бу ора кўз ила мия, димоғ орасида, дигар тарафдан таҳрир ва таъмақ бобиндаги иқтизо ва қаҳолат табиатим қуввалари орасинда бир садит ва кашмакаш ҳис этиб, лол қолурам. Лол ва ҳайрон қолурам-да яна живоримдаги мутанавви китобларима яна илтижо этарман. Бошқа фан ё усул ё илмға муштамал бир китобға қўл узатурман. Олиб мутолаа этарман, дея аъзо ва азобим кашмакашимдан бир замон беҳабар қолурман. Сўнгра безор бўлуб, бозорға мутаважжиҳан ҳануз пеш тафаккурда ҳуш ва фикр, у китоблар мундарижотиға асирдур.

Ҳол бўйла экан, бир ошно, бир таниш муллоқи ўлур. Сўйламоқға тоқат йўқ, табиат монда ёхуд ишда жабри нафсқа қувватда йўқ. У шахс муҳтарамға муносиб суратда тамлиқ таъзим этмак қўлдан келмайдур ва ноқис бир суратда адо қилинур. Лоилож бечора мусофиримиз у бадфеъл мутакаббир, каж халқ демоқдан ўзини сахлая билмас. Эй на қилайин, вусъат ва тоқатдан ортуқча ишланилмас. Агарда тоқатим бўлса эди, у маҳбуб китоблар

⁷⁶ Ушбу дебоча «Оқ елпигичлик чинли хотун» таржимасига киришсўз сифатида эълон қилинган. Ўқувчиларнинг эътиборини чалғитмаслик учун иловага олинди.

ёнидан айрилмас эдим, на китобларға бизимча азл ила абд орасиндаги вуқуоти мозия ва ониядан хабар берар. Ҳар нафас санга бир шай билдурар, халқни азаматидан (фаззан алайҳияни ву-сьят ло яътиносидин ва у авзони ...) ва маоя махлуқоти Худонинг талотуми такомиле таҳрик ва танвуъидан, тарихидан, таваллуд, таназзул ва тараққийсидан аслиға ружуъидан, хулоса, ҳар ша-йдан.

Ана оламлар ила томоша дунёлар ила бахт ва ҳайрат (Суб-ҳоноллоҳ, сумма Субҳоноллоҳ). Бу сабоҳ наҳори мутолаанинг вақт хотимаси етди. Нафсимға дедим: «Кўчаға чиқма-да, инжи-ма ва инжима». Бу карра табиатим фавқулода суратда манга байъат этди. Такрор қўлумни китобларға узотдим, бу яқинларға келмагани келди. Очдим, шу зердаги ҳикоя чиқдики, хейли сана муқаддам кўздан ўтқариб эдим. Бу карра қаламдан ўтқариб, муҳтарам қориларға ҳадя этдим.

Узун қаро ва совуқ қиш охшомлари ва тароватсиз кунлар эмасми, меба оташин канорида, гулхан норин живоринда шояд-ки ўқиюрсиз. Хайр, ҳикоя заминини, мавзуини хоҳламадингиз-ми ёки тарзи ифода ва таркиб жумлалари ҳушингизға ёқмадимми, йўқ, истамасалар, ўқимасунлар, ҳикоя будур.

***Маҳмудхўжа бин Беҳбудхўжа
ТВГ., 1909 йил 5 феврал, №10***

МАҲМУДУЎЖА БЕҲБУДИЙ ҲАЁТИ САНАЛАРИ ВА АСАРЛАРИ

1874 йил 30 январь (1291 йил 10 зулҳижжа) ойда Самарқанд шаҳар, Ёминий маҳалласида Султонхўжа мутахаллис Беҳбудхўжа Ниёзхўжа ўғли оиласида дунёга келди.

1894 йил январь ойда отаси Беҳбудхўжа хатиб дунёдан кўз юмди.

1880 – 1885 йилларда кичик тоғаси Мулла Одилдан араб тили наҳсарфини ўқиб-ўрганди.

1891 йилдан бошлаб қози Мулла Одил Яхшибой ўғлининг қўлида (қозихонада) мирзо бўлиб ишлаб бошлади ва мадрасада иккинчи тоғаси Мулла Сиддиқдан таҳсил кўрди.

1896 йилдан бошлаб Татаристон, Қрим, Туркия, Арабистон, Ҳиндистон каби мамлакатларда нашр этилган газета ва журналларни ўқишга киришди.

1898 – 1899 йилларда тўнғич фарзандининг вафоти туфайли пайдо бўлган ғамни унутиш учун бухоролик дўсти Ҳожи Бақо билан ҳаж сафарига киришади ва шу вазифани адо этиб келади. Айни пайтда Миср ва Туркия мамлакатларидаги мактаб ва маориф тизими ҳамда даврий нашрлар билан танишади.

1900 йилгача Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олади.

1903 йилдан эътиборан «Туркистон вилоятининг газети»да мақола ва таржималари билан иштирок эта бошлайди.

1903 – 1904 йилларда Москва ва Петербург шаҳарларига саёҳат қилади.

1903 – 1905 йилларда «Бир вафодор заифа ҳусусида», «Оқ елпигиччи коним» ҳикояларини ўзбекчага таъдил қилиб, ўзбек ўқувчисини илк бор француз адабиёти намуналари билан таништиради.

1905 йил 23 августда Россия мусулмонлари I съездида делегат.

1906 йил декабрдан бошлаб «Таржимон», «Улфат», «Вақт» газеталарида мақолалари билан иштирок эта бошлайди.

1906 йилда Ражабамин қишлоғида А.Шакурый ташкил этган усули жаҳид мактабини ўз ҳовлисига расман кўчириб келади ва шу мактаб учун программалар тайёрлаб, дарсликлар ёзади.

1907 йилда Туркистонда диний ва ички ишларни шаръий йўл билан ҳал қилиш учун «Идораи руҳония ва дохилия» ташкилотини очиш ва Туркистон халқлари манфаатини ҳимоя қилувчи сиёсий ислоҳот лойиҳасини Россия Давлат Думаси мусулмон фракциясига топширади.

Шу йили империя тафтишчиси граф К.К.Пален билан учрашиб суҳбатлашади.

1907 йилда Оренбург, Москва, Петербург, Нижний Новгород ва Қозонга саёҳат қилади.

1908 йилда Самарқандда «Беҳбудия» номидаги кутубхона ва қироатхона очилади. М.Беҳбудий кутубхона раёсатининг раиси, Н.Назриддинов ўринбосари этиб сайланадилар.

1908 йилда Кобуд волостида қози лавозимига сайланади.

1908 йилда Туркистонга келган Исмоилбек Гаспринский ва Абдурашид Иброҳимов билан учрашиб, суҳбатлашади ва дўстлашади. Шу йили Россия Давлат Думаси аъзоси Садри Мақсудий билан Самарқандда учрашади.

1910 – 1912 йилларда «Шўро» журналида асарлари чоп этилади.

1911 йилда илк ўзбек ёзма пьесаси «Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли» драмасини ёзади.

1912 йилда Истанбулда «Шоҳинпошо» ўтелида И.Гаспринский билан 7 соат суҳбатлашади.

1913 йил октябрь, декабрь ойларида Тошкентда «Падаркуш» драмаси А.Авлоний, У.Хўжаев томонидан саҳналаштирилади.

1913 йил «Самарқанд» газетасини нашр этади ва муҳаррирлик вазифасини бажаради.

1913 йил 20 августдан эътиборан М.Беҳбудий «Ойна» журналининг ношири, муассиси ва муҳаррири.

1913 йил. «Падаркуш» драмаси «Матбуот ишлари Тифлис цензура-сининг Кавказ ўлкалари саҳналарида қўйиш мумкин» деган 1913 йил 23 март, №19940 сонли рухсатига мувофиқ шу йили Самарқандда Газаров ва Слиянов матбаасида чоп этилади.

1913 йили «Беҳбудия» нашриётини ташкил этади.

1914 йил январда Самарқандда ва 1914 йил 27 февралда Тошкентда «Падаркуш» драмаси илк бор профессионал режиссёр А.Аскарлов томонидан саҳнага қўйилди ва «Турон» труппаси ўзининг биринчи мавсумини бошлади.

1914 йил 29 майда сафарга чиқади; сафар давомида Байрамали – Ашхабод – Красноводск – Одесса – Истанбул, Адирна – Истанбул – Қуддус, Байрут – Ёфа – Хебрун – Порт Саид – Шом – Қоҳира – Макка – Миср – Истанбул – Европа – Одесса орқали ҳаж сафарини адо этиб келади.

1915 йилда «Ойна» журнали иқтисодий танглик туфайли ёпилади.

1916 йилда Кобуд волости қозихонасида муфти вазифасида ишлайди.

1917 йилда А.Шомансур, М.Ўринбоев, М.Шоҳмуҳамедов, С.Ажзий ва бошқалар билан бирга «Зарафшон» ширкатини очади.

1917 йилда номлари зикр этилган шахслар ва Абдурауф Фитрат билан бирга «Хуррият» газетасини ташкил этади.

1917 йил – М.Беҳбудий «Нашри маориф» жамияти муассиси. Самарқанд шаҳар очларга ёрдам кўрсатиш қўмитаси аъзоси.

1917 йил апрел – «Шўрои ислом» жамияти аъзоси.

1917 йил ноябрь-декабрь. М. Беҳбудий Қўқонда очилган Туркистон мусулмонлари IV съезди президиуми аъзоси, «Турк адам марказият» партияси аъзоси ва программаси муаллифларидан бири.

1917 йил декабрь. Туркистон Мухториятининг норасмий ноизири.

1918 йил. Тошкентда Туркистон Миллатлар комиссияси аъзоси.

1918 – 1919 йил. Туркистон «Миллий иттиҳод» махфий ташкилоти президиуми аъзоси.

1918 йил. Самарқанд шаҳар халқ маориф комиссари. Самарқанд шаҳар Ижроия қўмитасининг иккинчи раиси.

1919 йил март ойида М.Беҳбудий икки нафар шериги билан Истанбул ва ундан Парижга бориш учун йўлга чиқади. 1919 йил март ойининг 25 куни Шаҳрисабз шаҳрида шўро агентлари иштирокида Қарши беги навкарлари томонидан қўлга олинади.

1919 йил тахминан июль ойларида Бухоро амири Олимхон розилиги ва амирлик қозилари фатвоси билан ўлим жазосига ҳукм қилинади. Ҳукм Қарши беги Тоғайбек ва унинг ходимларидан Нуриддин оғалиқ иштирокида ижро этилади.

1923 йилда Беҳбудий шаҳодатининг 5 йиллигини нишонлаш муносабати билан Тошкентдаги Тахтапул маҳалласига ва Раҳимия қизлар мактабига Беҳбудий номи берилди.

1929 йилда Қарши шаҳрига Беҳбудий номи берилади.

1936 йилдан бошлаб Маҳмудхўжа Беҳбудий номи совет матбуотида миллатчи сифатида тилга олинади, асарлари йиғиштириб олиниб, ҳаёти ва ижодини ўрганиш тақиқланади.

1989 йилдан бошлаб Маҳмудхўжа Беҳбудий номи тикланиб, асарлари қайта чоп этила бошланди.

М. БЕҲБУДИЙНИНГ УШБУ НАШРДАН ЎРИН ОЛМАГАН АСАРЛАРИ

Дарсликлар

1. «Рисолаи жуғрофияи умроний», 1905.
2. «Рисолаи жуғрофияи Русий», 1905.
3. «Рисолаи асбоби савод алифбои мактаби исломия», 1906.
4. «Мадҳали жуғрофияи умроний», 1907.
5. «Мухтасари жуғрофияи Русий», 1907.
6. «Мунтаҳаби ба хабари ихёи умумий», 1907.
7. «Тафаккур ул-атфол» (ҳикоят ва ахлоқ рисоласи), 1908.
8. «Китобат ул-атфол», 1908.
9. «Амалиёти ислом», 1908.
10. «Китоби мунтаҳаби жуғрофияи умумий ва намунаи жуғрофия», 1908.
11. «Тарихи ислом», 1909.
12. «Татбиқоти диния ва фанния», 1908.
13. «Алифбои мактаби исломия» (форсча), 1908.

БОСИЛМАГАН ИЛМИЙ АСАРЛАРИ

14. Мерос ҳуқуқи (200 саҳифа).
15. «Аёллар масаласи».
16. «Илми ҳайъат».

МАҲМУДУЎЖА БЕҲБУДИЙ АСАРЛАРИДА ЗИКР ЭТИЛГАН ТАРИХИЙ ШАХСЛАР

А

Аббос (Аббос Абдулбаҳо) – XIX аср охири ва XX асрдаги бобий мазҳабининг етакчиси.

Аббос (Аббос ас-Саффоҳ) – биринчи аббосий халифа.

Абдураҳмон (Абдураҳмон Марвазий) – мусулмон тиб олими.

Абул Аббос (Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний (797 – 865) – математик, физик олими.

Абул Аббос (Абул Аббос Шиҳобиддин) – VIII аср ҳижрийда яшаган олим.

Абу Али (Абу Али ибн Сино (980 – 1037) – файласуф, табиб, астроном ва шoir.

Абу Жаъфар – Абу Жаъфар Хоразмий (ўрта аср) юнон тилини билган географ олим.

Абу Ҳомид (Абу Ҳомид ал-Ғаззолий, 1058 – 1122) – мутасаввиф олим, «Иҳёи улум ад-дин» муаллифи.

Абул Фароҳ (Абул Фароҳ Бар Эбрей Бағдодий, 1226 – 1286) хулагулар саройида яшаган табиб, астроном, адиб.

Абдо (Шайх Муҳаммад Абдуҳ, 1848 – 1905) – Миср муфтийси, ислоҳотчи.

Абдуллабек (Мулло Абдуллабек) – XX аср биринчи ярмида яшаган фарғоналик журналист.

Абдулхайўжа – Беҳбудий замондоши бўлган самарқандлик қози.

Абдураҳмон (Абдураҳмон Хоразмий) – IX аср ҳижрийда яшаган буюк хаттот.

Абдурашидхонов (Мунаввар қори Абдурашидхонов, 1878 – 1931) – Туркистон тараққийпарварлик ҳаракати бошлиқларидан, ношир, педагог, янги усулдаги мактаб асосчиларидан бири, «Миллий иттиҳод» ташкилоти раиси, талайгина дарсликлар муаллифи.

Абдулҳақ (Абдулҳақ Ҳомид, 1852 – 1937) – туркиялик шoir ва драматург.

Абусайдов (Қози Ҳайдарбек Абусайдов, 1875 – 1937) – жамоат арбоби, «Миллий иттиҳод» ташкилоти Самарқанд бўлими бошлиғи, қози, тараққийпарвар зиёли.

Адриан (Рим императори, э.а. 76 – 138) – Туркиядаги Адирна шахри асосчиси.

Адҳам (Султон Иброҳим бин Адҳам) – мутасаввиф шоир.
Азрақий (Ҳаким Азрақий Марвий) – ўрта аср тиб олими.
Айюбий (Султон Салоҳиддин Айюбий, 1169) – Сурия ҳукмдори, «Салб юриши»ни тор-мор этган султон.

Айний (Садриддин Саидмурод ўғли, 1878 – 1954) – тожик адабиёти намояндаси.

Аёз (Ибн Аёз) – Султон Маҳмуд Ғазнавий давлат маслаҳатчиси.

Ажзий (Саййид Аҳмад Сиддиқий, 1864 – 1927) – шоир ва таржимон.

Акрам (Рижоизода Маҳмуд, 1847 – 1914) – туркиялик ёзувчи ва таржимон.

Али Қушчи (Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи, 1403 – 1474) – Мирзо Улуғбек шогирди ва издоши, буюк мунажжим ва математик.

Ализода (Саййид Ризо Ализода, 1887 – 1945) – «Ойина» журнали муваққат муҳаррири, журналист.

Амирий (Амир Умархон ибн Норбўтахон) – XVIII асрда яшаган хон ва шоир.

Амир Музаффар (Амир Музаффар манғитлар сулоласи вакили, 1821 – 1885) – Бухоро амири.

Амир Абдулаҳад (Амир Абдулаҳад ибн Музаффар, 1859 – 1910) Бухоро амири, «Ожиз» таҳаллусли шоир.

Амир Олимхон ибн Абдулаҳад (1880 – 1944) – сўнгги Бухоро амири.

Анвар (Анвар пошо, 1881 – 1922) – «Ёш турклар» ҳаракати намояндаси, жасоратли саркарда.

Арабий (Шайх Муҳйиддин Арабий, 1165 – 1240) – мутасаввиф араб олими.

Аристотель (э.а. 384 – 322) – Юнон файласуфи, «Сиёсат», «Риторика», «Метафизика», «Поэтика» асарлари муаллифи.

Аттор (Фаридиддин Аттор, 1145 – 1221) – форс мутасаввиф шоири.

Афғоний (Жамолиддин Афғоний, 1839 – 1905) – афғонистонлик ислоҳотчи, тажидчи уламо. Унинг диний ислоҳотчилик ва мустамаккачиликка қарши қарашлари бутун ислом оламига ёйилган.

Б

Бакрий (Абу Убайд ал-Бакрий) – ўрта аср мусулмон олими.

Балхий (Абу Машъар Балхий) – ўрта аср мусулмон олими.

Балхий (Абу Язид Балхий) – ўрта аср мусулмон олими.

Барқуқ (Малик Зоҳир Сафиддин Барқуқ, 1382 – 1390) – Миср ҳукмдори.

Батута (Абу Абдулло ибн Батута, 1304 – 1377) – араб сайёҳи ва географи.

Баҳодир (Абдулкарим Ялангтўш Баҳодир) – XVI аср Самарқанд волийси, «Шердор» мадрасаси муассиси.

Баҳодирхон (Абулғози Баҳодирхон, 1644 – 1664) – Хоразм хони, табиб, «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарлари муаллифи.

Баҳоуддин (Баҳоуддин Муҳаммад бин Бурҳониддин Муҳаммад ал-Бухорий, 1318 – 1389) – нақшбандия тариқати асосчиси.

Бахшиллахон (Иноятуллахон Бахшуллахон ўғли, 1898 – 1937) – «Ёш бухороилар» ҳаракати аъзоси.

Бегиев (Мусо Жоруллоҳ Бегиев, 1875 – 1949) – исломшунос олим, «Узун куларда рўза», «Ислом асослари», «Ислоҳот» асарлари муаллифи, Ҳофиз Шерозийнинг «Девон»и ва Абул Ало ал-Мааррийнинг «Ал-Лузумиёт» асари таржимони.

Бедил (Мирзо Абдулқодир Бедил, 1644 – 1721) – Ҳиндистонда яшаган мутасаввуф шоир.

Беринг (Витус Ионассон, 1681 – 1741) – денгизчи, Осиё ва Америка қитъаларини боғловчи бўғоз кашфиётчиси. Шу боис бўғоз унинг номи билан аталган.

Беруний (Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний, 973 – 1053) – астроном, математик, фармаколог, ҳиндшунос олим.

Бехбудхўжа (Султонхўжа Ниёзхўжа қори ўғлининг тахаллуси, 1894 йилда вафот этган) – қори, имом хатиб, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг отаси.

Бобур (Заҳриддин Муҳаммад Бобур, 1483 – 1530) – атоқли давлат арбоби, буюк шоир, Ҳиндистондаги «Бобурийлар империяси» асосчиси.

Боязид (Боязид Бистомий, 874) – мутасаввиф олим.

Боязид (Йилдирим Боязид, 1389 – 1402) – турк султони.

Бухорий (Муҳаммад Чағминий Бухорий) – ислом олими.

Бухорий (Ҳожи Мирзо ал-Бақо Бухорий) – XX аср бошида Сурияда яшаган асли бухоролик тужжор. М.Бехбудий билан 1914 йилда учрашган.

Г

Гаспринский Исмоилбек (1851 – 1914) – «Таржимон» газетаси ношири ва муҳаррири, Россия мусулмонлари ўртасида ёйилган жадидчилик ҳаракати асосчиларидан, усули савтия мактаби асосчиси.

Герцфильд (Соломон Герцфильд, вафоти 1918) – самарқандлик савдогар, Туркистон Мухторияти молия вазири.

Гескет (И.Д. Гескет, вафоти 1907) – Самарқанд ҳарбий губернатори.

Д

Давлатшоев Баҳромбек (1873 – 1933) – Каттақўрғоннинг Миёнкол шаҳрида туғилган. Бухоронинг сўнгги амири Олимхоннинг таржимони, унвони қоровулбеги; «Миллий ашъори Таржимон» шеърлар тўплами, «Шўро», «Вақт», «Туркистон вилоятининг газети» нашрларида чоп этилган талайгина мақолалар муаллифи.

Е

Екатерина I (Петр I нинг хотини, 1684 – 1727).

Екатерина II (Петр III нинг хотини, 1729 – 1796).

Ермак – казак атамани, 1585 йилда Кўчумхон томонидан ўлдирилган.

Ё

Ёқут (Ёқут Ҳамавий, 1179 – 1229) – араб сайёҳи ва географи.

К

Куропаткин (А.Н. Куропаткин, 1848 – 1923) – Туркистоннинг сўнгги генерал-губернатори.

Л

Лапин (Серали Лапин, 1866 – 1919) – XX аср бошидаги қозоқ жамоат арбоби, таржимон, адвокат, рус-тузем мактаби ўқитувчиси, «Уламо» жамияти аъзоси.

Логофет Д.И. – рус шарқшунос олими.

М

Мақдуний (Александр Македонский, эр.ав. 356 – 323) – македониялик фотиҳ.

Маъмун (Халифа Абдулла ал-Маъмун бин Хорун ар-Рашид, 813) – машҳур халифа ва олим.

Маржоний Шиҳобиддин (1818 – 1889) – татар диншунос олими ва тарихчиси.

Марҳитий (Абулқосим Марҳитий, 390 ҳижрий) – «Таъдид ал-кавқаб» асари муаллифи.

Масъуд (Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Умар, ? – 1346) – бухоролик риёзатчи олим.

Мардонқул (Шомаҳмуд ўғли Мардонқули, 1881 – 1919) – Беҳбудийнинг сафдоши, «Хуррият» газетасининг муҳаррири.

Машраб (Бобораҳим Машраб, 1610 – 1711) – мутасаввиф шоир.

Маҳмуд (Маҳмуд Шавкат) – XX аср бошида яшаган турк сиёсий арбоби.

Маҳмуд (Маҳмуд Тарзий) – афғонистонлик сиёсий арбоб, «Сирож ул-ахбор» газетаси муҳаррири.

Муҳаммад (Муҳаммад бин ал Ҳасан ибн Ҳавқал) – X аср араб сайёҳи.

Муҳаммад Абдул Раб Барқ – 1919 – 1920 йилларда фаолият кўрсатган «Ҳинд инқилобчилари жамияти» раиси.

Миллер (Александр Яковлевич Миллер, 1860 – 1940) – Россия империясининг Бухоро амирлигидаги сиёсий агенти.

Мирбадалов (Ҳидоятуллахўжа Мирбадалов, 1849 – ?) ўзбек зиёлиси, кўпроқ Татаристонда яшаган.

Мирза Абдулвоҳид (Мирзо Ҳамдам Мирзо Абдулвоҳид, 1908 – ?) – бухоролик педагог.

Можур (Шайх Маҳмуд Али бинни Можур) – мусулмон олими.

Можур (Шайх Маҳмуд Али бинни Можур ўғли Ҳасан) – фикҳ олими.

Музаффарзода (Абдурауф Музаффарзода, ? – 1938) – публицист, маърифатпарвар, «Садои Туркистон» газетаси ходими.

Муътасим Бухорий (Шарифжон Муътасим Бухорий, 1878 – 1934) – бухоролик тараққийпарвар қози.

Муҳаммад (Муҳаммад Асламхон) – Афғонистоннинг 1919 йилда Туркистонга юборган элчиси.

Н

Нажиббек Ҳусайн – Самарқандда 1918 йилда саҳналаштирилган «Мазлума хотин» спектакли режиссёри.

Нажибиддин (Нажибиддин Самарқандий) – тиб олими.

Нажиббек Вазиrow (1854 – 1926) – озарбайжон драматурги.

Насрулло қўлбеги – Бухоро амирининг бош министри (1918).

Ниёзбек – XX асрдаги машҳур турк қўмондонларидан бири.

Ниёзов (Абдусалом Ниёзов) – самарқандлик журналист, Бехбудий мухлиси.

Нобий (Юсуф Нобий, 1640 – 1712) – турк шоири.

Нозим пошо – XX аср бошидаги турк саркардаси.

Ножий (Муаллим Ножий, 1850 – 1893) – шоир. «Адабий истилоҳлар» асари муаллифи.

Носирий Қайном (1825 – 1902) – татар педагоги ва адиби.

О

Одил (Ҳожки Одил) – Адирнанинг 1914 йилдаги волийси.

Омонуллахон (1892 – 1960) – Афғонистон амири.

Остроумов (Н.П. Остроумов, 1846 – 1930) – рус шарқшуноси, миссионер, «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири, Туркистон маориф инспектори, статс маслаҳатчи.

Охундов Фатҳали (1812 – 1878) – Озарбайжон адиби.
Оқчўра (Юсуф Оқчўра, 1891 – 1951) – Россия Давлат Думаси аъзоси, Туркияда яшаб, рус империясига қарши курашган татар сиёсий арбоби.
Оқилий (Мирзоҳид Миробид Оқилий, 1899 – 1931) – қўқонлик маориф ходими.

II

Писарев (Д.И.Писарев, 1840 – 1868) – рус адабий танқидчиси.
Платон (эр.ав. 428 – 427) – Афлотун номи билан машҳур юнон файласуфи, «Пир», «Федр», «Тимей», «Суқротнинг хатоси», «Давлат» асарларининг муаллифи.
Преображанский (М.А.Преображенский, 1890 – ?) – РСФСРнинг Бухоро амирлигидаги комиссияси раиси (1919), большевик.
Поин (Дионис Поин) – европалик кemasoz.

Р

Ризоиддин (Ризоиддин қози бин Фахриддин, 1859 – 1936) – татаристовлик дин арбоби, САДУМ раиси, «Шўро» журнали муҳаррири.
Рожий (Фахриддин Назриддинов – Рожий, 1875 – 1937) – самарқандлик шoir ва журналист.
Романов (Петр I, 1672 – 1727) – Россия императори.
Рошид (Хорун ар-Рашид, 809 м.) – аббосий халифа.
Руссо (Жан Жак Руссо, 1712 – 1778) – француз файласуф адиби.
Рушд (Ибн Рушд, 1126 – 1198) – араб файласуфи.

С

Саййид Муҳаммад (Муҳаммад Саййид) – 1913 – 1916 йилларда Туркистон матбуотида фаол қатнашган озарбайжонлик журналист.
Саййид Аҳмад Васлий (1869 – 1925) – шoir.
Саййид (Муҳаммад Саййид Аҳрорий, 1897 – 1931) – шoir, драматург, педагог, «Миллий иттиҳод» ташкилоти аъзоси.
Саййид Карим (Саидазимбоев Саидкарим) – «Тужкор» газетаси (1907 – 1908) ношири.
Салим (Мулло Салим) – Мирзо Улуғбек мадрасасининг (1913 – 1914) мударриси.
Самарқандий (Абу Лайс Самарқандий) – «Мухтасар ал-виқоя» китоби муаллифи, «Салоти масъудий» китоби таржимони.

- Самарқандий** (Мулло Абдулхайўжа) – XX аср бошларида яшаган қози.
- Самарқандий** (Мулло Абдужалил) – мударрис.
- Самарқандий** (Абдураззоқ Самарқандий) – тарихчи олим.
- Самарқандий** (Ҳожи Аҳмад) – мударрис, қози.
- Самарқандий** (Бадриддин Самарқандий) – ўрта аср шоири.
- Самарқандий** (Шамсиддин) – олим (ҳижрий 600).
- Самарқандий** (Ҳожи Эшонтўрахўжа, ? – 1922) – мударрис, қози.
- Самарқандий** (Ғиёсиддин Самарқандий) – олим.
- Самарқандий** (Мулло Муҳаммад Исохўжа Ширин ўғли) – қози, «Шўрон Ислому» раиси (1917).
- Саъдий** (Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Мушриф Шерозий, 1203 – 1292) – машҳур форс шоири.
- Самъоний** (Абу Саид Самъоний) – ҳижрий 562 санада яшаган, 30 дан ортиқ тарихий асар муаллифи.
- Саной** (Абдул Маждамадуд ибн Одам, 1070 – 1150) – шоир.
- Серахсий** (Аҳмад бин Табиб Серахсий, 283 ҳ.) – тарих, география, тиб ва мусиқага оид асарлар муаллифи.
- Сирожиддин Бухорий** (Мирзо Сирожиддин ибн Ҳожи Мирзо Абдулрауф ҳаким, 1878 – 1914) – Швеция дорулфунунини тугатган табиб, «Турон», «Бухорои шариф» газеталари муҳаррири.
- Собит** (Зайд ибн Собит) – пайғамбаримиз саҳобаларидан бири.
- Содиқий** – «Иқбол» газетаси муҳаррири.
- Солиҳ** (Амир Муҳаммад Солиҳ, 1445 – 1535) – шоир, «Шайбонийнома» муаллифи.
- Сомий** (Шамсиддин Сомий, 1850 – 1904) – драматург, машҳур «Қомус ул-аълум» муаллифи.
- Субҳибек** (Ҳамдуллоҳ Субҳибек Тангриовар, 1885 – 1966) – шифокор, ёзувчи, сиёсатчи, Беҳбудийнинг истанбуллик журналист дўсти.
- Султон** (Султон Мурад I, 726 – 791) – турк султони.
- Султон Мурад II** (1446 – 1451) – турк султони.
- Султон Салим** (870 – 926 ҳ.) – турк султони.
- Султон Сулаймон Қонуний** (900 – 974 ҳ.) – турк султони.
- Суқрот** (Сократ, эр.ав. 470 – 399) – юнон файласуфи.

Т

- Тавалло** (Тўлаган Хўжамёров, 1897 – 1937) – шоир.
- Тевкелев** (Қутлуг Муҳаммад Бахтгани Тевкелев, (1850 – 1920), Россия Давлат Думаси депутаты, мусулмон фракцияси фаолларидан бири.
- Темур** (Соҳибқирон Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир, 1336 – 1402) – теурийлар империяси асосчиси.

Тоболин (И.О.Тоболин, 1885 – 1940) – Туркистон совет автоном республикаси ҳукумат ва партия бошлиғи.

Тўпчибошев (Алимардон Тўпчибошев) – Россия Давлат II Думаси мусулмон фракцияси аъзоси, озарбайжон сиёсий арбоби.

У

Убайдуллоҳ (Абулқосим Убайдуллоҳ) – 290 ҳижрийда яшаган олим.

Улуғбек (Мирзо Улуғбек Муҳаммад ибн Шоҳруҳ, 1394 – 1449) – буюк астроном ва давлат арбоби.

Ф

Фадлон (Ибн Фадлон) – X аср араб сайёҳи, тарихчиси.

Фарғоний (Муҳаммад Фарғоний) – ўрта асрларда яшаган олим.

Фарҳодов Абдураҳим – 1907 – 1914 йилларда Россиянинг Ҳижоздаги консулхонаси ходими, Афғонистондаги Россия ҳарбий госпитали шифокори, Беҳбудийнинг қадрони.

Фаҳриддин (Хожа Фаҳриддин) – 868 ҳижрийда яшаган араб олими.

Фирдавсий (Абулқосим Фирдавсий Тусий, 940 – 1020) – машҳур форс шоири, «Шоҳнома» муаллифи.

Фитрат (Абдурауф Абдураҳим ўғли, 1886 – 1938) – шоир, драматург, давлат арбоби, олим, таржимон.

Форобий (Абу Наср ибн Муҳаммад Форобий, 870 – 950) – файласуф, музикашунос олим.

Форсий (Салмон Форсий) – саҳоба.

Фузулий (Муҳаммад Сулаймон Фузулий Бағдодий, 1494 – 1556) – машҳур озарбайжон шоири.

Х

Ғиёсиддин Абулфатҳ Умар бин Иброҳим Хайём Нишопурий (Умар Хайём, 1048 – 1131) – шоир, математик, астроном.

Халилов (Фўлод Халилов) – самарқандлик Россия Давлат Думаси депутати (1907).

Халдун (Ибн Халдун, 1332 – 1406) – X аср араб сайёҳи ва тарихчиси.

Худойбердиев (Ҳожи Мурод Худойбердиев) – 1920 йилда Беҳбудий ва шериклари ҳақидаги ноаниқ маълумотларни тарқатган қизил аскар ва «Маърифат қурбонлари» пьесаси муаллифи.

Хўжа Аҳрор (Хўжа Аҳрор Убайдуллоҳ бин Носириддин аш-Шоший, 1404 – 1450) – машҳур мутасаввиф олим.

Ч

Чернишевский Н.Г. (1822 – 1889) – рус адабий танқидчиси.

Чертов (Игор Чертов) – 1918 – 1919 йиллардаги Россия агентлиги ходими.

Ш

Шакурий (Абдулқодир Шакурий, 1875 – 1937) – Самарқандда усули жаид мактабини ташкил этган муаллим.

Шахтагинский (Муҳаммад оға Шахтагинский, 1846 – 1937) – Россия Иккинчи Давлат Думаси аъзоси, профессор.

Шаҳристоний (Ҳожи Абдуллоҳ Шаҳристоний) – ўрта аср мусулмон олими.

Шихобиддин (Абул Аббос Шихобиддин) – ҳижрий VIII асрда яшаган олим.

Шоҳмансурзода (Ақобир Шоҳмансур ўғли, 1886 – 1924) – асли ўшлик, Самарқандда яшаган, «Зарафшон» ширкати муассиси, «Хуррият» газетасининг биринчи муҳаррири.

Шукрулло (Ҳожи Муъин ибн Шукрулло, 1883 – 1942) – журналист ва драматург.

Ў

Ўринбоев (Муҳаммадқули Ўринбоев, 1878 – 1919) – Беҳбудийнинг сафдоши, «Хуррият» газетаси муассиси.

Ҳ

Ҳавқал (Муҳаммад ал Ҳасан ибн Ҳавқал) – X асрда яшаган араб сайёҳи.

Ҳиротий (Абдураззоқ Ҳиротий, 987 ҳ.) – тарихчи.

Ҳифс (Сирожиддин Ҳифс) – XVI асрда яшаган фикҳ олими.

Ҳофиз Абрўй (Ҳофиз Абрўй Ҳиротий, 834 ҳ.) – тарихчи олим.

Ҳусайн (Хусайн Камол пошо) – 1900 – 1914 йиллардаги Миср волийси, сўнги султони.

А

Або – энги калта қилбар либос

Иъвижаж – эгилма, букма

Авло – эвли, ўринли

Авсоф – васфлар, сифатлар

Адрас – асосан либосга ишлатиладиган ипаклик мато

Аёлот – тобе ерлар, умуман ҳукуматга ва бир ижтимоий қисмга тааллуқли ерлар, қишлоқлар

Ажалла кўфрук – тез, шошилинч қурилган, яъни солдан ясалган кўп-рик

Ажалаи шайтон – шошқалоқлик шайтоннинг иши

Ажр – мукофот, эваз, савоб

Акобир – шаҳар катталари

Аккос – фотограф, нусха олувчи

Алам – байроқ, тимсол, ташвиш

Ал-он – ҳозир, айна пайтда

Алоиқи рўзгор – рўзгорга боғланиб қолиш, «ичкари» масаласи билан банд бўлиш

Алқо – қўзғатиш, жилдириш

Амлок – мулклар

Амлокдор – мулк эгаси, Бухоро амирлигида амирлик амалдори

Аъмо – кўрлик, сўқирлик

Анбиё – набийлар

Анбиёи иъзом – улуғ набийлар

Анвоъ – навлар, хиллар

Аносир – унсурлар

Анфоси қудсия – покиза нафаслар

Анқариб – қисқа вақтда

Анқо – афсонавий қуш, симург

Арз – ер, масофа, эн

Арзи мавъуд – ваъда қилинган жой

Асаф – таассуф, қайғу

Асаф буржи – ҳасрат буржи

Асиф, асифал – қайғули, афсусланарли
Асном – санамлар; абди асном – санамлар қули
Асобат – ҳақиқат, тўғрилиқ
Асарланмоқ – таъсирланмоқ
Асқалон (исқолов) – денгиз соҳилидаги кема тўхтайдиган жой, русча пристань
Атиббо – табиблар
Ота – орол (ярим ота – ярим орол)
Атрошом – хуш бўй таратувчи
Атф – яна бир карра
Атфол – болалар
Афъоли қабонҳ – ярамас, маккор ишлар
Ахуз (ахз) – олинган, қўлга киритилган
Ашроф – зътиборли, шарафли, сарой ва эл-юрт орасида обрўли кишилар

Б

Баввоб – қоровул
Бадавий – саҳро, чўл кишиси, асосан саҳрода яшовчи араб қабилалари
Байтул мол – давлат хазинасига тегишли
Байъат – тан олиш, бўйсунуш, итоат
Байона – бай пули
Баладия – шаҳар ҳокимияти
Бандаргоҳ – порт, катта савдо ва ҳарб кемалари тўхтайдиган жой
Барзаҳ – яриморолнинг қуруқликка тушган жойи
Барроқ – ялтироқ, жилвагар
Барҳаво – портлатиш
Бас – демак
Баъда аз ишо – хуфтондан кейин
Баъда аз зуҳр – туш пайти, пешин вақти
Баҳри абязи мутавассит – Ўрта ер денгизи
Баҳсу жидол – тортишув, келишмовчилик
Белжуқлар – белгияликлар

Бизанс – Византия, қадимги Шарқий Рим империяси номи
Биноан алайҳ – шунга кўра, шунга биноан
Бенаволик – ғамгинлик, иложсизлик
Бемуҳабо – тортинмаслик, иккиланмаслик
Бидъат – янгилик, ҳар даврда пайдо бўлган маиший янгиликлар
Бидъати ҳасана – жамиятга фойдалиқ янгиликлар
Билло шак – шак-шубҳасиз
Бир рубъи – тўртдан бир
Бир сулс – учдан бир
Боди Кубо – Боку шаҳрининг қадимги номи
Бодғўя – кема
Ботил – бузуқ, бекор қилинган
Буйрукратияи мустабид – мутлақ монархия, бюрократик монархия
Бурдан убудият – хоксор қул
Бут – мажусийлар иқтидо қиладиган тош, қуш, санам, ҳайкал каби нар-салар
Бутпараст – бутга сиғинувчи
Бухтий – нортуя
Буқъа – туман, бино, хонақоҳ, сарой, жой
Бугро – икки ўрқачли туя
Бўғозичи – Босфорнинг туркча аталиши

В

Важд – ҳис-ҳаяжон
Важҳа – эътиборли
Вазъ – паст, тубан, оддий
Вазифа – маош, стипендия, ойлик, маош
Вазни каффа – тарози палласи
Ва илло – лекин, аммо, агар
Валад – бола
Валявм – кун
Волий – ҳоким
Ваража – иситма, шақ-шақа
Вараса – ворис
Варасаи анбиё – пайғамбарларнинг вориси, яъни олимлар
Васат – ўрта
Васий – вояга етмаган етим болаларга ғамхўрлик қилувчи шахс
Васоят – васийликни қабул қилиш
Ваъид – кўрқитиш, таҳдид, дўқ, пўписа, огоҳлантириш
Визр – оғир юк, оғирлик
Вирд – вазифа

Вузуъ – таҳорат
Вуқуот – воқеалар

Г

Г.Дума – Государственная Дума, яъни давлат мажлиси
Гарон – оғир
Гиреҳмў – нақш хили, мураккаб тугунли (геометрик шаклли нақш)
Гитий – олам, жаҳон
Гулла – замбарак ўқи
Гумрук – божхона

Д

Далил – йўл бошловчи, даллол, етакчи-гид
Далояли ақлий – ишончли ҳужжатлар, доно маслаҳат
Дасиса – шахслар, оила, жамоат ўртасидаги тинчлик, тотувликни бузиш мақсадида атайлаб амалга оширилган маккорона жанжал
Дафъ – раддия, ҳимоя
Дироят – бирор муаммони кузатиш, тажриба йўли билан англаб етиш, тушунча
Доро – эга
Дорулқазо – қозихона
Доружоизин – ожизлар, яъни етим, қашшоқ, беморлар уйи
Дорулайгом – етимлар уйи
Доҳилия – ички
Ду боло – икки бор, яна, такрор
Дуватилса – тутатилса
Дуттиқлар – қўллаш, ушлаш, қоидалар
Дужина (дюжина) – ҳажм ўлчов бирлиги
Дўрага – хона

Ж

Жабали Лубнон аёлоти – Лубнон (Ливан) тоғлик вилояти
Жабали ат-Ториқ – Гибралтар бўғозининг асл номи
Жазира – орол
Жалий – равшан, очиқ, кўзга кўринарлик
Жалис – суҳбатдош, бирга ўлтирувчи
Жало – ватандан айрилиш

Жаложил – қўнғироқча, кўпинча раққосалар илгига боғлайдиган қўнғироқчалар

Жам, Жамшид – афсонавий Эрон шоҳи
«**Жамияти имдодия**» – «Ёрдам» хайрия жамияти

Жамод – жонсиз нарсалар

Жанб – ён томон

Жарида – газета

Жароид – газеталар

Жарҳ – зътироз

Жаҳли мураккаб – ўзи билмаган нарсани биламан деб даъво қилиш

Жимнастиқ – гимнастика, жисмоний ҳаракатлар

Жобулсо ва Жобулқо – Шарқ ва Фарбнинг энг узоқ жойларидаги афсонавий шаҳарлар

Жойхоблар – ўрин-кўрпа

Жода – катта кўча, қоида, низом

Жозибан қамар – ойнинг тортилиши

Жоний – ҳаётий

Жонхарош – жон азоби

Жухҳол – жоҳиллар

3

Заввор – зиёратчи

Завжан мутаҳҳира – жуфти ҳалоли

Зужож – шишалар

Зарина – олтин, сариқ ранг

Зарф – идиш

Зарфинда – вақт оралиғида

Заъф – заифлик, кучсизлик

Зер – қуйи; зерда – қуйида, зер назоратинда – қуйи идоралар назоратида

Зимма – масъулиятга олиш

Зироат – қишлоқ хўжалиги, деҳқончилик

Зоил – йўқ бўлувчи

Зомин – кафил

Зовия – бурчак

Зоиқ – завқли

Зоти студа – зоти шарифи

Зуафо – аёллар, хотин-қизлар

Зулжалол – Оллоҳнинг сифати; азамат ва буюклик эгаси

Зухурот – кўриниш, намоён бўлиш, майдонга чиқиш

Й

Йигъ – «ийи» – яхшининг қисқартма шакли

Йаъс – маъюслик, умидсизлик, қайғу

Йадуллоҳ маъал-жамоа – Оллоҳнинг қўли жамоат билан

И

Иброний – яхудий (иврит)

Иййи тараққий – яхши ўсиш, интилиш

Ижмол – хулоса, фикрни қисқа сўз билан ифодалаш

Ижтиҳод – ҳаракат

Ижтимоҳона – одамлар мажлисга тўпланадиган хона

Икки хатлик – икки излик

Иксун – қора рангли ипак кийим

Илтизом – лозим

Имдод – мадад, кўмак, ёрдам

Имтисол – мисол тариқасида

Имтиаа – мато

Ийфо – ижро, ифода

Интибоҳ – огоҳлик, рафлатдан уйғониш

Интисоб – нисбат, алоқадорлик

Интишор – кенгайтиш

Инфиол – ғам чекиш, ташвишланмоқ

Инфиоли даруний – ички ҳаяжон

Ирғифо – баландлик, юксаклик, ҳосил

Ионат – ёрдам, мадад

Истибдод ройиъ – зулм ўтказиш

Истифода – фойдаланиш

Ихвон – биродарлар

Иншоот – мактублар

Иштибоҳ – шубҳа, гумон

Иштирокиюни омиюн – халқ социализми, яъни коммунистик фирқа

Иқноъ – ишонтириш, қаноат қилиш

Иқомат – тураржой, ўрин

Иқор – мулк, ҳовли-жой

Иқтидо – эргашмоқ, суянмоқ

Иқтисо – тақозо

Иқтисоб – ҳисоб-китоб, текшириш

Иҳё – тирилиш

К

Калом илми (илми калом) – эътиқод илми, оят сўзларига суяниш илми
Калобай тун – бир калава арқон, ип
Касолат – ялқовлик, дангасалик
Кафили хирадманд – донишманд кафил
Кибор – жамиятнинг пешқадам кишилари
Крошкка (русча) – увоқ, нон увоқ, кичкинагина жой, ер
Комписа – компенсация, товон
Курраи арз – ер юзи
Курраи маснуа – глобус
Курраи мусаттаҳа – ер доираси сатҳи, юзи
Кўй – қишлоқ
Кўтоҳбин – калтабин, фаросати заиф

Л

Лайли – кечки
Лайлу наҳор – эртаю кеч
Латиф ул-ҳамим – қайнарбулоқ
Лигофа – конверт
Ла яътиму – тутанмас
Ла янқатиъ – тинимсиз, тўхтовсиз
«**Ла ҳавла...**» – қўрқанда ўқиладиган дуонинг биринчи сўзи
Лиҳаза – шу сабабли
Лузум – лозим, керак
Лукс – «люкс» (ҳар жиҳатда қулай) сўзининг бузилган шакли
Луғз – сўз

М

Маа – сув
Маатгаассуф – афсус, надоматли
Маа фийҳи – ундаги
Мааташаккур – миннатдорлик, раҳмат айтиш
Маввод (мавод) – моддалар
Мавоҳаза – танбеҳ
Мавсуф – васф этилган
Мавқиф – бекат
Мавқуф – тўхтатилган
Мадохил – даромад, кирим, бухгалтерия

- Мадор** – давр, даври маҳаллий, яъни айланиб, ўзгариб турадиган жой
- Мадор жадий** – Жадий юлдузи даври
- Мадон** – қарздор
- Мадфан** – қабр
- Мадфун** – дафн этилган
- Мадқал** – кириш, сўзбоши, муқаддима
- Мажалла** – журнал, тўплам
- Мажлиси мабъусон** – муассислар йиғилиши, парламент
- Мажоний** – текин
- Мазбут** – қайд қилинган, хотирда сақланган
- Мақтаби саноеъ** – санъат, ҳунар мактаби
- Макотиб** – мактаблар
- Мукаъъаб** – куб, баъзан квадрат маъноларида ишлатилади
- Мамнуъ** – ман этилган
- Мамнун** – рози бўлмоқ
- Манбат хат** – узоқдан ўқишга мўлжаллаб ёзилган хат
- Манбит** – кўкаламзор, унумдор ер
- Манзарфириб** – эътиборни жалб қилувчи манзара
- Манҳий** – таъқиқланган
- Мансух** – бекор қилинган
- Малзум** – зарур, муносиб
- Маода** – бошқа; маода дигар овруларда – бошқа дардлар билан оғриганда
- Марбут** – боғланган, туташ
- Маржуъ** – ўринли
- Маррат** – марталар
- Марсаби баҳрия** – денгиз улови, кема, қайиқ ва бошқалар
- Маслуби мужассам** – чормих, Ҳазрат Исо (а.с.) салбга миҳланган тасвири туширилган нишон
- Масруф** – сарфланган, харажат
- Масмуот** – эшитилиш
- Масоҳат** – ўлчов
- Матлаб** – эҳтиёж, талаб
- Матин** – мустақкам
- Машруъ** – шариатга хос, шариат руҳсат этган йўл, нарса
- Маъбад** – ибодатхона
- Маъданиёт** – минералогия
- Маъсум** – гуноҳсиз, гўдак
- Маъгал** – кутиб қолиш, зориқниш
- Маъҳаз** – манба, хазина яширилган жой
- Мақдуҳ** – таҳқирли
- Мақзуф** – кераксиз
- Мақал** – жой, вақт

Маҳв – йўқ қилинган, ўлдирилган
Миз – стол
Мил – қувур
Минокори – сирланган, мойбўёқ берилган
Минтақан муътадила – ҳарорати ўртача минтақа, ер қисми
Модар – она
Моддатан – аслида
Мозий – ўтмиш, тарих, кечмиш
Мойс – май (ой номи)
Моний матин – аслан гўзал, чиройлик, ҳақиқатда гўзал
Морпеч – нақшнинг бир тури
Мо ҳаза – бу нима
Муаххаз – дашном берилган
Мубораза – кураш, олишув
Мубошир – бошқарувчи
Мудаввар – юмалоқ, айлана
Мужаррад – бўйдоқ, ёлғиз
Музоҳака – култили, комик
Муза – музей
Музоиқ – мозаика, гул ёки сурат тасвири туширилган кошин
Муллаҳадмаоб – гўр, лаҳадга сазовор, ёвуз
Мумтақан – синондан ўтган
Муованат – қўллаш, ёрдам бермоқ
Мулки эъдодий – давлат тайёрлов мактаби
Мулкияи рушдия – давлат ўрта мактаби
Мунқариз – инқирозга учраган, тутатилган
Мурабба – тўртбурчак, квадрат, мурабба ўтириш – чордона ўтириш
Мусаввар – тасвирли
Мусанниф – ёзувчи
Мусовот – тенглик
Мустанд тамаддун – маданиятга тайёр
Муталло – қўйма; муталло нақши – тилла суви юритилган нақш
Муттафиқ – иттифоқчи
Мутаъаддид – ададлар, кўп, рақамлар, аллақанча, бир неча
Мутадаийин – диндор, руҳоний, диёнатлилар
Мутамаддин – маданиятли, илғор
Муганаззил – тушқун, пастга туширилган
Муташарриъ – шариат бўйича иш тутувчилар
Муфаттиш – тафтишчи, текширувчи
Муфтхўр – текинхўр, порахўр
Мухтариот – ихтиролар
Мухталиф – турли-туман
Мушрик – ширк келтирувчи

Мушорун илайҳ – мазкур; унга кўра
Муштағилат – машғулотлар
Мушаххис – артист, тақлид қилувчи, ҳис этувчи
Мушовара – маслаҳат, кенгаш
Муқарнас – қуббали нақш
Муқояса – қиёслаш, солиштириш
Муқаррири маъроз – воқеаларни баён қилувчи
Муҳаққиқини киром – буюк ҳақиқатчилар
Муҳовара – савол-жавоб
Муҳтавий – ўз ичига олган

Н

Навоқис – нуқсонлар
Надва – йигин, мажлис
Назарфиреб – жозибали, жалб қилувчи
Намози фажр – бомдод намози
Насс – баён этилган; ҳикоя
Насоро – христиан динига эътиқод қилувчилар
Нусус – матнлар
Нафсимға – ўзимга
Нафсуламр – нафс буйруғи, ҳақиқий ҳол(ни айтганда), моҳият
Нақша – харита
Нимча мулло – чаласавод мулла
Нимкола – ярим-ёрти
Номашруъ – шариатга хилоф
Носиҳ – насиҳат қилувчи
Нохудойи – иймонсизлик
Нофеъ – фойдали
Нохалаф – авлодига тортмаган, номуносиб
Нуктадон – сўзамол, ўзига хос тарзда сўзловчи
Нуфуси Туркистон – Туркистон халқи
Нуфуз – таъсир
Нуқуд – нақдиналар

О

Обчакорлик – жилдиратиб, яъни оз сув билан суғориладиган ер, экин-зор
Овиза – осма
Одина – жума

Ойин – урф-одат
Оёт – оятлар
Омбури ҳукумат – ҳукумат бошқаруви
Оре – ҳа, худди шундай
Оризади – сунъий ўрмон
Оромак – йиғмоқ, тўпламоқ
Осима – марказ, пойтахт
Осиёи Вусто – Ўрта Осиё
Осонсур – элеватор, эскалатор
Оти – қуйи
Оянда – келувчи, келажак

П

Поцур – кема
Поцун – хитой маликалари кийган кавш
Пўстхўрда – янги тери, хомтери, текинхўр маъносида ҳам ишлатилган

Р

Рабт – боғламоқ
Расоил – рисоалалар
Рижоли ғайб – ғайб, кўзга кўринмайдиган эр (киши)лар
Рижоли тарихия – тарихий арбоблар
Рижо – илтижо, ёлвориш
Риёзий – математика фанига тегишли
Рян – парвосиз
Риоят – эътиборга олиш
Рифох – фаровон, омадли
Ришват – пора
Рой – фикр, кўнгил
Роқим – ёзувчи, кўчирувчи, битувчи
Роқими ҳуруф – муаллиф
Рубъи маскун – ер юзининг тўртдан бири
Рухом – мрамарнинг бир хили
Рушдий – ўрта, ўрта мактаб

С

Савқ – табиат, қилиқ, даъват
Савқут – тийн-ершунослик
Савм – рўза

- Савт** – қамчи
- Саждаи убудият** – мутеликни, тўла қарамликни тан олиб бош эгиш, сажда қилиш
- Сажжода** – жойнамоз
- Сажин** – рус узунлик ўлчови, 3 газ ёки 2,13 м.
- Сайфийя** – далаҳовли, ёзги дам оладиган манзил
- Сакарот** – мастлик, ҳушсизлик
- Салб** – чормих, хоч
- Саловат** – тасалли, тасалли учун ўқиладиган дуо
- Салоҳият** – қобилият, қуроллик
- Салоҳ** – яхшилиқ
- Самт** – сукут, жимлик
- Самакдин самокга** – ердан осмонгача
- Самоқ** – уй деворининг пастки қисмига ишлатиладиган оқ тош
- Самти хориж** – ташқари
- Санам** – бут, гўзал
- Сарват** – бойлик
- Сариқ** – очиқ, аниқ, равшан
- Сарроф** – олтин-қумуш пулларни алмаштирувчи, майдалаб берувчи
- Сафолат** – пасткашлиқ
- Сафоҳат** – ақлсизлик, нодонлик
- Саҳрат** – қоятош, катта ҳажмли тош
- Сақо** – сув ташувчи
- Саҳобан бузургвор** – буюк саҳобалар
- Саҳҳор** – сеҳрлар
- Сибён** – болалар
- Сиво** – халос
- Сиёсат** – бошқарув, дўқ-пўписа
- Сил ар-рия** – ўпка сили
- Синаматограф** – кинематография; кинотеатр
- Сингир** – асаб
- Синоат** – ҳунар, санъат, касб-маҳорат сир
- Синод** – олий черков маҳкамаси, Россияда 1772 – 1917 йилларда фаолият кўрсатган диний ишлар бўйича бошқарма
- Сироят** – таъсир
- Сирланган** – мойбўёқда бўялган
- Сихҳия доираси** – тиббий кузатув
- Содот** – саййидлар
- Сомий** – Мисраим ибн Сом авлодлари
- Сомон** – бойлик
- Сориб олмоқ** – ўраб олмоқ
- Савмаъа** – ибодатхона; ҳужра
- Сукут** – таслим

- Тааммуқ** – ўй, фикр
Таарруз – хужум
Таассуби ҳуқуқ – ҳуқуқ ҳимоячиси
Таассуф – афсус, надомат чекиш
Табъ – нашр қилиш, чоп этиш
Табдил – ўзгартириш, мослаш, таржима, алмаштириш
Табйиз – оқартирмақ
Табъалик – фуқаролик
Тобеин – тобелик, қарамлик
Таваққуф – тўхталиш
Таваҳҳум – ваҳима
Таваҳҳуш келтирмақ – ёввойилашмоқ
Тавоно – қувватли, кучли
Тавҳиди лисон – тил бирлиги (ягона адабий тил)
Тадриж – аста-секин
Тадрис – дарс ўқиш
Таждид, тажаддуд – янгилик, ислоҳот, ўзгариш
Тажвид – Қуръони карим имлосини ва фонетикасини тўғри ўқиш ва талаффуз қилиш, қироат билан ўқиш
Тазйино – зийнат, безак
Такфир – кофирга чиқармоқ
Талоф – қароқчи
Талъин – лаънатлаш
Тамаддун – маданият
Тамбоқу – тамаки
Танзил – тушиш, қўниш
Таовун – ёрдам
Таоло – баланд, юксак
Тарсим – расм
Тард этмоқ – четлаштирмақ
Тардиҳ – эзиш, майдалаш
Тароз – келишув
Тасаллут – ҳукмронлик қилиш
Тасвид – қора
Тасниф – тартиб бериш, ёзиш, иншо
Тасфия – софлаш, тозалаш, тиниқлаштириш
Татаббуъ – ўхшатма, назира
Таттоҳири абдан – баданларини покловчилар, яъни чўмилиувчилар
Тафриқа – ажратиш
Тафсир – Қуръони карим оятларига шарҳ бериш
Тафтиш – текшириш (ревизия)

Тафтишот – текширишлар

Ташхис – эътироф этиш, касалликни аниқлаш, диагноз

Таҳт ал-бахр – денгиз ости

Таҳт ал-Жабал – Жабал тоғи ости

Таҳтипо – оёқости

Таҳтиповинлик – оёқости бўлиш

Тағанний – нағма, мусиқа

Тағйири қиёфа – қиёфани ўзгартириш

Таҳзиб – безанмоқ, қўлга хина боғламоқ

Таҳфим – тушунтириш

Таҳқиқ – бирон нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш, ҳақиқат қилиш

Таъбия – пистирма

Таъвия – сўзни бошқа маънога буриш

Тезоб – азот кислотаси назарда тутилмоқда

Тек – битта

Темир тўр – темир панжара

Тириклик касали – тирикчиликка берилиш, пул топишга киришиб кетиш

Тул – узунлик

Тулуъ – кун чиқиш

Турба – қабр

Турма – кема трюми

Туъма – таом

У

Убудият – бандалик

Ужра – ижара ҳақи

Умрон – воқеалар, ҳодисалар

Усули савтия – алифбони товуш усулида ўқитиш

Усули фикҳ – шариат қонунлари усули

Уфоин – ёқимсиз, сассиқ

Урафо – орифлар

Уққол – оқиллар

Ф

Фавқ ал-бахр – денгиз усти

Фазла – ортиқча

Файсал – ечим

Фано – йўқлик, кўз кўрмайдиган, ҳиссий, ақлан ва қалбан ишониладиган олам

Фароиз – 1. Фарзлар, мерос тақсимлаш қондалари; 2. Мерос илми

Фарр – жилва, ҳашамдорлик

Фарш – майдаланган, тўшалган

Фуруъ (фуруъот) – қўшимча, мавзута яқин талқинлар, фикрлар

Фигор – оғир аҳвол

Фимо баъд – ундан кейинги

Филъа – токи

Фуйузот – хайр, фаровонлик

Фосила – оралиқ масофа; узилиш

Фунун – фанлар

Х

Хабис – иблис, ёмон, бузуқ

Хавла – итшумурт деган ўсимлик; мақолада кашак маъносида олинган

Хавос – амирликка ёки подшоликка тегишли хос, дахлсиз ер

Худдом – ходимлар

Хадим – таъзия кунлари (пайшанба, якшанба)да ис чиқариш, худойи

Хайриятган лиссағир – етим учун хайрия бериш

Хайс – мумсик, зиқна

Хаёли фосид – бузуқ хаёл, беҳуда хаёл

Хамула – йўловчи, пассажир

Хамр – маст қилувчи ичимликлар

Хартухар – пароканда, тартибсиз

Хатти истиво – экватор

Хидмати нофеъаи маъмул – фойда келтирувчи хизмат

Хинзир (ханзийр) – тўнғиз гўшти

Хон – стол

Хориқа – фавқулодда, қутилмаган ҳол

Худдори – сақланмоқ, ўзини ўйловчи

Хуср уд-дунё – мол-дунёсини йўқотиш

Хушуъ ила – итоаткорона, тиз чўкиб

Ч

Чаҳор чашм ила – тўрт кўз бўлиб, яъни қаттиқ интизор бўлиб кутиш

Чаҳортак – тўрт қирра

Чинчикча – санчқи, вилка

Чодир – рўмол
Чошт – чоштгоҳ

Ш

Шабак – жимжимадор панжара
Шабакаланган – гулдор панжара билан тўсилган
Шай – нарса
Шакий – ёвуз, қаҳри қаттиқ одам
Шарр – ёмонлик
Шаррот – ёвузлик
Шахис – атоқли
Шодиравон – фонтан
Шоғил – банд этувчи
Шимди – шундай, энди
Шуаро – шоирлар
Шуруъ – бошламоқ, киришмоқ

Э

Эвет – ҳа, тўғри
Эҳмол – қийинчилик
Эъроз – эътироз
Эътидол – мўътадил
Эъгимод – ишонч, ҳурмат, келишув
Эъгимоди нафс – ўз кучига ишонмоқ
Эътино – эътибор, аҳамият бермоқ

Ю

Юноний – тор маънода «иониялик», кенг маънода грецияликлар, умуман қадимги греклар ва македонияликлар

Я

Ярминка – ярмарка (бозор)нинг бузилган шакли
Янги кабир бўлгон – энди катта бўлган, ўспирин

Қ

Қаблал-исломият – исломдан олдин

Қабла аз аср – аср намози олдида

Қавлан – оғзаки, сўзда

Қазаф – дашном

Қазо – қози

Қазо – тасодиф, бирор воқеанинг содир бўлиши, кечикиш, мўлжалдаги ишни кечиктириб бажариш

Қазон осмоний – тақдирнинг қутилмаган ҳодисаси

Қалъагӣ – қалай

Қанодил – қандиллар

Қарагаса ер – қора тупроқли ер

Қуруни вусто – ўрта асрлар

Қасаба – қўрғон

Қаср намози – сафар пайтида қисқартирилиб ўқиладиган фарз намоз

Қитор – поезд

Қутр – кўндаланг, дол

Қаё – қоя (қийе шакли ҳам учрайди)

Қиловун (қалъаовуннинг бузилган шакли) – қалъа бошлиғи, комендант

Қоли, қолин – гилам; патли қолин ва патсиз, текис, сидирға қолин

Қонуни мусовот – тенглик қонуни

Қофила – қарвон

Қувваи дофеъа – муҳофаа қуввати

Қўрис – азобланган, жабр кўрган

Ғ

Ғалат – нотўғри, ўринсиз ишлатилган

Ғалати фоҳиш – қўпол хато

Ғанимат – ўлжа, ғанойим – ўлжалар

Ғизо этмоқ – тамадди қилмоқ

Ғуруб – кун ботиши

Ҳ

Ҳаво – мусиқа

Ҳаводор – ҳавас, чолғучи ва ўйинчиларга берилувчи эҳсон

Ҳавоижи диния – диний эҳтиёжлар

Ҳавондор – қуюқ, кўкаламзор

Ҳаворий, ҳаворийин – насоро руҳонийлари, ҳазрати Исо (а.с.) тарафдорлари

Ҳавос – ҳислар

Ҳажж (араб. калҳажж, ўзб. калҳамаж) – саҳро ва чўлда яшовчи, ўзи йиғиб-терган нарсани остида қолиб маҳв бўлувчи ҳашарот, одатда моддий бойликни тўплаб, ундан ўзи кераклигича фойдалана олмайдиган зиқна одамлар шаънига айтиладиган тасмия.

Ҳажр – бирор нарса, мулкни вақтинча ҳибс этиш (арест)

Ҳажар ул-асвад – Катъбадаги қора тош

Ҳазиз – тубан

Ҳайвони нотиқ – одамлар

Ҳайъат – астрономия

Ҳамият – ор-номус ва уни сақлаш

Ҳаммор – майхўр

Ҳанжор – йўл, усул

Ҳасир – бўйра

Ҳаққулабад – абадий ҳақиқат, Оллоҳ

Ҳизб – бўлак, қисм, мазҳаб, партия

Ҳирифт – ҳунар

Ҳосилқиз – серҳосил, унумдор

Ҳошоқалло – шошилич, шу заҳоти

Ҳувият – шахсият

Ҳудус – тасодифлар

Ҳулё – безак, зийнат

Ҳунжор – тартиб

Ҳўмож – ёввойи, ярамас

Адабий-танқидий мақолалар

Эски фикрлардан	3
«Мунозара» ҳақида	5
Муҳтарам Мусо афанди шарафина	9
«Беҳбудий кутубхонаси»	14
Тиётр надур	15
Танқид – сараламоқдур	17
Исмоилбек ҳазратлари ила суҳбат	19
Исмоилбек ҳазратлари	21
Тиётру, мусиқий, шеър	23
Тиётр	26
Тил масаласи	27
«Сарт» сўзи мажҳулдур	34

Иймон-эътиқодга оид мақолалар

Кийим ва ташабба масаласи	45
Қуръони Карим тарихига бир назар	47
Аввалги мусулмонларда маданият	50
Таҳсил ва сафар замони ва таом	55
Дафъи таарруз ва шубҳа ажнабий таоми ҳақида	61
Сағирлар ҳақида	64
Туркистонда мактаб, жарида ва уламо	68

Саёҳат хотиралари

Қасди сафар	71
Истанбул – Бўсфўр бўғози	160

Туркум мақолалар

Тарихи ихтирои башар – одамларнинг чиқарган нимарсалари	163
Ҳифзи сихҳати оила	190
Уйланмасликни зарари	196
Мужаррадликдаги зарарлик одатлар	199

Истимноъи болиднинг зарари баёнида	202
Истимноъи болидга гирифтор бўлган бир одам кулфати.....	204
Ҳифзи сижҳати оила.....	207

Хатлар

Н.П.Остроумовга	209
Фаҳоматлу жаноб муаллиф тўрага.....	209
Улул эҳтиром жаноб муаллиф тўрага.....	210

Маҳмудхўжа Беҳбудий замондошлари хотирасида

Васлий. Жаноб Маҳмудхўжа Беҳбудий биродарим.....	218
Саййид Аҳмад. Беҳбудий равониға армуғон.....	219
Садриддин Айний. Муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳазратларининг қисқача таржимаи ҳоли.....	220
Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон. Маҳмудхўжа Беҳбудий хотираси.....	232
Вадуд Маҳмуд Самарқандий. Маҳмудхўжа Беҳбудий.....	233
Вадуд Маҳмуд. Ай доҳий.....	234
В.М. (Вадуд Маҳмуд). Маҳмудхўжа.....	234
Ҳожки Мулло Нодир. Оламни хароб этди.....	235
Фаҳриддин Рожий. Ёдоварлик.....	236
Садриддин Айний. Беҳбудий ҳазратлари тўғрисида хотираларим.....	238
Абдусалом Азимий. Беҳбудий ҳақида хотира ва таассуротим.....	242
Абдулҳамид Азамат. Беҳбудий ҳақида хотираларим.....	244
Ҳожки Муъин. Буюк устозимиз Беҳбудий афанди.....	248
Ҳожки Муъин. Маҳмудхўжа Беҳбудий.....	252
Лазиз Азиззода. Беҳбудий.....	257
Эртурк. Маҳмудхўжа Беҳбудий.....	259
Гр. Андреев. У Самаркандского журнала «Ойна» и его редактор – издатель	265
Маҳмудходжи Бегбуди.....	270
Маҳмудходжа Бегбуди.....	271
М.Ф. Маҳмуд ходжа Бегбуди.....	253
Тасодуф.....	276

Иловалар

Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳаёти саналари ва асарлари.....	278
М.Беҳбудийнинг ушбу нашрдан ўрин олмаган асарлари.....	281
Босилмаган илмий асарлари.....	281
Маҳмудхўжа Беҳбудий асарларида зикр этилган тарихий шахслар.....	282
Луғатлар.....	291

МАҲМУДХҶЖА БЕҶБУДИЙ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

II

жилд

Нашр учун масъул: Саидмурод ХОЛБЕКОВ

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ

Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ

Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ

Мусаҳҳиҳ: Отабек БОҶИЕВ

Нашриёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009
Терилга берилди: 10.11.2015 й.
Босишга рухсат этилди: 10.05.2018 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$.
SchoolBook гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Ҳисоб-нашриёт т.: 13,7. Шартли б.т.: 19,4.
Адади: 1 000 нусха.
Буюртма № 26

«АКАДЕМНАШР» нашриётида тайёрланди ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзе, 42-уй

Тел.: (+99871) 217-16-77.
e-mail: akademnashr@mail.ru
web-site: www.akademnashr.uz